

વેદાંત દર્શન

ઉપર

પ્રોફેસર મેક્સમ્યૂલરનાં ત્રણ ભાષણો,
જે, રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન નામની સભામાં,

માર્ચ ૧૮૯૪માં અપાયેલાં હતાં,

તેમનું ભાષાન્તર કરનાર

હરજીવલ લગવાનજી શુક્લ,

બી. એ., એલ. એલ. બી.,

અગાઉ ડેકન કોલેજનો દક્ષિણા ફેલો,

ગોકુળદાસ તેજપાલ હાઇસ્કૂલનો પ્રિન્સિપાલ.

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ॥

ભગ. ગીતા, ૭, ૩.

રાજકોટ:

ધી રાઇઝીંગ સ્ટાર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
વ્યાસ કાળીદાસ ખીતાંબરે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૫૪.

સને ૧૮૯૮.

મૂલ્ય રૂા. ૧.

	પૃષ્ઠ
વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માટે પુસ્તકો.....	૧૦૪
સમાનતા. સ્પાઇનોઝાનો “વિષયો” મત.....	૧૦૮
સત્યના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો	૧૧૦
અવિદ્યા અને માયાનું લક્ષણ.....	૧૧૧
માયા વિશે કોલપ્પુકનો મત.....	૧૧૨
વેદાંત વિષે સર ડબ્લ્યુ. જોન્સનો મત.....	૧૧૪
બે બ્રહ્મ એકજ છે.....	૧૧૫
હૃપનિપદોમાં વેદાંતનાં ખીજો.....	૧૧૭
બ્રહ્મ જ્ઞાન	૧૨૦
બ્રહ્મજ્ઞાનના વિષયો તરીકે નામ અને રુપ.....	૧૨૧
વિચાર અને ભાષા અભેદ છે.....	૧૨૨
નામ રુપ અને ગ્રીક “લોગોસ” વચ્ચે સમાનતા.....	૧૨૩
વેદમાં વાણી (વાચ્)ને ઉત્પાદક શક્તિ તરીકે વર્ણવી છે	૧૨૪
ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતાના જ્ઞાન સાથે સમાનતા..	૧૨૬
બ્રહ્મનો અર્થ શબ્દ હતો ?.....	૧૨૮
બ્રહ્મ, વર્ણ્યમ અને વર્ણ એ ત્રણે શબ્દો એકજ ધાતુ } હૃપરથી બનેલા છે.....	૧૨૯
બ્રહ્મ અને દુનિયા વચ્ચે સંબંધ જોડનાર નામ રુપ છે	૧૩૦
ખીજા ધર્મોના દેવો.....	૧૩૪
નામ અને રુપ એ અવિદ્યાનું ક્ષણ છે.....	૧૩૬
વ્યવહારમાં વેદાંત.....	૧૩૮
વેદાંતનું નીતિ જ્ઞાન.....	૧૪૦
કર્મ-મત.....	૧૪૨
આત્મજ્ઞાની પૂર્વાવસ્થા.....	૧૪૩
સિંહાવલોકન.....	૧૪૭.

અનુક્રમણિકા.

ભાષણ ૧ છું.

વેદાંત દર્શનનું મૂલ્ય.

૫૪.

તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્વ.....	૧
શું અગત્યનું છે અને શું કેવળ વિચિત્ર છે.....	૩
વેદાંત દર્શનનું મહત્વ.....	૬
શોપનહોર, સર ડબ્લ્યુ. જોન્સ, વિક્ટર કુશ્માં, એફ. સ્તેગલના વેદાંતવિશે અભિપ્રાય.....	૭
વેદાંત એ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્ને છે.....	૧૧
ઉપનિષદોમાં વેદાંત વિચાર.....	૧૪
મનુષ્યની અવસ્થાના ચાર આશ્રમે.....	૧૬
આત્માનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ.....	૧૮
ઉપનિષદોમાં પદ્ધતિનો અભાવ.....	૨૦
ઉપનિષદો અગાઉ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારની વૃદ્ધિ.....	૨૨
એક ધૃત્વર ઉપર આર્યા.....	૨૪
વેદાંતનાં એ સ્વરૂપ.....	૨૬
ઉપનિષદો ધૃત્વર પ્રણીત છે, ઐતિહાસિક અથવા નથી એવી માન્યતા.....	૨૮
વેદાંત અભ્યાસ માટે જરૂરની નીતિની સામગ્રી.....	૩૧
પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ) ઉપર અવિશ્વાસ.....	૩૬
વૈજ્ઞાનિક ભાષા.....	૩૭

ભાષણ ૨ જી.

આત્મા અને પરમાત્મા.

૫૪

ઉપનિષદોમાંથી ફકરાઓ.....	૪૩
૧ કઠોપનિષદમાંથી.....	૪૬
૨ મૈત્રાયણ ઉપનિષદમાંથી ફકરાઓ.....	૫૨
વિષયો અને વિષયનું સંકરણાચે કરેલું વિવેચન.....	૫૭
વેદાંતને મળેલો, વારસો.....	૬૫
ગૂઢ વેદાંત નથી.....	૬૬
નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને સ્વરૂપ બ્રહ્મ વચ્ચે સંબંધ.....	૭૪
પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચે સંબંધ.....	૭૯
હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મા વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો	૮૦
આત્મા અને પરમાત્મા જૂદા દેખાવાનું કારણ ઉપાધિ છે	૮૨
વેદાંતના મન વિષેના વિચારો.....	૮૪
આપણું મન આપણો આત્મા નથી.....	૮૬
ઉપાધિનું કારણ અવિદ્યા છે.....	૮૬
અવિદ્યા જ્ઞાનથી નાશ પામે છે.....	૮૮
આત્મા છત્વર સાથે કેવી રીતે એક થઈ શકે?	૯૦

ભાષણ ૩ જી.

હિંદુ અને યુરોપીય દર્શન વચ્ચે સમાનતા અને ભિન્નતા.

પૂર્વ દેશીય દર્શનની વિચિત્રતા.....	૯૫
હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય મનોદ્વેષતા.....	૯૭
પૂર્વ દેશના સાહિત્યની પરીક્ષા.....	૯૮
પવિત્ર અક્ષર ઓમ.....	૧૦૦
જે જે પ્રાચીન હતું તે તે પવિત્ર થયું.....	

શુદ્ધિ પત્ર.

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૩	૧૧-૧૨	વેદિક	વેદિક
૨૫	૧૧	પ્રતિકા	પ્રતિક
૨૬	૧૬	દર્શનનો	દર્શનનાં
૨૭	૧૦	માધવ	મધ્વ
૨૮	૫	લીધેલાં	લીધેલા
૨૯	૨૨	નૈયાધિકા	નૈયાધિકા
૪૩	૩	પ્રકરણો ?	પ્રકરણો. ૧.
૯૨	૩	છે	હું
૯૪	૬	તેઓ	તેઓ
૯૭	૧૮	યુરોપ	યુરોપ,
૯૮	૮	જોધ્યો છે	જોધ્યો
૧૦૧	૧	નહોતો	નહોતો.
૧૦૩	૧૭	જુલિર	જુલિર
૧૦૪	૩	ઉપાનિષદો	ઉપનિષદો
૧૨૫	૧૭	વર્ણુલા	વર્ણુલા
૧૩૨	૧૪ અતિ કાન્તકરપવામાં અતિકાન્ત કરપવામાં		
૧૩૪	૧૯	અહન	અહન
૧૩૫	૫	પ્રતિકા	પ્રતિક
૧૪૩	૧૯	પૂર્વાવરથા	પૂર્વાવરથા
૧૪૮	૧૭	મુસ્તાન્નાપરં	મુસ્તાન્નાપરં

જાહેર ખખર.

થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

જગતના લિંગલિંગ ધર્મોની શાસ્ત્રીયરીતે પૂર્ણપણે
પરીક્ષા કરી સર્વ સામાન્ય એક ધર્મનો નિશ્ચય કરાવનાર
આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમજ છે.

શ્રી ગણેશજ્ઞાન મંજૂષા

પુસ્તક બીજું.

ધર્મમીમાંસા.

ચોજનાર

ગણુપતરાવ ગોપાલરાવ બર્વે.

આ ગ્રંથ, પ્રખ્યાત પંડિત પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરના રવા-
ભાવિકધર્મ (Natural Religion), ભૌતિકધર્મ, (Physical
Religion), પિતૃમૂલકધર્મ (Anthropological Reli-
gion), તથા આધ્યાત્મિકધર્મ (Psychological Religion)
એ ચાર ગ્રંથોને આધારે રચવામાં આવ્યો છે. અગાઉ આઠક યનાર
પાસેથી રૂ. ૩-૦-૦ પાછળથી વધુ. પોસ્ટેજ અને વે. પે. જૂદું.
આઠક યનારે નીચેને ચિરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

રાજકોટ-(હાઠીયાવાડ) } ગણુપતરાવ ગોપાલરાવ બર્વે
શ્રી ગણેશજ્ઞાન મંજૂષા } શ્રી ગણેશજ્ઞાન મંજૂષાના સંશોધક
ઓફિસ. સીટી રેશન પાસે. } અને પ્રકાશક.

વિશેષ માહિતી માટે રૂ. ૦-૨-૦ની ટીપ્પટ મોકલી શ્રી
ગણેશજ્ઞાનમંજૂષાનું એલકપત્ર મંગાવો.

વેદાંત દર્શન ઉપર પ્રોફેસર મેક્સમ્યૂલરનાં ત્રણ પ્રસ્તાવિક ભાષણો.

ભાષણ ૧જું. વેદાંત દર્શનનું મૂલ્ય.

તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્ત્વ.

આર્યાવર્તના એક પ્રાચીન દર્શન તરીકે વેદાંતમાં તમને
રસ પાડવાની, અને અને તો તે માટે તમારી અનુભૂતિ મેળવવાની,
કોશિશ કરવામાં મને જે મુશ્કેલીઓ પડવાની છે તેનાથી હું પૂરી
રીતે વાકેફ છું. આ શાસ્ત્રવેત્તાઓની* સભામાં પણ નવા
અથવા જુના કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના માત્ર દર્શન સાંભળવા માટે
આતા જોને આકર્ષવા એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. કેવળ જ્ઞાન
સંબંધી વિચારો સાંભળવા માટે વ્યવહારિક લોકોને વખત નથી.
તેમને તો ચમત્કારી પ્રયોગો જોવાની અને વ્યવહારિક પરિણામો
મેળવવાની ઇચ્છા હોયછે. આ ક્ષણે આપણા પ્રિય મિત્ર

* પ્રોફેસર મેક્સમ્યૂલરે પોતાનાં ભાષણો રાયલ ઇસ્ટીટ્યુશન
નામની શાસ્ત્રીય સભામાં આપ્યાં હતાં. હ. ભ. શુ.

*ટિ'ડાલ નેને તમે સૌ ઓળખતા હોના તેનું મને આ સ્થળે સ્મરણ થઇ આવેછે. એક નવી શોધ કરી રહ્યા પછી તેને બહુ આનંદ થયો, અને એ આનંદનું કારણ જણાવતાં તે બોલ્યો: "પ્રશ્નનો ઉપકાર માનુંછું કે આ શોધનું કાંઈ વ્યવહારિક પરિણામ આવશે નહીં. તેનો કાંઈ સરકાર પાસેથી પટો લઇ પૈસા કરી શકશે નહીં." તમે જાણો છો કે ફ્રાંસમાંની એ પોતાની વિશેષક ગણનાની (ડીફરેન્સિયલ કેલક્યુલસની) શોધનો અને ફ્રંસર આર્થિક ન્યુટને પોતાની ગુરૂત્વાકર્ષણની શોધનો પટો લીધો નહોતો. ટિ'ડાલના ઉપરના ઉદ્દેશનેજ અનુસરીને આ ઉદ્યોગી માનસિક પ્રયોગશાળા ધણો વખત થયાં ચાલતી આવીછે, અને તેજ ઉદ્દેશ ઉપર મારી અદ્દા હોઈને, હું આશા રાખુંછું કે તેના કટલાએક મિત્રો અને વખાણનારાઓ જે અહીં હાજર હોય તેઓ તરફેને તેમની ખાતરજ સાંભળવા આતુર હશે. અમર જોકે તે વિચારોનાં કાંઈ પણ વ્યવહારિક પરિણામો કદી આવવાનાં નથી, તેમજ તેનો પટો કોઈ લઈ શકશે નહીં અને લીધા પછી પણ

*ટિ'ડાલ નામનો મોટો પ્રાકૃતિક સાક્ષ્ય હમણાંજ શુન્દરી ગયો. ગરમી એક નતની ગતિ છે એ શોધ એની કરેલી છે. હ. ભ. શુ.

ફ્રંસ એક યુરોપમાં મોટો તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ગયો. તેણે ગણિત સાક્ષમાં વિશેષક ગણનાની શોધ કરી છે. હ. ભ. શુ.

ફ્રંસર આર્થિક ન્યુટનનું નામ શુન્દરી સાતમી ચોપડી બહેલાંએને પણ પ્રસિદ્ધ છે. ફળને ઝાડ ઉપરથી જમીનપર પડતું જોઈ તેણે ગુરૂત્વાકર્ષણની શોધ કરી. તેનો સિદ્ધાંત એ હતો કે બધી ચીજો એકબીજાને વિષય અને અંતરના પ્રમાણમાં આકર્ષે છે. હ. ભ. શુ.

તેના પૈસા કરી ચક્રો નહીં; તોપણ તે વિચારો આપણી છંદ-
ગીતાં મોટામાં મોટાં અને વહાલામાં વહાલાં હિત સાથે જોડાયેલા છે.

શું અગત્યનું છે અને શું કેવળ વિચિત્ર છે ?

જે તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શન માટે હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માશું છું તેના મુખ્ય વિષયો આત્મા અને આત્માનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ એ છે. આ દર્શન આપણને હિંદુસ્તાનમાંથી મળ્યું છે, અને તે ધણું કરીને એ હજાર વર્ષ કરતાં પણ જુનું છે. હાલમાં આત્માનો વિષય લોક પ્રિય નથી. જો કે તેની હયાતી (અસ્તિત્વ) વિશે ખિલકૂલ ના પાડવામાં આવતી ન હોય, તોપણ જે વિષયો વિશે જ્ઞાન મેળવવું એ ઉમૂર્ખતા ગણવામાં આવે છે તેમાં તેનો સમાવેશ ઘણા વખત થયાં થતો આવે છે. તોપણ, જે ઋષિ દેશના અથવા જર્મનીના કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શન વિશે હું બોલતો હોઉં, અને આત્મા વિશેના *ચ્લોટો અથવા ફિટના વિચારો તમને કહેતો હોઉં, તો તમને તેમનાં વચનો વિચિત્ર લાગે એ ખનવા જોગ છે. પણ તેથી મને ખિલકૂલ સંતોષ થશે નહીં એ મારે તમને કહેવું જોઈએ. હું "વિચિત્ર" એ શબ્દ સામે મોટો વાંધો લઉં છું. કોઈ મનુષ્ય એમ કહે કે "હા, એ વિચારો ખૂબ વિચિત્ર છે; પણ તેથી શું ?" પણ આ

ફિટનામાં પણ 'વેદાધ્યાસથી જડ થયેલો' એમ કહેવામાં આવે છે. જુઓ વિક્રમોર્વશી અંક ૧ લે. આપણામાં વેદિયો શબ્દ પણ પ્રસિદ્ધ છે. હ. ભ. શુ.

*ઋષિનો એક મોટો તત્ત્વજ્ઞ. હ. ભ. શુ.

જર્મનીનો એક મોટો તત્ત્વજ્ઞ. હ. ભ. શુ.

માણસોના બોલવા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે પ્લેટો તથા કુંટના વિચારો અગત્યના નથી, પણ એટલુંજ સમજવાનું છે કે તેવા માણસોના મનના પ્રદેશમાં તે વિચારો દાખલ થવા માટે હજી કંઈ માર્ગ થયો નથી. તેમના મનના તાર તે વિચારો સાથે એક સૂર થયા નથી, અને તેમની સાથે મિલાપ કરી શકતા નથી, અને તે વિચારો સમજવા માટે તેમને કાળજી પણ નથી. ઘણા જ્ઞાનવાળા અને સુધક મનને કાંઈ પણ ચીજ કદાચ વિચિત્ર દેખાવી નહીં જોઈએ; ખરી વાત છે કે દુનિયાને જે ચીજ માત્ર વિચિત્ર લાગી, તેમાં શુભ રહેલું કંઈ એક ખરેખર અગત્યનું અને પરિણામોથી ભરપૂર તત્ત્વ જે પુરવો શોધી કાઢે છે તેના ઉપર દરેક મોટી શોધનો અને માણસના જ્ઞાનના ઉત્તરોત્તર વધારાનો આધાર રહેલો છે. વીજળીનો તણુઓ, દુનિયાની શરૂઆતથી તે આત્માર સુધી, વિચિત્ર ગણાયો છે; હજી માત્ર કાલેજ તે ખરેખર અગત્યનો થઈ પડ્યો હોય એમ જણાય છે.

જો મારો હેતુ માત્ર તમને ગમત આપવાનો હોત, તો હું આત્મા વિષેની વિચિત્ર વાતોનો મોટો સંચક તમારી પાસે મૂકત, અને તમને નહીં સુધરેલી અને સુધરેલી પ્રજ્ઞાઓની આત્મા વિષેની વિચિત્ર કહેણીઓ કહેત. પહેલાં તો, આત્માનાં કેટલાંક નામો ખરેખર રમુજી છે. કેટલાંકનો અર્થ પ્રાણ, કેટલાંકનો હૃદય, કેટલાંકનો શરીરમધ્યદેશ, કેટલાંકનો લોહી, ને કેટલાંકનો આંખની કીકી ચાલે છે; પણ બધાં નામોથી એટલું તો જણાય છે કે આત્મા શરીર સાથે સંબંધ રાખ-

નારી ; આંખ, હૃદય, લોહી કે શાલુમાં વસતી, પણ આ રથૂળ જડ પદાર્થથી બિન્ન, કોઈ પણ ચીજ છે. કેટલાંક નામો તો માત્ર અલંકાર વાચક છે ; દાખલા તરીકે આત્મા “પક્ષી” છે એમ માનવું. આનો અર્થ એમ નહીં કે “આત્મા શરીરના પાંજરામાં પુરાયેલું પક્ષી છે ;” પણ એનો અર્થ એ કે, આત્મા વિચાર અને ક્રિયાની હવામાં ઉડતો હોવાથી પક્ષી જેવો છે. વળી આત્માને કોઈ વાર “પડછાયો” કહેવામાં આવે છે. તે એટલા માટે નહીં કે શરીરનો બીંત ઉપર જે પડછાયો પડે છે તેજ આત્મા છે (જો કે કેટલાએક તત્ત્વશાસ્ત્રીઓ આ મત સ્વીકારે છે), પણ એટલા માટે કે તે પડછાયાની માફક પ્રલક્ષ છતાં અસ્પૃશ્ય અને અગ્રાહ્ય છે. અજબજાબ આત્માની પડછાયા સાથે સરખામણી થવાથી અને તેને પડછાયો કહેવાથી, ઘણી જાતના વહેમો પછી પેદા થયા, અને તે એટલે સુધી વધી ગયા કે મડદાનો પડછાયો પડી શકે નહીં એમ લોકો માનવા લાગ્યા. ક્રીક લોકો આત્માને સાઈકી (માણસમાં રહેલું જીવંત તત્ત્વ) કહેતા. આ શબ્દ પછી પર્તગિયાને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો ; તેનું કારણ કદાચ એમ હશે કે પર્તગિયું કોરોટારૂપી કેદખાનામાંથી બહાર ઉડી જાય છે. અહીં પણ વહેમે ધર ધાલ્યું, અને મરી ગયેલા માણસનો આત્મા પર્તગિયાના આકારમાં તેના મુખમાંથી ઉડી જાય છે એવો ચિતાર લોકોના મનમાં ખડો થયો. ગમે તેવી જંગલી પ્રજા હશે, તોપણ તેમાં આત્માનું, એટલે કે શરીરથી જૂદી પણ તેની સાથે અગ્રખૂત રીતે જોડાયેલી અને તેમાં બહુ કામ કરતી ચીજનું, નામ નજરે પડે

છે. દમણાંજી મને ઉત્તર કાલેડોનીઆના પાદરી તરફથી આત્મા બાળતનો એક નવો અલંકાર મળ્યો છે. અમેરિકાના કીમશિયાન ઇંડિયન લોકોમાં આત્મા અને સુગંધનું એકજ નામ છે. જ્યારે પાદરીએ તેમને આ વિષય ઉપર સવાલ કર્યો ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો “જેમ રૂઢ સાથે સુગંધને સંબંધ છે તેમ શરીર સાથે આત્માને નથી?” ખરેખર આ અલંકાર આગળ કહી ગયેલા અલંકારો જેટલોજ સારો છે અને રહેડો-એ ફીડો નામના સંવાદમાં આત્માને વીણામાંથી નિકળતા મુરતી ઉપમા આપી છે તેથી આ ઉત્તરનો અલંકાર નથી.

આવા વિચિત્ર નમુનાઓથી તમને ખુશી કરવાની મારી ઇચ્છા હોત તો હું આત્માનાં પુષ્કળ નામો, અલંકારો અને તે વિશેની પુષ્કળ કહેણીઓ તમારી આગળ રજુ કરત. ખરે, માણસના મનની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિના અભ્યાસ કરવા માટે દક્ષિંતો તરીકે, અને માણસના ઘડાપણ અથવા મર્ખાઈના ઇતિહાસની નોંધ તરીકે, આ વિચિત્ર કહેવનો યાજ્ઞ માટે કેટલેક દરજ્જે ઉપયોગી છે. અને તેથી મનુષ્ય જુદાના પ્રાચીન કારખાનાનો કાંઈક આભાસ મળે છે.

વેદાંત દર્શનનું મહત્વ.

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે હું કાબ્યમય અગર મુરર અલંકારોથી સતોત પામી બેઠી રહી શકતો નથી. તમારી સમક્ષ વેદાંત દર્શનનો ચિતાર ખોલે કરવામાં મારો દેવ તેથી વધારે તમલ છે. આત્મા વિશેના દ્વિંદુસ્થાનના તત્ત્વવેત્તાઓના મદન વિચારો માટે જાન તમારા મનનું નહીં, પણ તમારા હૃદયનું

પણ અનુભવેન મેળવવા હું ઇચ્છું. પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓમાં આત્મા, જે મોહની પેદા કરતો તે મોહની હવે આપણામાં નથી કરતો તે કહેવું અને તો સંશય ભરેલું લાગે છે. હજી પણ આપણે કહીએ છીએ કે: “આખી દુનિયા જીતતાં પણ માણસ પોતાનો આત્મા ખુવે તો પછી તેને શું ફાયદો ?” હવે જો આત્માનો અર્થ આપણને આવડતો ન હોય, તો પછી આપણે આત્મા ખોઈએ એમ કેમ મોલીએ ? હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ આત્મા વિષે ગ્રીસ દેશના અથવા મધ્યકાળના અથવા અર્વાચીન કાળના તત્ત્વવેત્તાઓ કરતાં વધારે જ્ઞાન મેળવી શક્યા એ તમને આશ્ચર્યકારક લાગતું હોય, તો માત્ર રાખવું જોઈએ કે આકાશના તારાઓનું અવલોકન કરવા માટે દૂરખીનો ગમે તેટલાં સુધર્યાં હોય, તોપણ આત્માની અવલોકન શાળા તો તેથી ને તેવીજ રહી છે, કેમકે જર્મનીની કહેવાતી પ્રાકૃતિક ને માનસ પ્રયોગશાળાઓમાં ચતાં અવલોકનો સારીરશાસ્ત્રોને ગમે તેટલાં રસિક લાગે, તોપણ તેથી વેદાંતીઓને કંઈ પણ ઉપયોગી મદદ મળત એમ મારી ખત્રી થતી નથી. મહન વિચાર અથવા આત્માની ગતિના મથાર્ય અવલોકન માટે, જે આરામ અને શાન્તિની જરૂર છે તે સુધરેલા દેશોનાં આપણાં કહેવાતાં મથકોના ઘોંઘાટવાળા રસ્તાઓના કરતાં, આર્યાવર્તના શાન્ત આશ્રમોમાં વધારે સહેલાઈથી મળી શકતાં હતાં.

શોપનહોર, સર ડબ્લ્યુ. જોન્સ, વિકટર કુર્ઝાં, એફ.

શ્લેગલના વેદાંત વિષે અભિપ્રાય.

કંઈ તહીં તો, મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તત્ત્વજ્ઞાનના

સર્વ ઐતિહાસિક દર્શનોથી પૂર્ણ વાકેફ એવો, અને પોતા સિવાય કોઈ બીજાનાં દર્શનની અતિ સ્તુતિ કરવામાં અદક્ષ એવો, શોપનહોર નામનો તત્ત્વવેત્તા ઉપનિષદોમાં રહેલા વેદાંત જ્ઞાન માટે નીચેના શબ્દોમાં અભિપ્રાય આપેછે:—“આખી દુનિયામાં ઉપનિષદોના જેવી કલ્યાણકારક અને શ્રેયસ્કર કોઈ પણ બીજી વિદ્યા નથી. તે મારા જીવનની દોરી છે, અને તેજ મારા મૃત્યુનો દિલાસો યવાની.” શોપનહોરના આ શબ્દોને અનુમોદનની જરૂર હોય, તો હું ધણાંક દર્શનો અને ધણાંક ધર્મોના અભ્યાસને અર્પણ કરેલી લાંબી જીંદગી સુધીના મારા જાત અનુભવના ફળ તરીકે તે અનુમોદન આપવા તૈયાર છું.

જો તત્ત્વજ્ઞાનને સુખી મૃત્યુ માટેની તૈયારી ગણવામાં આવે, તો વેદાંત કરતાં કોઈ પણ વધારે સારી તૈયારી મારા જાણવામાં નથી.

વળા શોપનહોરજ કાંઈ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન, તેમાં વિશેષે કરીને વેદાંત દર્શન માટે, આવા હર્ષના ઉદ્દગારો કાઢવામાં એકલો નથી.

સર વિલ્યમ જેન્સનો એક પૂર્વ વિદ્યાર્થી અને પ્રતિષ્ઠિત ધંડિત તરીકે અભિપ્રાય કાંઈ જેવું તેવું પ્રમાણ નથી; તે લખેછે કે “વેદાંત અથવા તેના સુંદર ભાષ્ય ગ્રંથો વાંચતાં ખાત્રી થાયછે કે હું પાછથેગોરાજ અને પ્લેટો તેમજ

પૂર્વ દેશની એટલે હિંદુસ્થાન વિગેરેના વિદ્વાનો અભ્યાસી.

હ. ભ. શુ.

હું ગ્રીક દેશનો તત્ત્વવેત્તા. હ. ભ. શુ.

હિંદુસ્થાનના ઋષિઓને એકજ સ્થળેથી સિદ્ધાંત મળેલા હોવા નોંધ્યો." (જોન્સ અંધાવલિ, કલિકત્તા આવૃત્તિ, પુસ્તક ૧. પૃષ્ઠ ૨૦, ૧૨૫, ૧૨૭.) પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓને હિંદુ-સ્થાનમાંથી પોતાની વિદ્યા મળી એવો સરવિદ્યમજોન્સનો અર્થ છે કે કેમ એ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. જો એવો તેનો અર્થ હોય, તો હાલના કાળમાં તેના મતને સ્વીકારનારાઓ યોગજન મળી આવશે, કેમકે મનુષ્ય જાતનો વધારે વિસ્તીર્ણ અભ્યાસ કરવાંથી આપણે જાણીએ છીએ કે જે એક દેશમાં શક્ય હોય તે બીજામાં પણ શક્ય હોઈ શકે. તોપણ હિંદુસ્થાન અને ગ્રીસ દેશના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો વચ્ચે સરખાપણું ધણું આશ્ચર્યકારક, બલકે કેટલીકવાર તો મોટા ગુચવાળામાં નાખી દે તેવું છે.

ફ્રાંસ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારોમાં સાથી ગ્રેઈ ગણાતો વીક્ટર કુર્જા, અંગ્રેજીન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ ઉપર ૧૮૨૮ અને ૧૮૨૯માં ૨૦૦૦ સદ્ગૃહસ્થોની સભા આગળ બાપણ આપતાં બોલ્યો હતો કે, "પૂર્વ દેશનાં અને તેમાં સાથી ચક્રિયાતાં હાલ યુરોપમાં ફેલાવા માંડેલાં હિંદુસ્થાનનાં કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના યશસ્વર્ત્તો જ્યારે આપણે લક્ષ પૂર્વક નોંધ્યો છીએ, ત્યારે આપણને ધણું નવીન સત્યો મળી આવેછે, અને આ સત્યો એવાં તો મહન છે, અને જે સુદ્ધ પરિણામો આગળ યુરોપીય બુદ્ધિ કેટલીક વાર અટકી પડી છે તેની આગળ એટલાં તો જલ્પ લાગેછે કે, આપણને પૂર્વ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનને હંડવત્ કરવાની અને મનુષ્ય જાતની આ નિવાસ ભૂમિને ઉત્તમ

તત્ત્વજ્ઞાનની જન્મ ભૂમિ ગણવાની ફરજ પડે છે.” (પુસ્તક ૧ પૃ. ૩૨).

જર્મન તત્ત્વવેદાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યના અને વિશેષે કરીને સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનના હમેશાં સૌથી ઉમંગી વખાણનારાઓ તરીકે ગણાતા આવ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનો એક પ્રથમ વિદ્યાર્થી, અને હિંદુસ્થાન અને યુરોપની ભાષાઓ એકજ કુટુંબની છે એનો ખરો શોધ કરનાર, ક્રેડરીક રલેગલ પોતાના, હિંદની ભાષા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષેના પુસ્તકમાં લખે છે કે, “પ્રાચીન હિંદુઓ સાચા ઇશ્વરનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એની ના પાડી શકાય તેમ નથી; તેમનાં બધાં લખાણો ઉત્તમ, સ્પષ્ટ અને અતિ ભવ્ય વિચારો અને વચનોથી ભરપૂર છે; જે વિચારો અને વચનોમાં દુનિયાની કોઈ બીજી ભાષામાં માણસો પોતાના ઇશ્વર વિષે બોલ્યા નહીં હોય.” વળી તે લખે છે કે, “યુરોપનું ઉંચામાં ઉંચું તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન, ત્રીક તત્ત્વતાનીઓનો જે અદ્વૈતવાદ છે, તે પણ પૂર્વ દેશીય અદ્વૈતવાદના અસંત તેજ અને પ્રભાવના મુકાબલામાં, મધ્યાનકાળના સૂર્યની દેવી કાન્તિના પૂર્ણ પ્રવાહમાં ક્ષય પામતા, નબળા અને દરેક ક્ષણે હોલવાઈ જવાની તૈયારી કરતા, દેવતાના તણખા જેવું છે.”

અને વેદાંત દર્શન વિષે ખાસ કરીને તે લખે છે કે “માણસને નિવૃત્તિ પરાયણ કરવા સાર, તે કાર્યમાં તેને ઉત્તેજન આપવા સાર, અને પરમાત્મા સાથે અપુનઃસંયોગ અને પુનઃસંસર્ગ એજ દરેક કાર્ય અને પ્રયત્નો એકજ મુખ્ય હેતુ છે એમ

તેનામાં દસાવવા સાર, નિરંતર તેને તેનું દેવી મૂળ શીખવવામાં આવેછે.”

વેદાંત એ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્ને છે.

વેદાંત દર્શન અને બીજાં દર્શનો (યુરોપનાં દર્શનો) વચ્ચે એક મોટો તફાવત એ છે કે, વેદાંત દર્શન એકીજ વખતે ધર્મની તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનની ગરજ સારેછે, પણ બીજાં દર્શનોમાં તેમ નથી. આપણામાં ચાલતો સંપ્રદાય એ છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન જૂદાં જૂદાં છે એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એ બન્ને વચ્ચે સમાધાન કરવા માટે વખતો વખત થત કરવામાં આવેછે એ ખરૂં. શાસ્ત્ર અને ધર્મ વચ્ચે નવી સંધી થતી લગભગ દરેક નિરુપણ પત્રો(રીઝુ)માં મળી આવેછે. ધર્મનું શાસ્ત્ર એ વિષય આપણે વાંચીએ છીએ એટલુંજ નહીં, પણ શાસ્ત્રનો ધર્મ એ વિષય પણ વાંચીએ છીએ; તોપણ આ પ્રયત્નોથીજ, પછી તે દુર્ભૂત હોય યા ન હોય, એટલું તો સિદ્ધ થાયછે કે તેમની વચ્ચે અણબનાવ થઈ ગએલો છે. અને તેનું શું કારણ? તત્ત્વજ્ઞાન જેમ સત્ય શોધવા મથેછે તેમ ધર્મ પણ મથેછે; ત્યારે બન્ને વચ્ચે સત્રુવટ શામાટે હોવી જોઈએ? ઘણી વખત એમ કહેવામાં આવેછે કે ધર્મ સર્વ સત્યને કેવળ રક્ષાબદ્ધ પ્રમાણુ લાગુ પાડેછે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો શોધક વૃત્તિને, એટલે કે આપણી પોતાની બુદ્ધિને પ્રમાણુ તરીકે સ્થાપિત કરેછે, અને બીજાના મતો સ્વીકારવાની અથવા નહીં

* એટલે કે સંહિતા અથવા શ્રુતિમાં આમ લખ્યું છે માટે એમનું હોયું જોઈએ એ માન્યતા. હં. ભ. શુ.

સ્વીકારવાની આપણને પૂર્ણ છૂટ બહે છે. પણ આ માન્યતા વિવિધ ધર્મના ઇતિહાસની વિચિત્ર અચાનતા બતાવે છે. દરેક નવા ધર્મના સ્થાપનારને નવા તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનના સ્થાપનાર કરતાં પ્રથમ કાંઈ વિશેષ સત્તા નહોતી. તેમાંના ઘણા ખરાબોતો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમના ઉપર જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો હતો, અને તેમને મારી નાખવામાં પણ આવ્યા હતા; અને તેમનું છેવટનું પ્રમાણ હમેશાં આપણામાં રહેલી સીધક વૃત્તિજ હતું, અને તેજ હોયું જોઈએ. તેમનું પ્રમાણ કાંઈ દેવોનાં બાર *સૈન્યો, અથવા જેમ પાછળથી થયું તેમ સભાઓનાં †ફરમાનો, પોપના લેખો, હુકમો અથવા ધર્મ પુસ્તકના શબ્દો નહોતા. તોપણ જેમ હિંદુસ્થાનમાં તત્ત્વજ્ઞાનને ધર્મનું સ્વાભાવિક ફળ, બલકે અલંત કિમતી પુષ્પ અને સુગંધ ગણવામાં આવે છે, તેમ કાંઈ બીજે સ્થળે જોવામાં આવતું નથી. ધર્મથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય, અગર તત્ત્વજ્ઞાનથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો હોય, તોપણ હિંદુસ્થાનમાં તે બન્ને એકજ છે; અને જો હથર અથવા સલ્કની બીક કરતાં માણસોની બીક મોટી નહોત, તો આપણામાં પણ તે કદિ જૂદાં પડત નહીં. જ્યારે બીજા દેશોમાં જે મુઠીબર પુરોએ ધર્મ ઉપર ગંભીર વિચાર કર્યો હતો અને ધર્મ સ્થાપનારનો ખરો બાવાઈ પૂર્ણ રીતે સમજ્યા હતા, તેમને અચાની લોકો પાખંડી કહેવા લાગતા એટલુંજ નહીં, પણ ધર્મને નિલ વળગતા વહેમના કાઠને તેનાથી

* twelve legions of angels.

† the decrees of Councils.

‡ Papal Bulls.

અલગ કરવાનું શુભ કામ કરવા માટે તેમને ખરેખર સમ્મ કરવામાં આવતી; ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં એવા વિરલા પૂર્યોને સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ વિચારની સ્વચ્છ હવામાં તેમની પાછળ ન જઇ શકે તેવા પણ માન આપતા અને પૂજ્ય ગણતા. તેમજ હિંદુસ્થાનમાં ખરા શોધકને પોતાના મતોને ગૂઢ ધર્મનું નામ આપી શુભ રાખવાની જરૂર નહોતી. જે આપણામાં આવેછે તે મુજબ માણસો ધર્મને છોડે નહીં માટે તેને શુભ રાખવો પડે, તો પછી તેનું શું કામ? ધર્મના સિદ્ધાંતોને સૂર્યના પ્રકાશમાં આવવાની શાની ખીક? હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મ-વેત્તાઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને આથી પણ વધારે શાખાશી આપવી એટલા માટે ઘટેછે કે તેમને તેમના વિશેષ જ્ઞાન અને પવિત્રતા બદલ ઉંચી પદવી મળવા છતાં, તેઓ પોતાની ઉંચાઈએ નહીં પહોંચેલા લોકો ઉપર ધિક્કારની નજરથી જોતા નહીં. જે સ્વતંત્રતા તેઓ પોતે ભોગવતા હતા તે માટે બ્રહ્મચર્ય અને શૂદ્રસ્થાપ્રમને તેઓ જરૂરનાં પ્રથમ પગધિયાં ગણ્યતા હતા; એટલુંજ નહીં પણ તેઓ આ “આચાંકિતતા અને ઉપયુક્તતાનાં પગધિયાં ન ચઢ્યા હોય તેવાને પોતાના સંગમાં ભળવા દેતા નહીં. ત્રણ ચીજોનો તેઓ જાણે મર્જનાથી ઉપદેશ કરતા. દમપત્ત, પોતાને વશ કરો, ઈન્દ્રિયોના તથા મન અને સ્વેચ્છાના વિકારોને વશ કરો; દત્ત, દાન કરો, તમારા પાડોશીઓ તરફ ઉદાર અને ધાર્મિક થાઓ; અને દયદ્રમ્ જે તમારી દયાને પાત્ર છે તે ઉપર દયા

*બ્રહ્મચર્યનો ધર્મ. હ. ભ. શુ.

†શૂદ્રસ્થનો ધર્મ. હ. ભ. શુ.

રાખો, અથવા આપણા (શુરોપીયનોના) સબ્દોમાં બોલીએતે
 “તમારા પાડોશીઓ ઉપર તમારા પંડના જેવો મૈત્ર રાખો.”
 આ ત્રણ આચાર્યો, જે બધી દે અક્ષરથી સર ચાલે તેમને
 ત્રણ વેદો કહેવામાં આવતી; અને ઉચ્ચ પ્રકરના પ્રકાશની
 આદ્યા રાખવા પહેલાં (વૃહદ્ આરણ્યક ઉપનિષદ્ ૧, ૨),
 ને વેદનું શિખર વેદાંત પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તે આચાર્યો પાળ-
 પાની કરજ દત્તી.

ઉપનિષદોમાં વેદાંત વિચાર.

વેદાંત એટલે વેદનો અંત. આનો અર્થ વેદનો છેવટનો
 ભાગ થાય અથવા વેદનો છેવટનો હેતુ પણ થાય. હવે વેદ
 એ પ્રાકૃતોત્તર પ્રાચીન ધર્મ પુસ્તક છે, અને તેઓના ધર્મનાં
 ત્રણ હલ્તર વર્ષોની દરમિયાન ગમે તે તર્ક અથવા સંપ્રદાય
 મળ્યા હોય, તોપણ બૌદ્ધ મત સિવાય બધા મતોમાં ધર્મના
 વિષય પર વેદને મોટામાં મોટું પ્રમાણ મણવામાં આવે છે. વેદાંત
 દર્શનનો આધાર, તેના નામ ઉપરથી પણ જણાશે કે, વેદ ઉપર,
 તેમજ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના એક જ ઉપર છે. વેદનો સૌથી
 વિસ્તીર્ણ અર્થ જ્ઞાન થાય છે, પણ તે ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મ
 પુસ્તકના અર્થમાં વપરાય છે. આ ધર્મ પુસ્તકના ત્રણ ભાગ
 છે; (૧) સંહિતા, અથવા સૂક્તોનો સમુદાય, (૨) બ્રાહ્મણ
 અથવા મઘ ઉપર મઘ પુસ્તકો, અને (૩) આરણ્યક અથવા
 આરણ્યમાં રહેનારા ત્રિપિતોના ઉપયોગનાં પુસ્તકો. આ આરણ્યકોનો
 સૌથી અગ્રણ્ય ભાગ ઉપનિષદો છે. આ ઉપનિષદો તત્ત્વજ્ઞાનનાં
 પુસ્તકો છે, અને આપણને તો તેમનો મૂળ સિદ્ધાંત ધર્મોચ્છેદક

સાગે. આ ઉપનિષદોમાં વેદનો સર્વકર્મ અને યજ્ઞકાંડ નિરુપયોગી એટલુંજ નહીં, પણ નુકસાનકારક ગણવામાં આવ્યોછે, વેદના પ્રાચીન દેવોને આમાં વિસારી મૂકવામાં આવ્યાછે, અને તોપણ આ ઉપનિષદોને પૂર્ણ રીતે ધાર્મિક એટલુંજ નહીં, પણ બ્રાહ્મણ ધર્મનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ ગણવામાં આવેછે. ઉપરના પરિણામનું કારણ એ કે બ્રાહ્મણ ધર્મમાંજ એક ધણી સાદી વાત સ્વીકારવામાં આવી છે; જે વાત લગભગ બીજા બધા ધર્મોએ વિસારી મૂકી જણાય છે. મનુષ્યનો ધર્મ અને બાળકનો ધર્મ એક હોય ન શકે, તેમજ વળી, બુદ્ધિના વધારા સાથે, ધરડા માણસના ધર્મ સંબંધી વિચારો દુનિયાના વ્યવસાયી માણસના કરતાં ભિન્ન થતા જાયછે એ વાત ધણા જુના કાળથીજ હિંદુસ્થાનમાં સ્વીકારમાં આવી હતી. અને તેની કોઈ ના પડી શકે તેમ નથી. બાસ્તવાવસ્થાની આસ્થાતા સુખમય અજ્ઞાન-માંથી જ્યારે આપણે બહાર આવીએ છીએ, અને ઇતિહાસ, જ્ઞાન, દુનિયા અને આપણા પોતા વિષેના જ્ઞાનની ચોતરફથી આપણા ઉપર તૂટી પડતી અગત્યની હકીકતો સાથે જ્યારે આપણે મથવું પડેછે; ત્યારથી આપણે ઉપરની વાત સમજવા માંડીએ છીએ. આ મુદ્દોથી શરેજ થયા બાદ, માણસ જે સિદ્ધાંતો પોતે નિષ્ઠય પૂર્વક માની શકે ને બીજા સામે ટક્કરી શકે, તેને ધણુંકરીને પોતે પકડી રાખેછે; તે એમ ધારેછે કે અમુક સવાલોનો હમેશને માટે નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે, ને તેમને ફરી કદી જાગૃત કરવા નહીં જોઈએ; અમુક દલીલો તે કદિ સાંભળશે નહીં, કેમકે અગર જે તેમનો તે પ્રત્યુત્તર ન આપી

સકતો હોય તોપણ તેમને તે વશ થવા માગતો નથી. પણ
 બ્યારે અંદગીનો સંધ્યાકાળ નજીક આવતો જાયછે, અને પરસ્પર
 વિરુદ્ધ મતોનાં પ્રકાશ ને છાયા ચાત્ર લાગેછે, બ્યારે અંતરની
 સસ વૃત્તિ સાથે મળતા થવું એ બહારના લોકો સાથે મળતા
 થવા કરતાં વધારે કિંમતી થાયછે, ત્યારે આ જુના સવાસો
 તેને લાંબા ઠાળ સુધી વિસારી મૂક્યા મિત્રોની પેઠે ફરી યાદ
 આવેછે; પ્રથમ જેમની સાથે તેને મતભેદ હતો તેમની સાથે સહન
 શીલતાથી તે વર્તતાં થીએછે; અને જે અસાર હોય-અને અસાર-
 માંથી પણ ધણા ધર્મ ભેદ થાયછે-તે છોડી દેવા તે તત્પર
 થાયછે, પણ તેટલાજ માટે તે પોતાની નજરથી હવે ધણું
 દૂર નથી એવે બંદરે (મોઢે) પહોંચવા સાર બાકી રહેલાં
 યોડાંએક મળજૂત અને નકર પાટીઆંને (સિદ્ધાંતોને) દબતાવી
 વળગી રહેછે. બીજા ધર્મોમાં તો માની પણ વખતે ન શકાય
 તેવી રીતે આ સાદી વાતો તદ્દન વિસારી મૂકવામાં આવી છે,
 વૃદ્ધ અને યાની માણસોને પણ બાળકોને ઘટે એવો ખોરાક
 સ્વીકારવાની ફરજ પાડવામાં આવીછે, અને તેથી તે ધર્મોના
 શ્રેષ્ઠ અને સુસ્ત મિત્રોએ પણ નારાજ થઇ તેમનો સાગ ક્યો
 છે. તેટલાજ માટે ઇતિહાસ ઉપરથી શીખવા લાયક સાર
 એ નીકળે છે કે માત્ર એકજ ધર્મ, સૌથી પ્રાચીન બળવાન
 અને વિસ્તીર્ણ ધર્મોમાંના એકેજ (વેદાંતે) આ વાત જરા પણ
 આંચકો ખાધા વિના સ્વીકારી લીધી છે.

મનુષ્યની અવસ્થાના ચાર આશ્રમો.

બ્રાહ્મણ ધર્મનાં પ્રાચીન સૂત્રો પ્રમાણે દરેક માણસને ત્રણ

કે ચાર આશ્રમો પાળવા પડે છે. પહેલો આશ્રમ બ્રહ્મચર્ય છે, જે બાળ્યાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધી ચાલે છે. આ વયોમાં છોકરાને ઘેરથી શિક્ષક અથવા ગુરુને ઘેર મોકલવામાં આવે છે. ગુરુની આજ્ઞા તેણે જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના પાળવી, અને તેની દરેક રીતે સેવા કરવી. ગુરુએ પણ તેને વ્યવહાર-પયોગી દરેક બાબત શીખવવી, અને વિશેષે કરીને વેદ અને ધર્મની બાબત શીખવવી. આ બધા વયોમાં શિષ્યે ફક્ત શ્રાદ્ધ, અભ્યાસક અને આસ્તિક રહેવાનું છે.

પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે. આ અવસ્થામાં માણસે પરણવું, પ્રજોત્પત્તિ કરવી, ને વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થની જે ફરજો બતાવવામાં આવી છે તે બધી અદા કરવી. આ બે આશ્રમોમાં ધર્મના સત્ય વિશે, તથા જે કામદા મુજબ દરેક માણસે વર્તવાનું છે તેના નિયામક સ્વરૂપ વિશે, કંઈ પણ શંકા કરવાની નથી.

ત્રીજો આશ્રમ, જ્યારે માણસના વાળ સફેદ થાય છે અને જ્યારે તે પોતાનાં છોકરાંના છોકરાં જુવે છે ત્યારે ચર થાય છે. આ આશ્રમમાં એક નવુંજ જીવન પ્રકટ થાય છે. તેમાં કુટુંબના વડીલે ધરખાર તથા ગામ છોડી અરણ્યમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે કે એકલા જવાનું છે. આ આશ્રમમાં યજ્ઞ કરવાની ફરજથી તેને મુક્ત કરવામાં આવે છે, તોપણ તેને અમુક પ્રકારનાં યમન અને તપ જેમાંનાં કેટલાંક બહુ મુશ્કેલ હોય છે તે કરવાં પડે છે. સાર બાદ જન્મ મરણના મોટા સવાલોપર પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરવાની તેને છૂટ મળે છે અને તે માટે તેણે આરણ્યકો અથવા અરણ્ય-પુસ્તકોમાં આવેલાં ઉપનિષદોનો

અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અથવા પુસ્તકો તે વખતે નહોતાં તે માટે વધારે સ્પષ્ટ રીતે બોલીએ તો, તેણે લાયક ગુરૂ પાસેથી આ ઉપનિષદો શીખી લેવાં જોઈએ. આ ઉપનિષદોમાં સર્વ યગાદિ ક્રિયાનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહીં, પણ જે દેવોને ઉદ્દેશીને વેદનાં સૂક્તો રચવામાં આવ્યાં છે તે દેવોને પણ છોડી દેવામાં આવ્યા છે, અને તેને બદલે માત્ર એક પરમેશ્વર એટલે કે *બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

આત્માનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ.

આ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ એટલે કે પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચેનો ખરો સંબંધ સમજાવવામાં આવ્યો છે. આત્મા જે શબ્દનો મૂળ અર્થ “પોતે” થાય છે તે તથા જીવાત્મા એટલે “જીવતો પોતે”—આ બે શબ્દો માણસના આત્માને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે; અને જીવાત્મા અને બ્રહ્મ એક છે એમ સિદ્ધ થયા પછી, બ્રહ્મને પરમાત્મા શબ્દ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. વેદાંત દર્શન સમજાવે માટે બ્રહ્મ, આત્મા, જીવાત્મા અને પરમાત્મા શબ્દો બરાબર યાદ રાખવાની જરૂર છે. ખ્રીષ્ટ પ્રજ્ઞઓએ આત્મા માટે “સોલ”, “એનીમા”, “સાઇકી” અથવા “નીમા” શબ્દો વાપર્યા છે તે કરતાં “આત્મા” જેનો અર્થ “પોતે” થાય છે તે વધારે નિર્વિકલ્પક નામ છે. ખ્રીષ્ટો

*બ્રહ્મ શબ્દ નયુસકલિંગમાં હોય ત્યારે પ્રથમ પદ ઉપર અને જ્યારે પુલિંગમાં હોય ત્યારે બીજા પદ ઉપર આધાર પડે છે. જેમકે બ્રહ્મન (ન), બ્રહ્મન (પુ). [જીજ્ઞાસીમાં બ્રહ્મ (ન) અને બ્રહ્મા (પુ). હ. ભ. શુ.]

બંધાં નામોમાં જોશું તો ગતિ અથવા શ્વાસ સ્વયંક થાયછે, પણ આત્મા (એટલે કે પોતે) તો માત્ર સર્વનામ છે, કોઈ પણ પ્રકારના અલંકારિક અર્થથી મુક્ત છે અને માત્ર દયાતી (અસ્તિત્વ) અથવા પોતાની દયાતી વાયક છે.

આ પરિભાષા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નવી જોડી કાઢેલી નથી. તેના કેટલાક શબ્દો ધણા જુના છે, અને સૌથી પ્રાચીન વેદના સૂત્રોમાં, બ્રાહ્મણોમાં અને હેલ્લે ઉપનિષદોમાં પણ મળી આવેછે.

બ્રહ્મ શબ્દનો યૌગિક એટલે કે મૂળ અર્થ હજી નક્કી થયો નથી, અને આ સ્થળે હિંદુસ્થાન અને યુરોપના પડિતોએ આપેલા જૂદા જૂદા અર્થોનો તપાસ કરીએ તો આપણો ધણો વખત જાય. પાછળના ભાગમાં હું આ બાબત ફરી બોલવાની *આશા રાખું છું. હમણાં તો હું એટલુંજ કહું છું કે બ્રહ્મ શબ્દનો મૂળ અર્થ, જે આવિર્ભાવ પામેછે અથવા બહાર નીકળી આવેછે—પછી તે વિચાર તથા શબ્દના સ્વરૂપમાં યાતો જનન શક્તિ અથવા પ્રાકૃતિક બળના સ્વરૂપમાં બહાર આવતું હોય—તે થાયછે.

“આત્મા”ની વ્યુત્પત્તિ પણ મુશ્કેલ છે, અને આ મુશ્કેલીજ બતાવી આવેછે કે બ્રહ્મ અને આત્મા એ જન્મે શબ્દો ધણા પ્રાચીન વખતના છે, અને ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ભાષા વિશે વિચાર કરતાં, સંસ્કૃત ભાષાના ઐતિહાસિક કાળ પહેલાના છે. પણ આત્મા શબ્દનો યૌગિક અર્થ શ્વાસ અથવા બીજો

અમે તે દોષ તોપણ વેદમાં તો તે સર્વનામ તરીકે વપરાયેલા છે, ત્યાં તો લેટીન ભાષામાં “ઇપ્સે” શબ્દની પેઠે તેનો અર્થ “પોતે” થાય છે, અને તેનો અર્થ “પોતે” થયા પછી તેનો અર્થ માણસનું તેમજ પરમેશ્વરનું પોતાપણું એટલે કે માણસનો તેમજ પરમેશ્વરનો આત્મા થયો છે.

ઉપનિષદોમાં પદ્ધતિનો અભાવ.

આ વિચારોની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ આપણે ઉપનિષદોમાં અને પદ્ધતિ પૂર્વક રચાયેલાં વેદાંત સૂત્રોમાં જોઈ સહીએ છીએ. ત્યારે આપણે ઉપનિષદો વાંચીએ છીએ ત્યારે જાણે તેઓ આકર્ષિતક સદૃશ જ્ઞાન અથવા ઇશ્વર પ્રેરણા હોય નહીં અને તેઓ વખતો વખત પ્રાદુર્ભાવ પામીને પાછળથી એકઠી થયેલાં હોય નહીં એમ આપણા મન ઉપર આભાસ થાય છે. છતાં તે બધાં સ્વપ્નામાં ધોરણ છે, અને તેમની પાછળ એકજ વસ્તુ રહેલી જાણાય છે. તેમજ જૂના જૂના વક્તાઓ અનેક પારિભાષિક શબ્દો એકજ અર્થમાં એવી તો વધાર્યે રીતે વાપરે છે કે ધર્મ તથા તત્ત્વના વિચારના આ બધા અમકારા પાછળ કોઈ પૂર્વ જૂતકાળ હોવો જોઈએ, કોઈ અંધારી ભૂમિ કે જેના પ્રારંભ વિશે આપણે કદિ જાણી શકશું નહીં તે હોવી જોઈએ એવી દરેકને ખાતરી થાય છે. કેટલાક શબ્દો, પદો, વાક્યો, આખી કડીઓ અને કવિનાઓ જૂદાં જૂદાં ઉપનિષદોમાં ફરી ફરીને આવે છે, અને તેટલા ભારે એકજ ભંડારમાંથી તેઓ લીધેલાં હોવાં જોઈએ, પણ આ ભંડાર કેણે એકઠો કર્યો અથવા તો તે ક્યાં સંતાપી શકે હતો.

અને, સંતાડેલો છતાં કેવી રીતે તે ઉપનિષદોના ઋષિયોને પ્રાપ્ત થયો તે બાબત ઉપર આપણને કશી પણ સૂચના મળતી નથી.

ઉપનિષદ શબ્દનો યૌગિક અર્થ “બાણસ પાસે બેસવું” એવો થાયછે, (ક્રૌંચ બાપાના સૌંસ શબ્દનો તથા સેશન શબ્દનો અર્થ પણ એવોજ થાયછે)- તે ઉપરથી એમ લાગેછે કે આશ્રમોમાં મોટાં વૃદ્ધોની છાયા નીચે જે “બેઠક” અથવા “મિલાવડા” થયા હતા, તે જેમાં પ્રાચીન ઋષિયો અને તેમના શિષ્યો એકઠા મળીને શાન્ત એકાન્તવાસ અને વિચારમાં નિર્ગમન કરેલાં દિવસ અને રાત્રીઓમાં જે તેમણે એકઠું કર્યું હતું તેનો ઉદ્દગાર કાઢતા હતા. તે બેઠકોનું પરિણામ આ ઉપનિષદોમાં આપણને મળી આવેછે. અહીં આશ્રમ શબ્દનો અર્થ તમારે જંગલ નહીં સમજવો. હિંદુસ્થાનમાં ગામ પાસે પુષ્પ અને પક્ષીવાળા, લતામંડપ અને પર્ણશાળાવાળા, સુખમય, ટંકા અને શાન્ત વિશ્રામસ્થાન જેવા આશ્રમો હતા. આ આશ્રમોમાં ચિંતા અને તૃષ્ણા વિનાની ઋષિયોની છાંદગી કેવી હશે તેનો ખ્યાલ કરો! તેઓ ખીજા કદાનો નહીં પણ આપણે જ્યાં છીએ ત્યાં કેવી રીતે આત્મા, આપણે કોણ છીએ અને આપણું હવે પછી શું થશે તેનોજ વિચાર કરતા હતા. આ યંત્રોમાં સંવાદનું રૂપ બહુ સાધારણુ છે, અને તેમાં વળી ધણુ ઋષિયોનો વાદવિવાદ છે; અને તે ઋષિયો સત્ત્વ શોધવામાં એવા તો જંગરા ખંતીલા જણાયછે કે તેઓ તેમના પ્રતિપક્ષીઓ તેમને ખોટા પાડે તો ખુશીથી પોતાનું માથું આપવા તૈયાર

યાયછે. પણ જો કે આ ઉપનિષદોમાં પદ્ધતિસર શિક્ષણ બિલકૂલ છેજ નહીં, તોપણ જોને હમણાં *ઉદ્ભેદ વાદ (Evolution) કહેછે તેનોજ માત્ર નહીં, પણ ખરેખર ઐતિહાસિક વૃદ્ધિનો બહુ ઉપયોગી પ્રત્યક્ષ દાખલો તેઓ આપણને પૂરાં પાડેછે.

ઉપનિષદો અગાઉ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારની વૃદ્ધિ.

ખરેખર બ્રાહ્મણોની ધાર્મિક જીવનની પહેલી વૃદ્ધિનાં યોગાં એક ચિન્હો હજી સુધી રહી ગયાં છે, અને વેદાંતીઓ ક્યે રથેજેથી આગળ વધ્યા તે જાણવા માટે ઉપનિષદો પહેલાના વખતથી રહી ગયેલાં આ ચિન્હો ઉપર જરાવાર આપણે વિવેચન કરવાની જરૂર છે, હું ઘણી વખત કહી ગયો છું કે વેદની ખરી અગત્યતાં બલકે અસાધારણ કિંમત તેના પ્રાચીન-પણાં કરતાં પૂર્વકાળના વિચારની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી બતાવવામાં વધારે સમાયેલી છે. હૃદયમાં દેવનો પ્રથમ આંવિર્ભાવ, આશ્ચર્ય અને શંકાના પ્રથમ વચનો, તથા આ દૃશ્ય અને નાશમય દુનિયાની પાછળ કંઈ પણ અદૃશ્ય, અમર, નિત્ય અથવા ધર્મથી તત્ત્વ હોવું જોઈએ એવું પ્રથમ જ્ઞાન આપણે વેદનાં સૂત્રોમાં જોઈએ છીએ. આર્ય ધર્મ અને પુરાણનું

* ઉદ્ભેદવાદનો પ્રથમ પ્રવર્તક ડાર્વિન છે. દરેક ચીજની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ યાચછે એ તેનો સિદ્ધાંત છે. માણસ-વાંદરાંમાંથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી પેદા થયું તેને તે પોતાના સિદ્ધાંતના એક દાખલા તરીકે આપેછે. હ. ભ. શુ.

ફોતાનાં પુસ્તકોમાં. હ. ભ. શુ.

મૂળ શું તે વિશે ઘડીબર પણ શંકા જેમણે ઋગ્વેદનાં સૂક્તો વાંચ્યાં છે તેમાંના કોઈને પણ થશે નહીં. વેદના લગભગ બધા મુખ્ય દેવોમાં તેમનાં પ્રાકૃતિક સ્વભાવનાં પ્રત્યક્ષ ચિન્હો છે. તેમનાં નામજ કહી આપેછે કે આરંભમાં તેઓ કુદરતના મોટા ચમત્કારોનાં, જેવા કે અગ્નિ, પાણી, મેઘ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનાં, નામ હતા. પાછળથી જ્યાં જ્યાં આર્યસોદ્ધ વસ્યા, પછી એશિયામાં કે યુરોપમાં, ત્યાં ત્યાં આ કહેવાતા દેવો અને મહાવીરો પૌરાણિક કથાઓનાં મધ્ય બિંદુઓ કેવી રીતે યજ્ઞ પશ્ચા એ આંખે સમજી શકીએ છીએ. આ પરિણામ આપણને હમેશને માટે મળ્યું છે, અને આ પ્રકાશના કીર્ણોએ, વેદિક દેવકથા અને વેદિક ધર્મથી આગળ વધીને બીજી આર્ય પ્રજાઓના, બધકે આપો સાથે ભાષા પરત્વે બિલકૂલ સંબંધ નહીં ધરાવનારી બીજી પ્રજાઓનાં પણ, પૌરાણિક અને ધર્મ સંબંધી વિચારોના અંધારા ખૂણા ખચકાઓને ઉજવળ કર્યા છે.

તેમજ વળી દેવ સંબંધી વિચારની વૃદ્ધિ જેવી વેદમાં ખૂલી રીતે મળેછે તેવી કોઈ પણ બીજે ઠેકાણે મળતી નથી. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની તેજસ્વી શક્તિઓ જે હિંદુસ્થાન અને બીજા દેશના દેવો રૂપ યજ્ઞ પડી તે કદ કદ હતી તે આપણે વેદમાં આપણી આંખ આગળ જોઈએ છીએ. આ પ્રત્યેક દેવ દેવથી તેના પ્રાચીન પૂજકોને સંતોષ થતો બધ પડ્યો તે પણ આપણે જોઈએ છીએ; અને આ પ્રાચીન વિશ્વદેવકુળનાં દેવોની પાછળ એક ધશ્વર હોવો જોઈએ એમ બોલતા પ્રયત્ન

કહેવામાં આવ્યો છે, અને સવિતા અથવા સૂર્યને પ્રજાપતિ,
પ્રધાત્ સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓના ઇશ્વર, કહેવામાં આવ્યો છે.
૬. ટૂંકે સ્થળે નાન્યેતર જ્ઞાતિ વાયક એકને સર્વ દેવોમાં સૌથી
પ્રત્યક્ષ દેવ કહેા છે, મહત્ દેવાનામ્ અમુરત્વમ્ એકમ્ (જ્ઞ. વે.
આરં. ૧૧, ૧).

પ્રાણી આ ખરેખર વિચારમાં એકદમ આગળ પડતા મોટા સુધારા
પાછા. સૂર્ય અને ચંદ્રમાં, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં, રહેલી અગાત
ચુરોત્તમોની સાદી સ્તુતિથી તે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના બનાવનાર
કયા ઇશ્વર, પરમેશ્વર અને પિતાના જ્ઞાન સુધી, અને હેતુ
સમૂહ ઐશ્વરી તત્ત્વ જ્ઞાન જેની સર્વ વસ્તુઓનો પિતા અથવા
મૂળ બનાવનાર પ્રતિકા (અથવા સ્વરૂપ અગર પુરૂષ) છે તેની
વૈદિક અથવા મુખી આપણે વેદના જૂઠા જૂઠા ભાગોમાં વિચારની
આ દ્રશ્ય થતી જોઈએ છીએ.

પ્રા. પ્રકૃતિના ચમત્કારી નાટકની પાછળ અદૃશ્ય શક્તિઓ છે,
પૃ. પૃથ્વી સ્વાભાવિક આરથાથી શરૂ કરીને આખરે એક મહાન
દેવ, અગાત અથવા તો અદૃશ્ય ઇશ્વર જેની વૈદિક કાળના
રીતે જાણે ધણાં વર્ષ થયાં સ્તુતિ કરી છે—જે કે અમલપણે
અને કરી છે—તે ઇશ્વર પર આખરે જ્ઞાન રાખવી, એ ધાર્મિક
દેશના નું ઉવટનું ક્રમ છે. પ્રાચીન ધર્મ વિચારનો આ ખમનો
આપણી જ્ઞાના ઋષિઓને તેમના પૂર્વજો પાસેથી મળ્યો હતો,
દેવથી તેના તેઓએ જો ઉપયોગ કર્યો, અને જે તત્ત્વને આપણે
આપણે ને રહેલું નિરૂપાધિક ઐશ્વર્ય અથવા પૂર્ણતા કહીએ છીએ
દેવોની પાછળ તત્ત્વને આપણે માણસના આત્મામાં સોપાધિક

રહેલું જોયા છતાં ઐશ્વર્ય અથવા પૂર્ણતા કહીએ છીએ તે બંને વચ્ચેનો ખરો સંબંધ તેઓએ કેવી રીતે શોધી કાઢ્યો તે આપણે હવે જોવાનું છે. સારેજ આપણે આ પ્રાચીન પાથ ઉપર વેદાંત કે જે સૌથી ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન અને સૌથી સંતોષકારક ધર્મ છે તેની ધમારત તેઓએ કેવી રીતે ચણી તે વધારે સારી રીતે સમજી શકાય.

વેદાંતનાં બે સ્વરૂપ.

ન્યારે આપણે વેદાંત દર્શન વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે જે બે સ્વરૂપમાં તે આપણને મળે છે તે વચ્ચેનો ભેદ આપણે સમજવો જોઈએ. ઉપનિષદોમાં તે પદ્ધતિ વિનાનાં સ્વરૂપમાં-કહીએ તો એક જગતી ઝડપના આકારમાં-આપણને મળે છે, અને વેદાંત સૂત્રોમાં આપણને તે મહાશ્રમથી ગ્રેહવેશા અને પૂર્ણ પદ્ધતિવાળા આકારમાં મળે છે. આ સૂત્રો *બ્રહ્મસૂત્રનાં રચેલાં કહેવાય છે આ બ્રહ્મસૂત્રની પણ તારીખ બાબત તકરાર છે. સૂત્રો ચોપડીના આકારમાં નથી, કેમકે તે તો વેદાંત દર્શનનો સારસૂચક કેવળ મથાળાં છે. સદાય વિના તે જરા પણ સમજી શકાય નહીં તેવાં છે, પણ તેમને અસહન તેમજ હાલના રીવાજ મુજબ મોટે કરવામાં આવે તો તેઓ

*આ વ્યાસ બ્રહ્મસૂત્ર તથા મહાભારતના પસિંદ કર્તા વ્યાસ દ્વિપાયન એકજાએ એમ વેળુર અને બીજાએ ધારેલું; પણ એ સંભવિત વાત નથી. તેમના ક્ષેત્રો તેમજ નામો ભિન્ન ભિન્ન છે. બ્રહ્મ સૂત્રોનો કર્તા બ્રહ્મસૂત્ર આશરે ઈ. સ. ૪૦૦માં થાઈ ગયો એમ સામાન્ય રીતે કહેવાય છે, પણ તે માટે ખાતરી લાયક પુરાવો નથી.

વેદાંતના મહત્ત્વ પ્રદેશમાં માર્ગ સૂચક દોરી (સૂત્ર) તરીકે ખરેખર બહુ કામ લાગે. આ સૂત્ર સાથે ધણું મુખ્યશિક્ષણ થયેલું હોયું જોઈએ, અને ધણુંકરીને વેદાંતના પ્રખ્યાત શિક્ષક શંકરે આ ક્રમાંગત મુખ્યશિક્ષણ આખરે સૂત્રો ઉપરની પોતાની કહેવાતી ટીકા અથવા બ્રાહ્મમાં ભેંજી કરેલું હોયું જોઈએ. આ બ્રાહ્મ એ માત્ર ટીકા નથી, પણ ખરેખર વેદાંતમતો ઉપરનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે, અને સૂત્રો તો ફક્ત ઉપયોગી અનુક્રમણિકા છે. તેમ છતાં આ સૂત્રો પોતેજ પ્રમાણ તરીકે તુર્ત ગણાયેલાં હોવાં જોઈએ, કેમકે જૂદા જૂદા તત્ત્વવેત્તાઓ તેમનો જૂદો જૂદો અર્થ કરતા હતા. શંકર, *રામાનુજ, માધ્વ, વલ્લભ અને બીજાઓ જે વેદાંતની જૂદી જૂદી શાખાઓના સ્થાપનારા થઈ ગયા તેઓ બધા સૂત્રને સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ તરીકે ગણતા હતા.

*સર્વ દર્શન સંગ્રહમાં એમ લખ્યું છે (જુઓ કૌવેલકૃત ભાષાંતર પૃ. ૮૦) કે રામાનુજ (જે ઇ. સ. બારમા સૈકામાં થઈ ગયો તે) ને બોધાયનની ટીકા બહુ વિસ્તારવાળી લાગી, અને તેટલા માટે તેણે પોતાની લખી. પોતાના શ્રીબ્રાહ્મમાં રામાનુજ પણ એમજ કહે છે અને જણાવે છે કે તેની પહેલાના બીજા શિક્ષકોએ પણ તેમજ દ્યું હતું. (વેદાંત સૂત્ર. ધીબોધક ભાષાંતર, પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૧). જે વૃત્તિકારસામે શંકરે કેટલાએક આગ્રેષો દર્શાવે તે તેજ બોધાયન હોય તો તેની તારીખ ઈ. સ. ૭૦૦ પહેલાં તો હોવીજ જોઈએ.

†કિટલીક વાર વેદાંત સૂત્રના જૂદા જૂદા ટીકાકારો વાક્યોનો વાણી તોરણને અર્થ કહે છે. લખણ તરીકે ૧, ૨, ૧૬માં સૂત્રનું વાક્ય આ છે: વિકારશદ્ધાન્ ન શતિવેન્ન પ્રાચુર્યાત્. આમાં

વેદાંત દર્શનનું સૌથી વિચિત્ર લક્ષણ પ્રથમ કલા પ્રમાણે એ છે કે જો કે તે સ્વતંત્ર દર્શનજ છે છતાં તે વેદના ભાગ ઉપનિષદો ઉપર સંપૂર્ણ રીતે આધાર રાખે છે, અને તે એટલે સુધી કે તેનો મુખ્ય ભાગ, તેના બધા સિદ્ધાંતો—સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો સુધાં પણ—ઇશ્વર પ્રણીત ઉપનિષદોમાંથી લીધેલાં છે, અને જૂઠાં જૂઠાં ઉપનિષદો વચ્ચે બિલકૂલ વિરોધ નથી એમ સાબીત કરવામાં રોકાયેલો છે.

ઉપનિષદો ઇશ્વર પ્રણીત છે, ઐતિહાસિક

અથો નથી એવી માન્યતા.

એમ કરવાની જરૂર હતી, કેમકે ઉપનિષદો ઇશ્વર પ્રણીત છે એમ મનાતું હતું, અને આ માન્યતાએ એટલી તો જડ બાંધી હતી કે હિંદુસ્થાનના સાહસિક તત્ત્વવેત્તાઓને પણ પોતાના મતો આ ઇશ્વર પ્રણીત અથો સાથે બંધ બેસતા કરવાની ફરજ પડતી હતી. આ ચળ બધારે સારા કામમાં વાપરવા જોગ અસાધારણ હુશિયારી અને ખંતથી કરવામાં આવ્યો છે.

એવો અર્થ બતાવેલો છે કે આનંદમયમાં મય પ્રત્યક્ષનો અર્થ ફરફાર અથવા અંશ થતો નથી, કેમકે તે અર્થ બ્રહ્મને લાગુ પડતો નથી, પણ પ્રાચુર્ય એટલે પુષ્કળતા થાય છે. પણ વલ્લભ પ્રાચુર્યાત્મક અંશથી વિભક્તિ ગણતો નથી, પણ પ્રાચુર્ય અને અત્ નો સમાસ ગણે છે અને તેનો અર્થ જમ્થા અથવા પુષ્કળતા વરફ જઈ, અથવા લાં પહોંચઈ એવો કંઈ. કેમકે આ સમૂહ જમ્થ પોતે પુષ્કળતાની સ્થિતિએ પહોંચી જાય છે. (પદ્ધર્શન ચિન્તનિકા ૩, પા. ૩૬.)

*ફાખલા વરીકે વેદસૂત્રોપરના બાખ્યમાં (૨, ૩, ૧૧માં) આપણે

આપણે માટે તે ઉપનિષદોનું ઉપયોગીપણું તદ્દન નિરાણું છે.

આ પ્રમાણે વાંચીએ છીએ. “શ્રુતિમાંથી જાણવાના વિષયમાં નીચેના કારણસર પણ ક્રિયા દલીલ (તર્ક) ઉપર આધાર રાખવાનો નથી. માણસના વિચારો તદ્દન સ્વતંત્ર હોવાને લીધે, શ્રુતિને સાચ પડતી મૂંઝીને કેવળ જાત અનુભવ ઉપર ને અનુમાન રચેલું હોય છે તે યોગ્ય પાયા વિનાનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે દલીલો કેટલાક હિંસિયાર માણસોને ધણી મુશ્કેલીથી સુજેલી છે, તે તેથી વધારે હિંસિયાર માણસો ખોટી સાબીત કરે છે, અને આમની પણ દલીલો વળી બીજા માણસો રદ કરે છે; તેથી માણસોના મતોની કિંમતને લીધે માત્ર દલીલને સત્ય પાયાવાળી ગણવી એ અસાધ્ય છે. વળી કંપિલ કે બીજા કોઈ પ્રખ્યાત તર્કશક્તિવાળા માણસની સારા પાયાવાળી દલીલ સ્વીકારવાથી આ મુશ્કેલી દૂર થઈ શકતી નથી; કેમકે કંપિલ, કણ્વદ અને બીજા દર્શનકારો જેવા ખરેખર ખોટી માનસિક શક્તિવાળા પુરોષોએ પણ એક બીજાનું ખંડન કર્યું છે એ આપણે જોઈએ છીએ.” આ જાતના દલીલ વાંધો લેવા જોગ છે એ ખરું છે, કેમકે દલીલ સામે દલીલ કરવામાં આપણે ગર્ભિત રીતે ભુદ્ધિની સત્તા કબ્જ કરીએ છીએ પણ શંકરનો આખરનો મત એ છે કે “કુનિયાનું કારણ કે જેના ઉપર સુક્તિ આધાર રાખે છે તેનું ખરું તત્ત્વ, અત્યંત ગહનતાને લીધે, શ્રુતિની સહાયતાવિના ખ્યાલમાં પણ આવી શકે નહીં.” તે કહે છે કે “વેદ અનાદિ છે અને જ્ઞાનનું મૂળ છે અને તેના વિષય સદૃશ ધ્યેયમાં સિદ્ધાંતો હોઈ શકે, અને તેટલા માટે જે જ્ઞાનનો પાયો વેદ છે તેની પૂર્ણતાની, ભૂત, વર્તમાન, કે ભવિષ્યના કોઈ પણ નેયાધિ-કોથી નાપાટી શકાય નહીં. આ પ્રમાણે ઉપનિષદો ઉપર ચલેલું આપણું જ્ઞાન પ્રજ્ઞ છે એમ આપણે સાબીત કરી આપ્યું.”

જુઓ વળી ૨, ૧, ૨૭, “પુરાણમાં એમ લખ્યું છે કે ‘જે અવિચાર્ય છે તેને તર્ક શાય પાડેમા! અવિચાર્યનું લક્ષણ એ છે કે તે સર્વ કપાળન કારણથી અગમ્ય છે.’ તેટલા માટે જે અર્તાદિય છે તેનું જ્ઞાન શ્રુતિ ઉપરજ અવલગ્નિત હોવું જોઈએ. પણ આપણે પૂર્વ પક્ષી દેસે કે જે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તે શ્રુતિ પણ આપણને સમજતી શકે નહીં. તમે કહો છો કે જલ અવિચક્ષ્ણ છે, અને તે રૂપાંતર

આપણે તો તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારની ઐતિહાસિક જૂદાં જોડાંએ છીએ, અને તેથી તેમાંના ભિન્ન ભિન્ન મતોથી નારાગ્ર થતા નથી. તેથી ઉત્પદું, આપણે મતભેદની આશા રાખીએ છીએ, અને જે કે બધા તત્ત્વવેદાઓનું સામાન્ય વલણ તો એકજ છે, છતાં જ્યારે આપણને શત્રુતંત્ર વિચાર અને એક જીજ્ઞાસુ તત્ત્વવેદાઓ વચ્ચે દેખીતો વિરોધ માત્રમ પડે છે ત્યારે આપણને આનંદ પણ યાયછે. દાખલા તરીકે નીચેના વાક્યો જોડાજોડ આપણને માત્રમ પડે છે:—“પ્રથમ બ્રહ્મ હતું,” “પ્રથમ આત્મા હતો,” “પ્રથમ જલ હતું,” “પ્રથમ કાંઈ નહોતું,” “પ્રથમ કાંઈક હતું,” અથવા છેલ્લાં જે વાક્યો યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં જોવાયે તો ‘પ્રથમ *મીઓન (એટલે કંઈક) હતું,’ અને ‘પ્રથમ *દુઓન હતું.’ તળ ઉપનિષદોમાં પણ આ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યો ઉપર તકરાર થતી અને તેમનો ખુલાસો અપાતો આપણે જોઈએ છીએ. દાખલા તરીકે, છાંદ. ઉપ. ૬, ૨૭માં આપણે આ પ્રમાણે લખેલું જોઈએ; “પણ જે સત છે તે અસતમાંથી કેવી

પામે છે, પણ આખું જલ રૂપાંતર પામતું નથી. હવે જે બ્રહ્મ વિભાગ રહિત હોય તો તે કંતો બિલકૂલ બદલે નહીં; કંતો આખું બદલે. પણ જે એમ કહેવામાં આવે કે તે થોડેક અંશે બદલે છે ને થોડેક અંશે નથી બદલતું, તો પણ તેના લક્ષણના વિભાગ યાયછે અને તેથી એમ કહિત યાયછે કે તેના ભાગ છે ઇત્યાદિ,” આ રથને શંકરે કબૂલ કરે છે કે તે ખરી મુશ્કેલી છે પણ તેનો એવો જવાબ આપે છે કે બ્રહ્મમાં વિભાગની પ્રાપ્તિ એ અવિધાનું જ પરિણામ છે. આજ દલીલનો ઉપયોગ ૧, ૧, ૩૧ કેસાણે અને બીજે રથને કરેલો છે.

*ગ્રીક ભાષાના શબ્દો છે. હ. લા. ૨૭.

રીતે પેદા થઈ શક્યું? નહીં, મારા બેટા, જે છે તેજ પ્રથમ હતું, એકજ હતું, અદ્વિતીય હતું.^૧ પણ જો કે ઉપનિષદોમાં આ સત્ય માટે કરેલી વિવિધ અટકો જોમ આવી તેમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, તોપણ પાછળથી તેમને અદ્ભૂત ધીરજ અને હુશિયારીથી એક બીજા સાથે ગુંથવામાં આવી હતી.^૨ તેઓ સર્વમાં સમાયેલા સામાન્ય હેતુ સ્પષ્ટ રીતે શોધી કાઢવામાં આવ્યો હતો, અને આવી વિધવિધ વસ્તુઓમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન ખડું કરવામાં આવ્યું હતું. આ દર્શન માત્ર પૂર્ણ રીતે પરસ્પર સંબંધવાળું છે એટલુંજ નહીં, પણ તેમાં સમાયેલા સિદ્ધાંતના દરેક વિષય ઉપર તે તદ્દન સ્પષ્ટ અને સમજી શકાય તેવું છે. જો કે કેટલેક સ્થળે સૂત્રોના જૂઠા જૂઠા અર્થ થઈ શકે છે, તોપણ શંકરે સ્થાપિત કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ પણ અગત્યના સવાલ ઉપર શંકા રહેતી નથી; અને આ વાત રહેટોના વખતથી તે દેહના વખત સુધીમાં કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શન વિશે કહી શકાય તે કરતાં વિશેષ છે.

વેદાંત અભ્યાસ માટે

જરૂરની નીતિની સામગ્રી.

હિંદુસ્થાનમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ ગ્રાહ્યભૂતના એક અંશ તરીકે ગણાતો એટલુંજ નહીં, પણ શરૂઆતથીજ તેનો પાયો નીતિ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આપણે અગાઉ કહી

^૧ જુઓ તૈત્ત. ઉપ. ૨, ૭. પૂર્વનાં પવિત્ર પુસ્તકો, ૧૯, પા. ૫૮.

^૨ જુઓ વેદાંત સૂત્ર ૧, ૪-૧૪-૧૫.

ગયા કે જોને શિષ્ટ ગુરુએ યોગ્ય રીતે ગુરુમંત્ર ન આપ્યો હોય, અને જોણે ગૃહસ્થાશ્રમીના ઉપર જે સંસારી અને ધાર્મિક ફરજો નાખવામાં આવીછે, તે બંને અદા ન કરી હોય તેને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર નહોતો. પણ આટલી ભાવકાત પણ બસ નહોતી. જોણે પોતાના મનોવિકાર પૂર્ણ રીતે વશ કર્યા ન હોય, તેને ખરા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરવા માટે નાલાયક ગણવામાં આવતો. જે તોફાની પવન ન વાતો હોય તોજ સમુદ્ર સૂર્યના પ્રકાશની દૈવી સ્થિરતા અને સ્વચ્છતાનું પૂર્ણ રીતે પ્રતિબિંબ પાડી શકે. તેટલા માટે આશ્રમમાંના ઋષિએ પણ સંન્યાસી તરીકે રહેવું; અને પોતાની સ્થિરતામાં ખલેલ કરે તેવા વિકારોને જીવવામાટે સાધન તરીકે સખ્ત તપ કરવું; અને તાપ, ટાઢ, જૂખ અને તરસ, અને તેવી બીજી બહારની અડચણો સહન કરી શકે, અને તે સામે ટક્કર લઈ શકે, તેવું માત્ર શરીર કરવાનું નહોતું; પણ મનને પણ ૧ શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધિ અને શ્રદ્ધા એ છ ચીજો (૫૬

૧શમ=મનમાં કાંઈ પણ દોષને નહીં આવવા દેતાં શુદ્ધરાખવું તે; મનનો નિયંત્ર. દમ=વિકાર ઉપર દાબ; ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખી સારા કાર્યમાં યોજવી તે; ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ. ઉપરતિ=પ્રિય પદાર્થોમાંથી રાગ ખેંચી લેવો તે; વિષયોથી નિવૃત્તિ. (ઘણી વખતે તેનો અર્થ સર્વ યજ્ઞ કર્મનો પરિત્યાગ થાયછે.) તિતિક્ષા=દુઃખમાં ચિત્તને બચાવવા ન દેવું તે; સુખ દુઃખનું સહન કરવું તે. સમાધિ=એક ચિત્તે ધ્યાન ધરવું તે. શ્રદ્ધા=જે બાળકમાં પોતાની જુદી પહોંચી શક્તી ન હોય તેમાં સત્ય પુરોવાના બતાવેલા વિચારોને પ્રમાણ ગણવા તે; ગુરુ તથા શાસ્ત્રના વચન ઉપર વિશ્વાસ. હ. ભ. ગુ.

સંપત્તિ) પ્રાપ્ત કરવાની હતી. એમ જાહેવામાં આવેછે કે આ શાન્તતા તત્ત્વવેત્તા માટે જાગ્યેજ ઉત્તમ લાયકાત હોઇ શકે, કેમકે તત્ત્વજ્ઞાન વિષે આપણા મત પ્રમાણે તો તત્ત્વવેત્તાને સત્યના દુર્ગ ઉપર ઘેરો ઘાલવા માટે, અને પૃથ્વી તથા સ્વર્ગના નવા પ્રદેશો જીતી લેવા માટે, પરાક્રમી થવું જોઇએ. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે વેદાંતનો હેતુ માત્ર એટલું બતાવવાનો હતો કે આપણે આપણા સિવાય બીજા કશા ઉપર ખરેખર જીત મેળવવાની નથી, આપણામાં બધું સમાયેલું છે, અને સ્વર્ગ ને પૃથ્વી કરતાં આપણે વધારે ભગ્ય થવું હોય તો દુનિયારૂપી ભ્રમ તરફ આપણાં નેત્ર અને હૃદય બંધ કરવાં. તત્ત્વજ્ઞાન માટે શ્રદ્ધા જરૂરની છે એ મત ઉપર ઘણો હુમલો થયો છે છતાં, અને જો કે *ઉકાર્ટના મત પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનની ચરઆત સર્વને શંકાશીલ ગણીને થવી જોઇએ તોપણ, શ્રદ્ધા વેદાંત દર્શન માટે જોગ્યજ છે, કેમકે તેથી આપણે ઈકંટના

૧૭ચુસન દર્શન, પા. ૮૫.

૨ કેટલાક પ્રદેશોમાં શ્રદ્ધા ગણવામાં આવતી નથી.

*ઉકાર્ટ એ ક્રાંસ દેશનો મોટો તત્ત્વવેત્તા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પિતા ગણાયછે. સર્વ વિષય ઉપર શંકાશીલ થઇને તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બધા વિષય ઉપર શંકા કરતાં છતાં હું ને શંકા કરું તે હુંજ, એ તેને નિશ્ચયાત્મક લાગ્યું. “હું વિચાર કરું છું માટે હું છું.” એ તેનો પ્રથમ સિદ્ધાંત હતો અને આ સિદ્ધાંતથી શરૂ કરી તેણે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન યોજ્યું. હ. ભ. ૨૭.

હુમહાનુ જર્મેન તત્ત્વવેત્તા. અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં આ પુરવ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે. હ. ભ. ૨૭.

દર્શનમાં લખ્યું છે તે મુજબ સમગ્ર શક્ટીએ છીએ કે મનુષ્ય બુદ્ધિની હદની બહાર ધણા પદાર્થો છે અને તેમને આપણે સમજ્યા વિના સ્વીકારવા જોઈએ અગર માનવા જોઈએ.

ખરા તત્ત્વવેત્તામાં કયા ગુણો જરૂરના ગણાતા તે ઉપરથી કેવી ગંભીર અને ધાર્મિક વૃત્તિથી વેદાંતીઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતા તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ખરા તત્ત્વવેત્તાએ આ જન્મમાં અને આવતા જન્મમાં ફળની પ્રાપ્તિની બધી ઈચ્છાઓ છોડી દીધેલી હોવી જોઈએ. તેટલા માટે દ્રવ્ય મેળવવાની, સંપ્રદાય રચાવવાની, અથવા છતિદાસમાં નામ ઠાકવાની સ્વપ્ને પણ તેણે ઇચ્છા રાખવી નહીં. તેમજ વધારે સુખી હોવન રૂપી બદલો મેળવવાનો પણ વિચાર કરવો નહીં. આ બધું કદાચ ધર્મ અસંભવિત ભાસે, પણ પ્રાચીન ભરતખંડમાં આ સર્વ બાબતો બનતી, એમ માન્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી; નહીં તો તેનો ખ્યાલ તે વખતે કેવી રીતે હોઈ શકે? તે વખતે લોકો ગ્રેવી સાદી અને સ્વાભાવિક રીતે રહેતા કે તેમના માટે ઉપરની બાબતો અસંભવિત માનવાને કાંઈ કારણ નથી. પ્રાચીન કાળના બ્રાહ્મણો બહાર પડતા નહોતા-બહાર પડવા માટે જાહેર સભાઓ પણ નહોતી. તેઓના કૃત્ત તપાસી શકે તેવા પરદેશીઓ પણ નહોતા-પરદેશીઓ બ્રાહ્મણોની નજરમાં નંગલી હતા, અને તેમની સ્તુતિ કાંઈ પણ હિસાબમાં ગણાત નહીં. મારો કહેવાનો અર્થ એમ નથી કે પ્રાચીન હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓ આપણા કરતાં સાવ ઈચ્છા પ્રકરના હતા. મારા કહેવાનો અર્થ એટલોજ છે કે ઉપનિષદોના વખતમાં હાલ જે લાલચોનો

આપણા અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ ભોગ થઇ પડે છે તેમાંની ઘણી ખરી નહોતી. જરા પણ દલકો મુકાબલો કરવાની ઇચ્છાથી દૂર રહીને મેં વિચાર્યું કે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન વિદ્વાનોને પોતાના ઓકાંતવાસમાં જે કૃત્તીક સમયડો મળતી તે મારે બતાવવાની જરૂર છે, જેથી કરીને નીચેની અસાધારણ વાત સમજવામાં આવે. તે એ કે તેમનાં પુસ્તકો ૨૦૦૦ વર્ષ પછી હજી પણ આપણું ધ્યાન ખેંચવાને શક્તિમાન છે, પણ આપણામાં તો, સપક્ષી અને પ્રતિપક્ષીના નિરુપણથી જાહેરાતમાં મૂકાયા છતાં અમુક કાળનો તત્ત્વજ્ઞાનનો અંથ ઘણીવાર માત્ર તેજ કાળમાં વંચાય છે. હિંદુસ્થાનમાં પ્રચલિત દર્શન હજી વેદાંતજ છે, અને હવે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોની છપાઇ શરૂ થવાથી અને તે કાવચાકારક નીવડવાથી યુરોપમાં ડોક્ટર્સ અને સ્પાઇનોઝાના ગ્રંથોની જેટલી નવી આજ્ઞાતિ બહાર પડી છે તેથી 'હિંદુસ્થાનમાં ઉપનિષદો અને શંકરના ગ્રંથોની વધારે બહાર પડી છે. આનું શું કારણ? હું માનું છું કે પ્રાચીન સંસ્કૃત તત્ત્વવેત્તાઓની ઘણીખરી ઉત્કૃષ્ટતા તેઓના મનમાં લોકોને ખુશી કરવાની ધારણા નહોતી હોવાને અને ટીકાકારોના મનનું સમાધાન કરવાની જ્ઞાતિ નહોતી હોવાને લીધે છે. જે કાર્ય કરવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો હોય તે સિવાય બીજા કશાનો તેઓ વિચાર કરતા નહોત. તે કાર્ય પોતાથી બની શકે તેટલું પૂર્ણ કરવાનોજ વિચાર તેમને રહેતો. પોતાના બરોબરિયા અથવા ચડિયાતા સિવાય બીજાનું અનુ-

૧. જુઓ બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોની હાજતે બે'ડાલે કરેલી ફોટો.

મોદન તેમને કાંઈ પણ લેખામાં નહોતું. તો પછી તેમનું કામ
જેટલું થઈ શકે તેટલું સાઈ થયેલું હોય અને તે હજારો વર્ષ ટકી
રહે તેમાં શી નવાઈ! પ્રાચીન હપનિપદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના
મોઝ અભ્યાસીનું નીચેના શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે.
(બૃહ, ઉપ. ૪, ૪, ૨૩): “તેટલા માટે જે ચાંત, નિર્લેશ્ય,
સંતોષી, સદિષ્ણ અને સમાધિમસ્ત થઈને આત્માને જાણે
તે આત્મામાં આત્મા જુવે છે, અને સર્વને આત્મમય જુવે છે.
તેને પાપ જીતવું નથી, તે સર્વ પાપને જીતે છે. પાપ તેને
બાળવું નથી, તે સર્વ પાપને બાળે છે. પાપથી મુક્ત, ડાકથી
મુક્ત, શંકાથી મુક્ત, તે ખરો બ્રાહ્મણ થાય છે.”

ઇંદ્રિયોના પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ) ઉપર
અવિશ્વાસ.

તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી માટે બીજી જરૂરની ચીજ એ હતી
કે શું નિસ છે અને શું અનિસ છે તે પારખવાની તેનામાં
શક્તિ હોવી જોઈએ. આ બેઠ જાણવો એ સર્વ દર્શનનું ખરું
ખર મૂળ છે. દુનિયા નિહાળ્યા પછી એકદમ વિસ્મય પામીને
માણસ બોલી ઉઠે કે તું કોણ છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન સારું થાય છે.
કેટલાક માણસો એવા છે કે જેવી વસ્તુ દેખાતી હોય તેથી
સંતોષ મानी જોસી રહે છે, અને દૃશ્ય અને સ્પૃશ્ય હોય તે કરતાં
બીજી ચીજ પારખવાને તેઓ કેવળ અશક્ત હોય છે. અદૃશ્ય
અથવા નિસ ચીજ એટલે શું એની તેઓને બાગ્યેજ ખબર
હોય છે. ત્યારે અદૃશ્ય ચીજજ સત્ય અને નિસ છે, અને દૃશ્ય
ચીજ જાતેજ અસત્ય છે અથવા કેવળ મિથ્યાભાસ છે, અને

ચક્રાયમાન, નાશવંત અને અનિલ છે, એ તો તેઓ કેવી રીતે માની શકે? અને તેમ છતાં તેઓ સેન્ટપોલ (૨ કારિથિયન્સ ૪, ૧૮)ના શબ્દો શીખેલા હોવા જોઈએ. સેન્ટપોલ કહે છે કે "જોયેલી ચીજો આભાસ છે; પણ નહીં જોયેલી ચીજો નિલ છે." બ્રાહ્મજ્ઞોને તો ઈદ્રિયોના પ્રમાણ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાની શક્તિ એજ તત્ત્વજ્ઞાનનું પહેલું પગથિયું હતું, અને તેઓ ધણીજ પ્રાચીન કાળથી શીખ્યા હતા કે જોયુંજ નહીં પણ પ્રાધાન્ય ગુણો પણ માત્ર માનસિક છે અને તેમજ હોષ શકે. પાછલા વખતમાં આ પ્રાચીન સહજોપસંધિનું તેઓએ પદ્ધતિસર વિવેચન કર્યું; અને તેઓની તે માટેની દલીલ એવી તો અદ્દલ છે કે આપણને અર્થઓ ને સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થવા વિના રહે નહીં.

ઉપનિષદોની અલંકારિક ભાષા.

તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારના આરંભકાળમાં એટલે કે જુનાં ઉપનિષદોના કાળમાં આપણે સિદ્ધાદેશ (સહજોપસંધિ) કરતાં વિરોધ* જોતા નથી, અને આ સિદ્ધાદેશ ગર્ભિત અલંકારમાં વખતોવખત પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. આ માયારૂપી દુનિયાને જંગલમાંના અંજવાના પાણીની ઉપમા આપી છે, એટલે કે તેની પેડે તે દ્રવ્ય પણ ખોટી છે, અને જો કે તૂંધ્યા ઉત્પન્ન કરે છે તોપણ તે કદિ તૃપ્ત કરતી નથી. અધારામાં જે વસ્તુ સર્પ લાગતી હોય પણ દિવસના અજ્ઞાણમાં ખરી રીતે જે માત્ર દોરડું છે તેની જેની

*એટલે કે પદ્ધતિસર લખાણો નથી, પણ જે સત્યો તેમાં લખેલાં છે તે જાણે સ્વતઃ તેમને મજ્યાં હોય એમ જણાય છે. હ. ભ. શુ.

ખીક લાગે છે તેવીજ આ દુનિયાની ખીક છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ આપણને સમુદય કેમ દેખાય છે તેનું ઉપનિષદોમાં નિગ્રહરસ નીચે મુજબ છે:—*આકાશમાં વાયુ તરફ જુવો. દરે વાયુ ભેડે આસમાની નથી છતાં આપણે તેને આસમાની ભેદ્યા છીએ. એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ આ દુનિયામાં કેમ ધણાં દેખાય છે તેનો જવાબ નીચે મુજબ છે:—સમુદ્રનાં મોજાં, ને નદી તથા તળાવના કીસોળા જુવો. દરેકમાં સૂર્યનાં દળરે પ્રતિબિંબ જણાય છે, તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્ય તો એકજ છે, માત્ર આપણી આંખો તેનો મોટો પ્રકાશ અને ચક્રચક્રતું અજવાળું ખમી શકતી નથી. તોપણ શંકરાચાર્ય અસંકારિક દૃષ્ટાંતોના ગેરઉપયોગ સામે કેવી સંભાળ પૂર્યક ચેતવણી આપે છે તે જાણવાથી આનંદ થાય છે. શંકરાચાર્ય જાણે છે કે બધી ઉપમાઓ ખરો અર્થ છુપાવે છે. તે સત્ય કહે છે કે ઉપમાઓનો હેતુ માત્ર એક આંશ સમજાવવાનો છે, પણ સર્વાંશ સમજાવવાનો નથી. નહીં તો તેઓ ઉપમા હોઈ શકેજ નહીં. તે કહે છે કે આ નાના પ્રકારની સૃષ્ટિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા બ્રહ્મ અથવા પરમાત્માની પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્ય અથવા ચંદ્રની સાથે ઉપમા કરવી એ છેક યોગ્ય ન જણાય, કેમકે સૂર્યને અમુક સ્વરૂપ છે અને પાણી જે તેનાથી ભિન્ન છે તે દૂર છે તેની સાથે તેનો સંયોગ થાય છે. આપણે તેટલા માટે સમજી શકીએ છીએ કે પાણીમાં સૂર્યની આકૃતિ હોવી

*વાયુ, ચક્ર—ઇદ્રિય—ગ્રાહ નથી માટે ક્રિયાકારનો ધરાદો માત્ર આકાશ તરફ જોવાનું કહેવાનો છે. હ. ભ. શુ.

એટલે કે જ્યારે પાણીની સપાટી વધે છે ત્યારે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પણ વધે છે, ને જ્યારે પાણી ઘટે છે, ત્યારે તે પણ ઘટે છે, જ્યારે પાણી ધ્રુવે છે ત્યારે તે પણ ધ્રુવે છે, અને જ્યારે પાણીના ભાગ યાવ છે ત્યારે તેના પણ યાવ છે. આ પ્રમાણે પાણીનાં બધાં ગુણ ને સિધ્ધિ તેનામાં આવે છે. એમ છતાં પણ ખરો સૂર્ય આ બધીવાર તેવો ને તેવો જ રહે છે. તેવી જ રીતે બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા જો કે ખરું જોતાં એકનો એક અને અવિકાર્ય છે, તોપણ જો શરીર અને જીજ્ઞ ઉપાધિઓમાં તે વસે છે તેના ગુણ અને ભાવ તે જાળોકે મલ્લુ કરે છે, તેઓ જન્મ વધે છે તેમ તે પણ જાળે રહે છે, તેઓ જન્મ ઘટે છે તેમ તે પણ જાળે ઘટે છે છતાંકિ. તેથી જ્યારે ઉપમેય અને ઉપમાનમાં અમુક સાધારણ ધર્મ હોય છે ત્યારે ઉપમા સામે વાંધો લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.

આ ઉપરથી તમને જણાશે કે ઉપનિષદોની ભાષા ગમે તેવી અસંકારિક અને કેટલીકવાર અભ્યવસ્થિત હોય તોપણ વેદાંત સૂત્રો ઉપર મોટી ટીકા લખનાર શંકરાચાર્ય યથાર્થ રીતે અને ન્યાયપુરઃસર દલીલ કરી જાણે છે અને હિંદવાસી અગર યુરોપવાસી ગમે તે પૂર્વે પક્ષી સામે ટક્કર લઈ શકે તેમ છે.

ઉપનિષદોમાં વળી એક જીજ્ઞ પ્રખ્યાત ઉપમા છે, અને તેનો હેતુ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત બને કારણ છે; એટલે કે દુનિયા ધ્રુવે કરી છે એટલું જ નહીં પણ ધ્રુવર રૂપ જ છે, તે સિદ્ધાંત સમજાવવાનો છે. સિધ્ધ પૂછે છે કે એમ કેમ હોય

શકે? ગુરુ જવાળ દે'છે: “કરોળીઓ જુવો. તે પોતાના શરીરમાંથી પોતાની અન્નયજ્ઞ જળના તાંતણા બેદદ દુશિયારીથી કાઢે.” અહીં ગુરુનો હેતુ માત્ર પોતાના શિષ્યને સૃષ્ટિ રૂપી જળનું ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ એકી વખતે બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે તે સમજાવવા માટે, દાખલો આપવાનો હતો. પણ તેનું પરિણામ શું આવ્યું? હિંદુસ્થાનમાં પહેલ વહેલા આવેલા કેટલાક ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ (ધર્મ પ્રવર્તકો) કહેતા કે બ્રાહ્મણોનો ઇશ્વર એક મોટો કાળો કરોળીઓ છે જે વિશ્વના મધ્યબિંદુમાં બેસીને પોતાના શરીરમાંથી દુનિયાને તાંતણાની પેઠે બહાર કાઢીને રચેછે.

તમે જોશો કે જે દૃષ્ટાંતોને સંભાળ પૂર્વક ન વાપરવામાં આવે તો તે તુકસાનકારક છે, અને જે કે ઉપનિષદોમાં ધણા કાવ્યાલેખારો છે તોપણ આપણે જોશું કે વેદાંત દર્શન ઉપરના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથકર્તા શંકરાચાર્યે નેટલી સંભાળથી આ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ઉપમાઓનો ઉપયોગ ક્યો છે નેટલી સંભાળથી ખીન યોગજ કરી શકશે.

ભાપણ ૨ જી.

આત્મા અને પરમાત્મા.

ઉપનિષદોમાંથી ફકરાઓ? કઠોપનિષદમાંથી.

કેવી પદ્ધતિથી ઉપનિષદો લખાયેલાં છે તેના હું આજે સૌથી પહેલાં કેટલાક નમુના આપીશ.

એક ઉપનિષદમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે એક બાપ પોતાનું સર્વસ્વ દેવોને અર્પણ કરેછે, ને પોતે આ પ્રમાણે પૂર્ણ થઈ ક્યો તે માટે આનંદ પામેછે. તે ઉપરથી તેના એકનાએક દીકરે તેને મહેલું માર્યું કે તમે મને પણ કેમ દેવોને અર્પણ ન કર્યો? જેમ ઈસાકને અર્પણ કરવાની એબ્રેહામની ઇચ્છાને હીજુ લોકોમાં નરમેષ પૂર્વે થતા તેની સાબીતી મળવામાં આવે છે તેવીજ રીતે આને હિંદુસ્થાનમાં નરમેષનો મળી આવેલો દાખલો કહેવામાં આવેછે. કદાચ એ વાત ખરી હોય, પણ આ દાખલામાં દીકરાને ખરેખર મારી નાખ્યાનું બિલકૂલ કહેવામાં આવ્યું નથી. હું મારો દીકરો થમને આપીશ એમ બાપે બોલ્યા પછી, આપણે જોઈએ છીએ કે દીકરો એકદમ થમ વૈવસ્વતના ધામમાં જાયછે, અને થમ ત્યાં નહીં હોવાથી બ્રાહ્મણને જે આદરસત્કાર આપવો જોઈએ તે કોઈ તેને આપતું નથી. તેથી જ્યારે થમ ત્રણ દિવસની ગેરહાજરી પછી પાછા આવેછે ત્યારે તે પોતાની દિલ્લગીરી જાહેર કરેછે, અને તે બ્રાહ્મણના દીકરાને ત્રણ વરદાન માગવાનું કહેછે. આ

જીવાન જીવાસુએ પ્રથમ એ માગ્યું કે હું જ્યારે પાછો જઈ (એટલે તે ફરી સજીવન થવા સ્પષ્ટ રીતે માગેછે) ત્યારે મારો બાપ મારા ઉપર શુસ્ત્રે ન થાય, બીજી એ કે જે યજ્ઞકર્મથી સ્વર્ગમાં સુખ મળેછે તેનું મને જ્ઞાન સંપાદન થાય, અને ત્રીજી એ કે માણસનું મૃત્યુ પછી શું થાયછે તેનું મને જ્ઞાન મળે. જ્યારે માણસ મરી જાયછે ત્યારે કેટલાક કહેછે કે તે છે ને કેટલાક કહેછે કે તે નથી આ મોટી સંઘા છે, અને હું તે તમારી પાસેથી જાણવા માગું છું, અને તેજ મારી ત્રીજી વરદાન માટે માગણી છે.

યમ તે સવાસનો જવાન આપવાની ના પાડેછે, અને તે પ્રાણાજના છોકરાને લાભમાં નાખવા માટે દરેક જાતની બધીસ આપવાનું એટલે કે દ્રવ્ય, પ્રુજસુરત સ્ત્રીઓ, લાંબી આવરદા ને દરેક જાતનું સુખ આપવાનું વચન આપેછે. પણ તે લાભચોથી તેનો અતિથિ જરાએ ડગતો નથી, પણ કહેછે કે (૧, ૨૬): “હે યમ, આ ચીજો માત્ર આવતી કાલ સુધી પહોંચે છે, અને તે ઇદ્રિયોના જળને ક્ષીણ કરી નાખેછે. આખી આવદા મણા તોપણ તે હુકી છે. તમારા ઘોડા તમારી પાસે રાખો, તુલ ને જ્ઞાન તમારા માટે રાખો. દ્રવ્યથી કોઈ માણસને સુખી કરી શકાય નહીં. હે યમ, જ્યારે અમે તમને નોંઈએ ત્યારે અમારાથી દ્રવ્ય રાખી શકશો?”

આખરે યમને હારનું પડેકે તેણે ત્રણ વરદાન આપેલાં છે, અને તે તેણે પાળવાં જોઈએ. આ બધું આશરે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંની હિંદુસ્થાનનાં જીવન અને વિચારની સિધ્ધિ

ઉપર અગવાળું નામે છે. કારણકે જો કે આ સર્વ કવિતા છે, તોપણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે કવિતા હમેશાં સત્ય ઉપર આધાર રાખે છે, અને જે તાર સ્પર્શ ચતાવેત સંગીત કરી શકે તે તાર ઉપર જો કવિઓએ આધાર ન કર્યો હોત તો પછી તેમાંનો કોઈ પણ કવિ મનુષ્ય લાગણી જગૃત કરી ન શકત.

પછી યમ કહે છે કે: "જો સુખો આનંદદાયક છે અથવા લાગે છે તે જ્યાં ઉપર વિચાર કરીને તે તે સમજાનો લાગ કર્યો છે. જે રસ્તો દ્રવ્ય મેળવવાનો છે અને જે રસ્તે જવાથી ધણા નાશ પામે છે તે રસ્તે તું ગયો નથી. અજ્ઞાનમાં વસતા મૂખો, અને પોતાના અહંકાર અને મિથ્યાજ્ઞાનથી ઝૂલાઈ ગયેલા જ્ઞાનીઓ, વારંવાર પર્વટન કર્યા કરે છે, અને આમનેમ આંધળાએ દોરેલા આંધળા માણસોની પેઠે ઢેચા ખાય છે. દ્રવ્યની માયાથી ઠગાયેલા વિચાર વિનાના જાળકની નજરે જીવિષ્ય તરતું નથી. તે એમ ધારે છે કે 'દુનિયા આ છે બીજી નથી'— અને આ પ્રમાણે તે ફરીફરીને મારી સત્તા નીચે પડે છે."

યમે ખાત્રી કરી કે પોતાના જીવાન બ્રાહ્મણ અતિથિએ સર્વ મનોવૃત્તિઓ વશ કરી છે; અને યજ્ઞ, અગર સામાન્ય દેવ ઉપર શ્રદ્ધા, અગર સ્વર્ગ મુખની આશા, તેમાંના કશાથી પણ તેને સંતોષ મળે તેમ નથી. પછી તેને તેના આત્માની પ્રજ્ઞ સાથેની એકતા જતાવવા માટે આ દુનિયાનું નિલ સત્ય જે પ્રજ્ઞ તેનું. ખરૂં લક્ષણ જતાવવાનું યમ શરૂ કરે છે. કેમકે આ એકતા, ઉપનિષદો પ્રમાણે, ખરૂં અમરપણું છે. યમ કહે

૩ કે “આત્મા નાનામાં નાનો ને મોટામાં મોટો છે અને સક્ષિય હૃદયમાં સંતાપેલો છે. જે માણસ ઈચ્છાથી મુક્ત છે અને શોકથી મુક્ત છે તે જગત્કર્તાની મહેરબાનીથી આત્માનો મહિમા જુવેછે.”

“આત્મા” વેદથી કે જુદિથી કે ધણી વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. જેને આત્મા વરેછે તેનાથી આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આત્મા તેને પોતાના પુત્ર તરીકે પસંદ કરેછે.”

अणोरणीयान्महतो महीयान्
आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्माहिमानमात्मनः ॥

આ સ્લોકમાં ધાતુઃ પ્રસાદાત્ને બદલે ધાતુપ્રસાદાત્ એ પાઠ વાંચવાનું પછું મન થાય એમ છે. તે પાઠનો અર્થ “બીજના શાંત પડવાથી.” બીજનો અર્થ ત્રણ ગુણ, સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્; જુઓ જામાલ ઉપ. ૪. પણ ધાતુઃ પ્રસાદાત્ એ પદ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ ૩, ૨૦માં આવેછે અને મહાનારાયણ. ઉપ. ૮. ૩માં પણ આવેછે; પણ ધાતુપ્રસાદાત્ સમાસ ઉપનિષદોમાં આવતો નથી, અને પ્રસાદ શબ્દ કદિ ગુણના સમાનપણાના અર્થમાં વપરાતો નથી, પણ હમેશાં (ઇશ્વર ઇત્યાદિ) દેહીની મહેરબાનીના અર્થમાં વપરાયછે.

*નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો
ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।
યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ
તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥

આત્માનું ગાન અભ્યાસથી કે સારાં કર્મથી આવતું નથી, પણ આત્માની મહેરબાની અથવા સ્વતંત્ર પસંદગીથી આવે છે એ વિચાર ઉપનિષદોના કર્તાઓ વખતોવખત પ્રકટ કરે છે, પણ અગાઉ જેને ધાતા અથવા જગત્કર્તાની મહેરબાની કહી તે અને આ એક નથી.

પછી યમ કહે છે કે: “કાષ્ઠ” પણ માણસ જે શ્વાસ ઉચો જાય છે (પ્રાણ) ને જે શ્વાસ નીચો જાય છે (અપાન) ને જેને આપણે પ્રાણ વાયુ તથા અપાન વાયુ કહીએ છીએ તે વડે જીવતું નથી, પણ જેમાં આ બન્ને વસે છે તેવા એક ખીજાએ કરીને આપણે જીવીએ છીએ.” અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે શરીરના ઇદ્રિયમય જીવન અને આત્માના અસ્તિત્વ વચ્ચેના તફાવત બ્રાહ્મણોએ સ્પષ્ટ રીતે જાણે હતા-જે તફાવત ધણા મોડા વખતના પણ ધણા તત્ત્વવેત્તાઓ જોઈ શક્યા નહોતા.

આગળ વધતાં યમ કહે છે કે: “જે હું શ્રેષ્ઠ પુરુષ, જ્યારે માણસો ઉપતા હોય છે ત્યારે તેઓમાં જન્મી રહે છે, અને

“ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચન।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

इय एष मुत्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः। तदेव शुक्रं तद्रह तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नृत्येति कश्चन ।

૧ જે શક્તિ ઉપતા મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે છે એ પ્રભાણે તરલુમે કર-
વો એ તદ્દન અર્વાચીન વિચાર દાખલ કરવા જેવું થાય છે. તેમજ
અત્યેતિનો અર્થ ‘નાશીજનું’ યતો નથી.

એક પછી એક રમણીય દેખાવ રચેછે, તે ખરેખર દેવછે, બ્રહ્મ છે અને તેજ અમર છે. બધી દુનિયાનો (લોકોનો) તેમાં સમાવેશ થાયછે, અને કોઈ બહાર જણ નથી.”

“જેમ” એક અગ્નિ, દુનિયામાં આવ્યા બાદ, જો કે એક છે છતાં જે સ્વરૂપ તે ગ્રહણ કરેછે તેના જેવો થાયછે, (જેને તે બાળેછે તેના જેવો થાયછે), તેવીજ રીતે બધી ચીજોમાં રહેલો એક આત્મા જેમાં જેમાં તે પ્રવેશ કરેછે તે તે મુજબ જૂદો જૂદો થાયછે,—પણ તે બહાર પણ રહેછે.”

“જેમ આખી દુનિયાની આંખ સૂર્ય, આંખે જોયેલી બહારની ગંદકીથી બદ્ધ થતો નથી તેવીજ રીતે સર્વ ચીજોમાં રહેલો એક આત્મા દુનિયાના દુઃખથી, પોતે બહાર હોઈને, બદ્ધ થતો નથી.”

જેવી રીતે આપણે (કુરોપીયનો) માનીએ છીએ કે હૃદય સર્વ ચીજોમાં હાજર છતાં પણ તેમનાથી અતિક્રાન્ત ■ (વેસ્ટ-

“अग्निर्वयैको भुवनं प्रविष्टो

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

इसूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः

न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

કોટ, સેન્ટગ્નેન, પા. ૧૬૦) તેવીજ રીતે અહીં - આત્મા મૂર્તિમાન થયા પછી પણ તે સર્વથી અતિક્રાન્ત છે તે લક્ષણ પ્રતિપાદિત થયેલું આપણે જોઈએ છીએ. આગળ વધતાં વળી યમ કહે છે કે “સર્વ ચીજમાં રહેલો આત્મા એ એકજ અંતર્યામી છે. તે એક રૂપને અનેક કરે છે. જે જ્ઞાનીઓ તેને પોતાના આત્મામાં રહેલો જુવે છે તેને માટે શાશ્વત સુખ છે, ખીજને માટે નથી.”

“†તેનું સ્વરૂપ અક્ષુભ્ય નથી, કોઈ તેને આંખથી જોતું નથી, હૃદય, જ્ઞાન તથા મન તેનો આકર જાણે છે. જેઓ આ વાત જાણે છે તેઓ અમર છે.”

આ ઉપનિષદનો કર્તા ગમે તે હોય પણ તેના મનમાં, “આત્મા અમર છે” એ સિદ્ધાંત, દલીલથી સાબીત કરવા જેવો છે એમ જરા પણ ઉચ્ચું નહોતું, એ યાદ રાખવા લાયક વાત છે. દુનિયાની ઘણી ખરી પ્રાચીન પ્રજાઓના ધર્મોને, તેમજ જે જંગલી જાતોના, આત્મા વિશે અને મોત પછીની તેની ગતિ વિશેના અભિપ્રાયો આપણે જાણીએ છીએ, તેના ધર્મોને પણ, આ વાત લાગુ પડે છે. આત્મા અમર છે એ સિદ્ધાંતના ટેકામાં

“एको वशी सर्वमूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां मुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

†न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषी मनसा भिषक्तो य एतद्बिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

દલીલો એકઠી કરવાને કાંઈ પણ યત્ન કરવામાં, કદિ આવતો નથી, તેનું સાદું કારણ એ જણાય છે કે જો કે શરીરના નાશ અને છેવટના પૃથક્કરણ માટે સ્પષ્ટ પુરાવો હતા તોપણ માણસના અનુભવમાં કદિ આત્માના મૃત્યુ જેવું કાંઈ પણ આભ્યં નહોતું. મૃત્યુ પછી આત્મા કેવી રીતે જીવંતી ગુમ્હરશે તે બાબતના વિચારો ખરેખર ઘણીવાર બહુ મૂર્ખાઈ બરેલા અને અપૂર્ણ હોય છે, છતાં શરીરના મોત પછી આત્માનો પૂર્ણ છેડો આવી રહેશે એ સૌથી મૂર્ખાઈ બરેલો ને અપૂર્ણ વિચાર સ્પષ્ટ રીતે પાછળના જમાનાનો છે. બીજાં ધર્મ પુસ્તકોની પેઠે, મૃત્યુ પછી આત્મા ક્યાં ક્યાં વસશે તેના બહુ વિચિત્ર વર્ણનો ઉપનિષદોમાં કરેલાં છે, અને શરીર છોડીને ગયેલા આત્માનાં સુખ અને દુઃખ વિષે તેમાં દર્શાવેલા વિચારો ઝીક લોકોના વિચારોથી ભાગ્યેજ અડિયાતા છે. આ વિચિત્ર બ્યાનોએજ કદાચ વધારે ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનીઓની શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી હોય, અને લોકોમાં મનાતા આવેલા આત્માના અમરપણા વિષે તેમની માન્યતા, તેમજ વૈકુંઠ અને જંબુદ્વીપ વિષે તેમની પ્રાચીન માન્યતા પણ, છોડી દેવાની તેમને ફરજ પાડી હોય. તોપણ ઉપનિષદોએ તો વધારે ડહાપણનો રસ્તો લીધો છે. લૌકિક માન્યતા વિરુદ્ધ તેઓમાં દલીલ કરવામાં આવી નથી. જે લોકો જે સુખ તેઓએ આ દુનિયામાં ભોગવ્યાં તેના વધારા કરતાં વધારે ઉંચું સુખ જાણતા નથી, અને જેઓ સારાં કર્મથી પોતાની માનુષ્ય આરાઓ તથા ઇચ્છાઓની સિદ્ધિ માટે પાપ ચલાવે, તેમના વ્યવેગ માટે પ્રાચીન મન,

ઉપનિષદો તેમના તેમ રહેવા દે છે. પણ જે લોકોએ નિત્ય પ્રયત્ન અને તેની સાથે પોતાની એકતાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું, અને જેઓ મર્ણુ પછીની પોતાની હયાતી વિષે મર્ણુ પહેલાની પોતાની હયાતીની પેઠે શંકા રહિત હતા, તેમને માટે ઉપનિષદોમાં વધારે ઉચ્ચી અમરતા, અથવા ખરૂં કહીએ તો એક જ ખરી અમરતા, અક્ષય રાખવામાં આવી છે. ઉપનિષદોના ઋષિઓ જાણતા હતા કે તેમનું ખરૂં અસ્તિત્વ બ્રહ્મના અસ્તિત્વની પેઠે આદિ વગરનું અને તેટલા માટે અંત વગરનું હતું; અને પોતાનું અવિધ્ય અસ્તિત્વ કેવું યથાર્થ સ્વરૂપ અહણુ કરશે, તે વિષે અટકાવો નહીં કરવામાં તેઓએ હતાપણુ વાપર્યું છે. અમરતાને જ્ઞાનના કૃણ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. જેવો માણસ પોતાને, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના આત્માને, પીછાને છે એટલે કે જેવો તે પોતાનામાં રહેલા પરમાત્માને ઓળખે છે, તેવોજ તે અમર થાય છે.

આ આખા તત્ત્વજ્ઞાનને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઋષિઓની સામાન્ય મિશ્રિત કહી શકાય. સ્વાભાવિક રીતે તે જ્ઞાન હોકરાંને અથવા ઉચ્ચ વિચાર માટે લાયકાત નહીં ધરાવતા લોકોને શીખવાનું નહીં; પણ જન્મ અને કેળવણીથી લાયક યવેલા દોષ પણ શમ્સ પાસેથી તે દૂર રાખવામાં આવતું નહીં. આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે તે એ છે કે જ્યારે યમને પોતાના જીવાન પરોણાને જ્ઞાન આપવાની ફરજ પડે છે ત્યારે તે પણ રહેજ મૌન ધારણુ કરે છે. આપણે લોધએ છીએ કે ગુરુ પોતાના જ્ઞાનની ઉચ્ચ કિંમતથી પૂર્ણ વાકેફ હોવાથી તે

તે જ્ઞાન પોતાના શિષ્યને જરા આનાકાનીથી, કેમ જાણે ધણામાં ધણી મૂલ્યવાળી ચીજ આપતો હોય નહીં તેવી રીતે, આપે છે.

૨ મૈત્રાયણ ઉપનિષદમાંથી ૫૬રાઓ.

આપણે તેવીજ આનાકાની મૈત્રાયણ ઉપનિષદમાંથી લીધેલા એક ખીજ આખ્યાનમાં પણ જોઈએ છીએ. આ આખ્યાનમાં જીવાન બ્રાહ્મણને બદલે એક વૃદ્ધ રાજાની વાત છે. તેણે પોતાના દીકરાને તાજ આપી દીધો, અને પોતે જન્મ મર્ત્ય ઉપર વિચાર કરવા માટે અરણ્યમાં ચાલી નીકળ્યો. ત્યાં તેને એક યાત્રી ઝડપિ મળ્યો અને તેણે તેને પગે પડીને કહ્યું: “હે સાધુ, હું આત્મા જાણતો નથી, તમે તેનું તત્ત્વ જાણો છો. માટે મને તે શીખવો.”

અહીં પણ ચર પ્રથમ રાજાને કહે છે કે જે તું પૂછે છે તે શીખવવું મુશ્કેલ છે. પણ રાજા આમલ કરે છે. તે કહે છે: “આ અપ્રિય મિથ્યા શરીર જે માત્ર અસ્થિ, ચર્મ, રનાયુ, મેઢ, માંસ, શુક્ર, શ્વેદ, શ્લેષ્મ, અગ્નિ, કફ, વિષ્ણુ, જલ, પિત્ત અને પંકનો જથ્થો છે તેમાં મોજશોખ મોગવવાથી શું ફાયદો? આ શરીર કામ, દેવ, લોભ, મોહ, બય, પીડા, ધર્ષ, વિયોગ, કુસંગ, ભૂખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક અને ખીજાં દુઃખોને વશ છે તો પછી તેમાં મોજશોખ મોગવવાની શી જરૂર છે? આપણે જાણીએ છીએ કે કીડાઓની પેઠે અને ઉગતા અને સુકાઈ જતા છોડ અને ઝાડોની પેઠે સર્વ નાશવંત છે. મોટા રાજ્યકર્તાઓ, ધનુર્ધારીઓ (ત્યાર પછી ધણાં નામો આવે છે) પોતાના આખા કુટુંબની નજર આગળ મોટામાં

મેહું સુખ છોડી દઈને આ દુનિયા છોડી બીજામાં ચાલ્યા ગયાછે. મોટા સમુદ્રો સુકાઈ ગયા છે, પર્વતો પડી ગયાછે, કુવનો 'તારો' પણ ચકાવમાન થાયછે, જે દોરીઓ તારાઓને ટેકવી રાખેછે તે કપાઈ^૨ ગઈછે, પૃથ્વી ડૂબી^૩ ગઈછે, અને દેવો પણ પોતાના સ્થાનથી નાશી ગયાછે. એવી આ દુનિયામાં જો મોજશીખ મોગવીને પણ માણસને ફરીફરીને આવતું પડે તો પછી તે મોગવવાથી શું ફાયદો?" (અહીં આપણે પુનર્જન્મ માટેની બીક જોઈએ છીએ; મોતની બીક નથી, પણ જન્મની બીક છે; આ બીક આપણે હિંદુસ્થાનના આખા તત્ત્વજ્ઞાનમાં જોઈએ છીએ). આગળ વધતાં રામ કહેછે; "તેટલા માટે મને મહેરબાની કરીને બહાર કાઢો. આ દુનિયામાં હું સુકા કુવાના દેડકા જેવો છું. હે સાધુ, તમે માર્ગ છો, તમે મારો માર્ગ છો."

સાર પછી શિક્ષણ શરૂ થાયછે. આ શિક્ષણ કાંઈ ગુરના મનમાંથી નીકળતું નથી, પણ ત્રેત્રિ કરીને બીજા ગુર પાસેથી તે જે શીખેલો છે તે તે કહેછે. ત્રેત્રિ પણ આપણે જોને અંધ કર્તા કહીએ તેવી રીતે સ્થાપિત થયો નથી, પણ પ્રભુપતિ વાસખિંદ્ય નામના ઋષિઓ આગળ જે બોલેલા તેજ માત્ર તે કહેછે. આ અધું દૂરનો ઐતિહાસિક પૂર્વકાળ સૂચવેછે, અને જો

૧ વિષુવત્તના (ઇક્વિનોક્સના) પ્રસ્થાન બાબત ધણુંકરીને જુનામાં જુના નિર્દેશો.

૨ ખરતા તારા અથવા પૂછડીઓ તારા બાબત આમ લખ્યું હોય.

૩ જલપ્રલયની દંત કથાને ઉદ્દેશીને આ વાક્ય લખાયેલું લાગેછે.

કે દેટલીક હકીકતો આપણને વિચિત્ર લાગે તોપણ આપણને ખાતરી ચાપછે કે આ ઉપનિષદોમાં જે જીવન વર્ણવ્યું છે તે ખરું જીવન હતું, તે મનોહર અને અતિ ક્ષણદ્રુપ દેશમાં આવી રહેનારાઓ ધણા પ્રાચીન કાળમાં જે વિચારો ઉપનિષદોમાં લખાયેલા છે તેમનું પ્રતિપાદન (નિરુપણ) કરવામાં રોકાયેલા હતા, તેઓ ખરેખર આપણા કરતાં જૂદીજ જાતના, ખીજ કોઈ પણ જાત કરતાં ભિન્નજ હતા, તેઓ દૃશ્ય ચીજો કરતાં અદૃશ્ય માટે વધારે કળિજી ધરાવતા, અને તેમના રાજ્યો અને રાજકુમારો તેમના પ્રમુખાય અને શીતળઆશ્રમ તરફોમાં જન્મમર્ણુના ગહન સવાસો ઉપર વિચાર કરવા માટે પોતાના તપ ઉપરથી ખરેખર ઉતરીને પોતાના મહેલ છોડી દેતા. ધણા કાળાંતરે ગૌતમ બુદ્ધે તેમજ કૃષ્ણે હતું, અને તેના જીવનની સામાન્ય હકીકત ઉપર અવિશ્વાસ રાખવો એ ઐતિહાસિક શંકાશીલતાની યોગ્ય હદ કુદાવી જવા જોઈએ છે, માટે એ નિશ્ચિત છે કે તે રાજનો દીકરો હતો અને તત્ત્વવેત્તા અને સ્વાર પછી ગુરુ થવા માટે તેણે પોતાની ગાદી અને પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો. જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે બુદ્ધ અને ઉદ્ધારક યવા માટે તેણે પોતાનાં મુગદ અને દોલત, સ્ત્રી અને જાળક તથા દેવાથીજ લોકોમાં કેવી જાત મેળવી; તેમજ જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે બ્રાહ્મણોએ તેને સપ્તમાં સપ્ત મહેલું મારેલું તે એ હતું કે તે ક્ષત્રિય યજ્ઞને ધર્મ ગુરુનું કામ જાણી લેવાની ઉદ્ધતાઈ ધારણ કરેછે—જ્યારે આપણે ઐતિહાસિક હકીકતજ સાંભળીએ છીએ

તેમાં આપણને લેશ માત્ર શંકા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણી ગમે તો તે હકીકતોને તેના ઉત્સાહી અનુયાયીઓએ મોડું સ્વરૂપ આપ્યું હોય.

આ ઉપનિષદમાં પહેલો સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે: “હે સાધુ, આ શરીર ગાડાની પેઠે ચૈતન્ય વગરનું છે. કેવું આ શરીરને ચૈતન્યવાળું કર્યું છે અને કોણ તેનો હાંકનાર છે?” પણી પ્રજ્ઞપતિ જવાબ આપે છે કે દુનિયાના પદાર્થો વચ્ચે વિકાર રહિત, અનંત, અવિનાશી, અજ અને સ્વતંત્ર જે ઉચ્ચે ઉભો છે તે તે છે, અને જ્યોત્સ્ના આ શરીરને ચૈતન્યવાળું કર્યું છે અને તે તેનો હાંકનાર છે.

પણી એક બીજો સવાલ પૂછવામાં આવે છે. તે એ છે કે વિકાર અને ઈચ્છા વિનાનું જ્યાં એમ કરવાને કેવી રીતે પ્રેરાય? આનો જવાબ જરા ગાથા રૂપે છે. એમાં એમ કહ્યું છે કે પ્રજ્ઞપતિ (વિશ્વ) પ્રથમ એકલો હતો, અને બ્યારે તે એકલો હતો ત્યારે તેને કાંઈ સુખ નહોતું, અને આત્મચિંતન કરીને તેણે ધણું પ્રાણી બનાવ્યાં. તેણે તેમના તરફ જોયું તો તેને તેઓ પથ્થર જેવાં, ચૈતન્ય વિનાનાં અને નિર્જીવ સ્થંભ જેવાં લાગ્યાં. તેને સુખ મળ્યું નહીં, અને તેથી તેઓ ભગ્ન થયા તે માટે તેઓની અંદર જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આ કામ તેણે પોતાની અસાધારણ રીતે પાર પાડ્યું, અને પણી જો કે તે પોતે સ્થિર અને અદ્વિત રહ્યો તોપણ તેઓમાં તે ચૈતન્યરૂપ થયો. ત્યાર પણી શરીર સંબંધી અને મનસંબંધી હકીકતો આવે છે, જે જાણવાની આપણે જરૂર નથી. ત્યાર

બાદ મનોહર વાઘોમાં બ્રહ્મનું સૂર્ય અને પ્રકૃતિના બીજા ભાગોમાં રહેલું અસ્તિત્વ પ્રદર્શિત કરેલું છે; પણ સમાપ્તિ હમેશાં એક સરખી છે અને તે નીચે મુજબ છે:—

“જે અગ્નિમાં છે તે, અને જે હૃદયમાં છે તે, અને જે સૂર્યમાં છે તે બધાં એકજ છે, અભિન્ન છે,” અને જે આ (સિદ્ધાંત) જાણે છે તે એક સાથે એક થાય છે (૬, ૧૭). “જેમ પક્ષીઓ અને હરણો જ્વાળામુખી પર્વત પાસે જતાં નથી તેમ જેઓ બ્રહ્મ જાણે છે તેની આગળ પાપ આવડું નથી.” છેવટે ૬, ૨૦માં લખ્યું છે કે “આ વિચારના પ્રસાદે કરીને તે સર્વ સારાં નરસાં કામનો નાશ કરે છે; તેનો પ્રસન્ન આત્મા પરમાત્મામાં રહીને પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.”

પ્રજાપતિ કહે છે કે “માત્ર વિચારો નવા જન્મ મરણના ફેરા ખવરાવે છે; તેટલા માટે માણસે પોતાના વિચાર શુદ્ધ કરવા મથવું. માણસ જેનો વિચાર કરે છે તેજ તે છે: આજ પ્રાચીન રહસ્ય છે (૬-૩૪). જેવી રીતે માણસના વિચારો આ દુનિયાની ઝીંજો ઉપર ચોટેલા છે તેવીજ રીતે જે પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મ ઉપર ચોટેલા હોય તો પછી બંધનથી મુક્ત કેણુ ન થાય? જ્યારે માણસ, આજસ, મોહ અને પ્રવૃત્તિથી પોતાનું મન દૂર કરીને પોતાના મનોવિકારથી મુક્ત થાય છે,

૧ તેજ વિચાર શુદ્ધે ધર્મમુદ્ધના પ્રથમ શ્લોકમાં બતાવ્યો છે (પૂર્વ દેશનાં ધર્મ પુસ્તકો ૧૦ પા. ૩): જે આપણે જાણે તે સર્વ જોનો આપણે વિચાર કર્યો છે તેનું પરિણામ છે, તેનો ખાસો આપણા વિચાર છે, તે આપણા વિચારોનું બનેલું છે.

સારેજ તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરેછે. “પાણી પાણીમાં, અમિ અમિમાં, આકાશ આકાશમાં, કોઇ પણ તેમનો ભેદ પાડી શકતું નથી; તેવીજ રીતે જે માણસના આત્માએ પરમાત્મામાં, એટલે કે અહામાં, પ્રવેશ કર્યોછે તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેછે.”

વિપચી અને વિપચતું શંકરાચાર્યે કરેલું વિવેચન.

આ સાધનોવડે વેદાંત દર્શનના કર્તા અથવા કર્તાઓએ કેતું આત્મવૈકારક તત્ત્વદર્શન ઉભું કર્યું તે હવે આપણે જોઈએ. છુટક છુટક કટકાઓને અહીં સંબાળપૂર્વક એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, અને નિયમસર ગોઠવ્યા છે, એક પગથિયા પછી બીજું પગથિયું આવેછે, અને દલીલની દોરી કદિ પણ તુટતી કે ખોવાઈ જતી નથી. કહેવાતાં વેદાંતસૂત્રોનો તરજુમો થઈ શકે તેમ નથી, અને તેમનો તરજુમો કરવામાં આવે તોપણ મારા ભાષણના સૂચિપત્રનાં જૂદાં જૂદાં મથાળાં પેઠે તેનો અર્થ સમજાશે નહીં. તોપણ હું તમને શંકરાચાર્યની શૈલીને નમુનો બતાવીશ. આ સૂત્રો ઉપર તેણે મહાભાષ્ય લખ્યું છે, અને હિંદુસ્થાનના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વેદાંત દર્શનનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ તે છે. પણ મારે તમને પહેલેથી સૂચવી રાખવું જોઈએ કે તેની શૈલી જો કે સાધારણ પુસ્તકની શૈલીને ધણી મળતી છે તોપણ સમજાવી મુશ્કેલ છે, અને એરિસ્ટોટલ અથવા કુટની ગહન દલીલો સમજાવા માટે ધ્યાન આપવાનો જેટલો પ્રયત્ન કરવો પડેછે તેટલો તેને માટે પણ કરવાની જરૂર છે.

શંકરાચાર્ય પોતાના ગ્રંથની શરૂઆતમાંજ લખેછે કે

“વિષયી ને વિષય જે અહં=હું અને इदं=આની સંગા નીચે આવેછે (અથવા આપણે (ચુરોપીયનો) કહીએ તો इगो [હું=ચૈતન્ય] અને નોન-इगो [હું સિવાય .ખીજું=જડ]ની સંગા નીચે આવેછે) તેઓ અધારા અને અજવાળાની પેઠે સ્વભાવ-થીજ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, અને તેટલા માટે એકબીજાની જગ્યાએ આવી શકે નહીં. તે ઉપરથી ફલિત થાયછે કે તેમના ગુણો પણ અદલી બદલી શકાય નહીં.” અહીં શંકરાચાર્યનો કહેવાનો અર્થ એ છે કે વિષયી ને વિષય અથવા અહં અને इदં એ નામ જેને આપવામાં આવેછે તે એકબીજાથી ભિન્ન છે એટલુંજ નહીં, પણ અત્યંત વિરુદ્ધ અને અનન્યસાધારણ છે, એટલે કે જે વિષય તરીકે ધારવામાં આવેછે તે કદિ વિષયી તરીકે ધારી શકાય નહીં, અને જે વિષયી તરીકે ધારવામાં આવેછે તે કદિ વિષય તરીકે ધારી શકાય નહીં “હું-જડહું (अहमिदमस्मि)” અથવા “જડ હું છે (इदमहमस्ति)” એમ આપણે ધારી શકીએ નહીં અગર બોલી શકીએ નહીં, તેમજ વિષયના ગુણોને ઠેકાણે આપણે વિષયીનાં ગુણો કદિ પણ મૂકી શકીએ નહીં. ઘણલા તરીકે इदં=આ જોવાય, સંભળાય અને અડકી શકાય, પણ અહં અથવા “હું” ને કદિ પણ જોવાય, સંભળાય કે અડકાય નહીં. તેનું અસ્તિત્વ એજ તેનું જ્ઞાન છે, પણ તેના અસ્તિત્વને જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી.

આ સામાન્ય સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયા પછી શંકર કહેછે કે: “તેટલા માટે આપણે એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવીએ છીએ કે જે વિષયવાચક ■ એટલે કે જે અહંની સંગા પામેછે ને જડ

છે તે અને તેના ગુણો, જે વિષયીવાચક છે એટલે કે જે ફરે ની સંગા પામેછે ને ચેતન્ય છે તેને લાગુ પાડવા એ તદ્દન ખોટું છે; તેમજ તેથી ઉત્પન્ન જે વિષયીવાચક છે તે પણ જે વિષય-વાચક છે તેને લાગુ પાડવું તદ્દન ખોટું છે. વિષયી કદિ વિષયી સિવાય બીજું ધણ શકે નહીં, વિષય હમેશાં વિષયજ રહે છે.

“તોપણ મનુષ્ય સ્વભાવની ખાસિયત છે કે અથવા ખીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો વિચારની આવશ્યકતા છે કે—અને આ ખાસિયત મનુષ્ય જાત હોડી શકતી નથી તે એ કે—જે સત્ય છે અને જે અસત્ય છે તેને બેગી દબને કહેવું કે ‘હું આ છું, અને આ માફ છે.’ આ ખાસિયતનું કારણ એ છે કે જો કે વિષયી ને વિષય તદ્દન જૂદાં છે છતાં તેમને ખોટી રીતે સમ-જવાથી તેમની વચ્ચેનો ભેદ જોઈ શકાનો નથી અને એકના ગુણો ખીજા ઉપર આરોપાય છે.”

તમે સહેલાઈથી સમજી શકશો કે શાંકરાચાર્ય વિષયી અને વિષય માત્ર તેમના નૈયાયિક અર્થમાં વાપરતા નથી. તેના વિષયી શબ્દનો અર્થ જે ખરૂં અને સત્ય છે તે એટલે કે આત્મા થાયછે, પણી ગમે તો તે પરમાત્મા કે જીવાત્મા હોય; અને તેના વિષય શબ્દનો અર્થ જે દ્રવ્ય અને અસત્ય છે તે, દાખલા તરીકે ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીર અને આખી દ્રવ્ય દુનિયા, એ થાયછે. “હું મજબૂત છું અથવા હું નબળો છું, હું આંધળો છું અથવા હું જોઈ શકું છું” એવાં વાક્યોમાં જડ અને ચેતન્ય બન્નેને મંયુક્ત કરવાથી અગ્રાન ઉત્પન્ન થાયછે. તે કબૂલ

કરેછે કે આ અત્માન મનુષ્યને સ્વાભાવિક છે, પણ તે તેમ છતાં ખોટું છે અને તે ઓખું કરીને આખરે તેનો વેદાંત દર્શનથી નાશ કરવો જોઈએ.

સાર પાઠી અધ્યાસ એટલે કે જોડો કરીને વિષયીને વિષયવાચક કરાયછે તેનો અર્થ શું તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યુંછે. બધી વ્યાખ્યાઓ તપાસતાં તેમની સામાન્ય મતઝખ નીચેની વ્યાખ્યામાં આવી જાયછે:—અધ્યાસ એટલે પ્રથમ જોડેલી કોઈ પણ ચીજ પોતે ઓળખી કાઢવી પણ તે ચીજ કોઈ બીજે સ્થળે જુવેછે એમ પોતાના મન અથવા સ્મરણમાં રૂપવું તે. દાખલા તરીકે કેટલાક લોકો છીપને રૂપું ધારેછે, એટલે કે રૂપાના ચુલોનો છીપ ઉપર અધ્યાસ કરેછે. વર્ગી બીજો દાખલો હોય. જો કે લોકો સારી રીતે જાણેછે કે ચંદ્રમા એકજ છે છતાં કેટલાએક લોકો એમ ધારેછે કે તેઓ જો ચંદ્રમા જુવેછે. તેવીજ રીતે લોકો ધારેછે કે જીવાત્મા એજ ખરો વિષયી અથવા આત્મા છે; અથવા જો કે આત્મા એક તથા સર્વમય છે, છતાં એમ ધારેછે કે શરીર અને આત્મા એમ બે વિષયી છે. સર્વ જ્ઞાતિનું કારણ આ અધ્યાસ છે, અને તેનું લક્ષણ એ છે કે કોઈ પણ ચીજને જો તે નથી તે લેખવી. દાખલા તરીકે દયાળુ માણસ કહે કે મને ઠીક નથી, હું દુઃખી છું, હવે ખરું જોતાં તો તે પોતે તદ્દન આરોગ્ય છે પણ તેનાં બાઈડી છોકરાંજ દુઃખી છે. તેવીજ રીતે કોઈ માણસ કહે કે હું જાડો યા પાતળો છું, હું ચાકું છું, ઉભો રહું છું કે કૂદું, હું કાંઈ કરું છું, હું આ કે તે છું છું. હવે ખરું જોતાં તે

પોતે એટલે કે તેનો આત્મા આ કરવાના તથા ઇચ્છવાના કર્મનો માત્ર સાક્ષી છે, જોનારો છે અને શરીરની વિવિધ અવસ્થાથી કેવળ સ્વતંત્ર છે.

હેવટે શંકરાચાર્ય દુકામાં કહેછે કે આ અસત્ય અધ્યાસ અથવા ભ્રાંતિ ઉપર જે જ્ઞાન રચાયેલું છે તે સર્વ જ્ઞાન એટલે કે શાસ્ત્ર અથવા સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ધર્મશાસ્ત્ર અથવા કોઈ બીજા ગમે તે વિષયમાં જેને આપણે સત્ય જાણીએ છીએ અથવા માનીએ છીએ તે સર્વ, અવિદ્યા છે, અને આ અવિદ્યાને દૂર કરી વિદ્યા અથવા સત્ય જ્ઞાન પ્રવર્તાવવું એ વેદાંત દર્શનનો હેતુ છે.

આ જાતની દલીલ આપણને (યુરોપીયનોને) વિચિત્ર લાગે કેમકે આપણે વિચારના જુદાજ આવરણમાં ઉછરેલા છીએ ; પણ તેમ છતાં તે દલીલમાં એક અગત્યનો વિચાર સમાયેલો છે, અને આ વિચારનો યુરોપીયન તત્ત્વવેત્તાઓએ કદિ પણ પૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો નથી. તે એ કે જે વિષય વાચક છે અને જે વિષયવાચક છે તે વચ્ચે દૃઢ અસમાનતા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિષય કદિ વિષય ન થઈ શકે, અને વિષય કદિ વિષયી ન થઈ શકે. વેદાંતીઓએ વિષયી શબ્દ નૈયાયિક પારિભાષિક શબ્દ તરીકે નહીં પણ તત્ત્વવિદ્યાના પારિભાષિક શબ્દ તરીકે વાપર્યો છે. પોતે, આત્મા, ચૈતન્ય અથવા જે કંઈ નામ માણસ તથા ઇશ્વરમાં રહેલા નિત્ય તત્ત્વને અપાતું હોય તેનું વિષયી એ બીજું નામ છે. યુરોપીયન તત્ત્વવેત્તાઓ આત્મા વિષે ગમે તે વિચાર ધરાવતા હોય તોપણ તેઓ

હમેશાં આત્મા જાણી શકાય તથા વર્ણવી શકાય અને તેટલા માટે વિષય થઇ શકે એવી રીતે તેના વિષે બોલેછે. જો હિંદુ તત્ત્વવેત્તા કોઇ પણ જાગૃત ઉપર સ્પષ્ટ હોય તો તે એ જાણત છે કે વિષયવાચક આત્મા, સાક્ષી અથવા જ્ઞાતા અથવા બ્રહ્મ એ, વિષયવાચક તરીકે કદિ જાણી શકાય નહીં પણ માત્ર પોતેજ હોઇ શકે અને તેથી પોતાનેજ જાણે.

આત્મા અથવા વિષયી એ વિષય તરીકે જાણી શકાય એ વાત શંકરાચાર્ય કદિ પણ કબૂલ કરશે નહીં. આપણે આપણે હોઇનેજ આપણને જાણી શકાએ છીએ; અને જો બીજા ભોક્તા ધારતા હોય કે તેઓ આપણને જાણેછે તો તેઓ આપણા બહારના દેખાવનેજ જાણેછે, પણ કદિ આપણા વિષયી વાચક આત્માને જાણતા નથી, કેમકે તે વિષયી સિવાય બીજું હોઇ શકેજ નહીં; તે જાણેછે, પણ જાણી શકાય તેવો નથી. તેવીજ રીતે જો આપણે એમ ધારતા હોઇએ કે આપણે બીજાને જાણીએ છીએ તો જો આપણે જાણીએ છીએ તે હ્રસ્વ, એક એટલે કે બહારનો દેખાવજ છે, પણ સર્વવ્યાપક આત્મા નથી. તેમજ જો આપણે આકાશ, નદી કે પર્વત જેવા વિષય પદાર્થ ઉપર આત્મત્વ આરોપીએ તોપણ આપણી જૂલ થાયછે. આપણે તેથી પુરાણના દેવો અને મુર્તિઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. આપણને ખોટું, અસત્ય માન થાયછે.

જ્યારે આપણે કહીએ કે આખી દુનિયાના દ્રશ્ય અને અદ્રશ્ય, સત્ અને અસત્ એવા બાજ પડેલા છે ત્યારે વેદાંતીઓ એમ કહેશે કે દુનિયા વિષયી અને વિષયવાચક જ (ચેતન્ય

અને જડ છે), અને જે તેમના કહેવા પ્રમાણે વિષયવાચક છે તે વિષયવાચક તરીકે જોવાતી નથી, તેમજ તેથી ઉલટું જે વિષયવાચક છે તે વિષયવાચક તરીકે જોવાતી નથી. માનસ-શાસ્ત્રો કદાચ એમ ધારે કે તેઓ આત્માને જ્ઞાનના વિષય તરીકે લઇ શકે, તેના વિભાગ પાડી શકે અને તેનું વર્ણન આપી શકે. પણ વેદાંતીઓ કહેશે કે જેના તે વિભાગ પાડે છે, જેની તેઓ વૃક્ષના કરે છે અને જેનું તે પૃથક્કરણ અને વર્ણન કરે છે તે તેમના અર્થ પ્રમાણે આત્મા નથી, વિષય નથી, અને જો “પોતે” એ શબ્દ એના શ્રેષ્ઠ અર્થમાં વાપરીએ તો તે પણ નથી. જેને તેઓ ઉપસન્નિધિ, સ્મરણ ને વિચાર કહે છે, જેને તેઓ ઇન્દ્રિય ને યજ કહે છે તે સવશું, વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે, આત્માની બહાર છે, અને તે સર્વ પોતાના શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં પણ જે પડદા મારફત નિત્ય આત્મા દુનિયા તરફ જુવે છે તે પડદા સિવાય ખીલું કશું નથી. પડદાની પાછળ રહેલા આત્મા વિષે તે છે તે કરતાં વિશેષ આપણે જાણી શકતા નથી, અને આટલું પણ ખીલ બધા જ્ઞાનથી જૂદી રીતે આપણે જાણીએ છીએ. જેવી રીતે સૂર્ય પોતાના અજવાળાથી પ્રકાશતો અને તે અજવાળાથી આખી દુનિયાને ઉજવળ કરતો કહેવાય છે, તેવીજ રીતે આપણે આત્માને તન્મય થવાથી જાણીએ છીએ.

શંકરાચાર્ય જેને વિષય ને વિષય કહે છે તેને લગભગ મળતાં શોપનહોર જેને વીલ અને વોરસ્ટેલ્સ્ટુંગ કહે છે તે છે. અહીં આ વીલ જલ અથવા દુનિયાના વિષય જે

એકજ સત્ છે તેને ઠેકાણું છે, અને ચોરસટલ્લયુંગ દશ્ય દુનિયા જેને આપણે વિષય તરીકે જોઈએ છીએ અને જેને આપણે અસત્, વિકાર્ય અને વિનાશી ગણીએ છીએ તેને ઠેકાણું છે. આ વિચારોથી ઉપનિષદોના ઋષિયો સારી રીતે વાકિફ છે. તેમના મત પ્રમાણે સાચી અમરતા માત્ર પોતે પોતાને જાણી શકે તેમાં પૂર્ણ રીતે સમાયેલી છે. દાખલા તરીકે યાજ્ઞવલ્ક્ય અને તેની પત્ની મૈત્રેયી વચ્ચેના 'સંવાદ' હોય. મૈત્રેયી પોતાના સ્વામીની સાથે અરણ્યમાં જવા અને તેની પાસેથી આત્મા શું છે. ને અમરતા શું છે તે શીખવા ઇચ્છા બતાવે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાને જે કહેવાનું છે તે સમજી નીચેના શબ્દોમાં સંક્ષેપમાં કહે છે: "પ્રિયે, ખરેખર આત્મા અવિનાશી અને અવધ્ય છે. કારણ, જો દ્વિત હોય તો પછી એક બીજાને જીવે, એક બીજાને સાંભળે, માત્ર એક બીજાને જાણે, એક બીજાને પ્રીતે. પણ જો આ સર્વ માત્ર આત્મા હોય તો તે કેમ બીજાને જોઈ શકે, કેમ બીજાને સાંભળી શકે, કેમ બીજાને જાણી શકે, કેમ બીજાને પ્રીતી શકે? જેના વડે તે સર્વને જાણે છે તેને તે કેવી રીતે જાણી શકે? તે આત્મા માત્ર નકારમાં જ વર્ણવી શકાય (એટલે કે દરેક ચુલુ સામે વાંધો લાગે). તે આત્મા અચેત છે, તે અવિનાશી છે, તે વિરક્ત છે, તે અબદ્ધ છે. હે પ્રિયે, તે યાતા કેવી રીતે યાતાને જાણી શકે?"

આ સૂક્ષ્મ સવાલ છે. જ્ઞાતા જ્ઞાતાને કેવી રીતે જાણી શકે? અથવા, આપણા શબ્દોમાં બોલીએ તો આત્મા આત્માને કેવી રીતે જાણી શકે? તે માત્ર જ્ઞાતા હોઈ શકે, તેનામાં વિષયી ને વિષય એકજ છે, અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેનામાં વિષયી તથા વિષય વચ્ચે, જાણતું તથા જાણી શકતું વચ્ચે, તફાવત નથી, અને તેનું હોતું એ જાણતું છે અને તેનું જાણતું એ હોતું છે. આત્મા ધારવામાં આવે અને કોઈ પણ વિષય-વાચક ચીજનું રૂપ ધારણ કરે કે તરતજ અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે, માયા શરૂ થાય છે, આત્મા આ કે તે, જીવતો ને મરતો, દેખાય છે, પણ ખરૂં જોતાં વિષયો તરીકે જન્મ કે મર્ણ તેને આડકતરી શકતું નથી, પણ તે સ્વતંત્ર ઉભો રહે છે અને અમર છે. યાજ્ઞવલ્કયના કહેવા મુજબ “તેજ ખરી અમરતા છે”, અને આ શબ્દો બોલીને તે અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો.

વેદાંતને મળેલો વારસો.

વેદાંત તત્ત્વવેત્તાઓને જે પ્રાચીન વારસો મળેલો એ કલ્પો હતો તે તરફ હવે આપણે પાછી નજર કરીએ. આપણે જોઈએ કે બ્રહ્મનો ખ્યાલ વૈદિક સૂત્રો અને બ્રાહ્મણોમાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામતો જાય છે. આ વિચાર વેદાંતીઓને વારસામાં મળ્યો હતો. વેદાંતસૂત્રોમાં બ્રહ્મને આ જગતનું આદિ, સ્થિતિ અને અંત કહેવામાં આવ્યું છે (વેદાંતસૂત્ર, ૧, ૨). આ બ્રહ્મનાં વિશેષણો, જે તેમને વિશેષણો કહી શકાય તો, માત્ર એ છે કે “તે છે, તે જાણે છે, તે આનંદમય છે. પણ પરમા-

*સત્, ચિત્ અને આનંદ આ ત્રણ વિશેષણો; સામાન્ય રીતે બ્રહ્મવામાં સામિદાનંદ.

ભાનો, પ્રહનો અથવા શ્રેષ્ઠ અર્થમાં વપરાયેલા ધ્વજ શબ્દનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ ખ્યાલ નો આ હોય—જે ખ્યાલ એવો તો મોટો ગણવામાં આવેછે કે જાણને તેનાથી પાછું ફરવું પડેછે કેમકે વિચાર સાથે તે તેને પહોંચી શકતી નથી ; જે લોકોના કહેવા પ્રમાણે તે ખ્યાલથી ડાહ્યા પુરુષો અભવ્યા હોય પણ મૂર્ખો જાણીતા હોય—એટલે કે અજ્ઞાનીઓ તે જાણે અને જ્ઞાનીઓ ન જાણે—તો પછી વેદ તેમજ આજ ઉપનિષદોમાં કેટલેક સ્થળે પ્રહનાં, આ દુનિયાના ધાતા, નિર્ધતા બલકે ધણીવાર માત્ર સાધારણ દેવ તરીકે, સાધારણ વર્ણનો કરવામાં આવ્યાં છે તેની સાથે આ ઉચ્ચ ખ્યાલ કેવી રીતે બંધબેસતો કરી શકાય ?

ગૂઢ વેદાંત નથી.

એમ ધારવામાં આવ્યું છે કે વેદાંતની સાધારણ અને ગૂઢ એમ બે શાખાઓ છે પ્રહ, વિષે લૌકિક, વિચાર એ પ્રથમ શાખા માટે હતો, અને બીજી માટે પ્રૌઢ વિચાર હતો. આ પ્રમાણે બોલવામાં કાંઈક સત્ય છે, પણ તેથી હિંદુસ્થાનમાં સુરોપીય વિચારો દાખલ કરવા જેવું થાયછે. હિંદુસ્થાનમાં સર્વ જિગ્ઞાસુ માટે સત્ય પ્રુક્ત હતું. કાંઈ પણ ગૂઢ રાખવામાં આવતું નહોતું, સત્યના દેવાલય અથવા તો આશ્રમમાંથી દાખને ખાતલ કરવામાં આવતું નહોતું.

ખરૂં છે કે સૌથી નીચ વર્ણને, એટલે કે કદાચ હિંદુસ્થાનના મૂળ વતનીઓને (અનાર્યોને) ખાતલ કરવામાં આવ્યા હતા. ઉચ્ચ અથવા દ્વિજ વર્ણો માટે જે સિદ્ધાંત યોગજ્ઞમાં

આવ્યું હતું તે શરોને અપાત્ર નહીં. વેદનો અભ્યાસ તેમને કરવા દેવો એ નમ્ર જંગલીઓને રાજકીય શાળાના ભાષણ શૃંગમાં દાખલ કરવા જેવું હતું.

અને તોપણ, ખરું જોતાં, આ પ્રમાણે તેમને ખાતલ રાખવાં એ ખોટું હતું, અને વેદાંતના ખરા હેતુથી ચોખ્ખી રીતે વિશ્લેષ હતું. સાધારણ રીતે એમ ધારવામાં આવેછે કે ચોથો વર્ણ એટલે શરો મૂળ વતનીઓ હતા અને તેથી આર્ય જાતનાઓથી જૂદી જાતના હતા. આ વાત જો કે કદિ સાબીત થઈ નથી છતાં કદાચ સાચી હોય. આપણે જાણીએ છીએ કે આર્ય ભાષા બોલનારા લોકો પણ વર્ણનો તમામ હક ખોષ બેસે અને શરોની પંક્તિમાં આવી પડે, જલકે તેથી પણ અધમ પંક્તિ પ્રાપ્ત કરે. ગરીબ અવસ્થા અથવા ખીજા કારણોને લીધે, ત્રણ હથા વર્ણ અને શરૂ વચ્ચેની સ્થિતિ ભોગવતા લોકો વિશે પણ બાદરાયણ બોલેછે. અને તેમના વિશે તે સ્પષ્ટ લખેછે કે તેઓને વેદાંતના અભ્યાસથી ખાતલ કરવા નહીં. ખરા શરોને દાખલ કરવા કે નહીં એ સવાલ વેદાંતીઓના મનમાં બહુ ઘોળાયો હોય એમ સાફ જણાયછે, પણ આખરે તેઓ ખાતલ રાખવાના નિયમને વળગી રહેછે. તેમ છતાં આ પ્રમાણે ખાતલ કરવાનો જુરસો પ્રાચીન કાળમાં ઓછો સખ હતો એમ જતાવવાને ઉપનિષદોમાંથી દાખલા મળી આવેછે. આપણે ભૂલી જવું નહીં જોઈએ કે ઋગ્વેદના એક સૂક્તમાં શરો ખીજા વર્ણોની પેઠે જલકમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ સાફ સંખ્યું છે. જે ભાષા બાદરાયણ બોલતા તેજ તેઓ બોલતા એમ

બતાવવાને માટે દાખલાઓની ખોટ નથી. ઉપનિષદોમાંથી ઓછામાં ઓછા બે દાખલા મળી આવેછે, જેમાં શરૂને વેદાંત યાન મેળવવાની છૂટ આપવામાં આવીછે. આ દાખલા જાન-શ્રુતિ અને સત્યકામના છે.

જાનશ્રુતિની વાત જરા અસ્પષ્ટ છે, અને જો કે જાનશ્રુતિને ચોખ્ખી રીતે શદ્ર કહેવો છે છતાં આખી વાતનું સ્વરૂપ તપાસતાં એમ જણાય છે કે તે ક્ષત્રિય હતો, અને બ્યારે રૈક્યે તેને શદ્ર કહ્યો ત્યારે તેણે તે સબ્દ માળ તરીકે વાપર્યો હતો. બ્રાહ્મણો પોતે બ્યુત્પત્તિ મચરડીને પણ એમ બતાવવા મથે છે કે શદ્ર આ વાક્યમાં તેના ૩૬ અર્થમાં લેવાનો નથી; પણ તે ગમે તેમ હોય પણ તેઓ એકમતે એમ કહેછે કે ખરા શદ્રને વેદાંતનું શિક્ષણ આપી શકાય નહીં. આ વાત નીચે મુજબ છે:

૧. “પૂર્વે એક જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ (જાનશ્રુતનો પ્રધાન) રહેતો હતો. તે ધાર્મિક દાતા હતો, અને લોકોને બહુ દ્રવ્ય આપતો, ને ઘર હમેશાં (અતિથિને માટે) ખુલ્લું રાખતો. તેણે સ્થળે સ્થળે વિશ્રામસ્થાન બંધાવ્યાં હતાં, અને લોકો દરેક જગ્યાએ પોતાનું અન્ન ખાય એમ ઇચ્છતો હતો.

૨. “એકવાર રાતને સમયે કેટલાક હંસો તેની પાસે થઈને ઉડી જતા હતા. તેમાંથી એક હંસે બીજાને કહ્યું: ‘હે બહાદુર, બહાદુર (હુંકી દષ્ટિવાળા), જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણનું તેજ (કીર્તિ) આકાશની પેઠે પ્રસરી રહ્યું છે—તેને તું અડકીશ નહીં, નહીં તો તું બળી જશ.’

૩. “બીજાએ તેને જવાબ આપ્યો: ‘જો તે છે તે

નણુવા છતાં તે 'રૈકવ રથી નવો હોય-એમ તું તેના વિષે કેમ બોલેછે ?'

૪. "પહેલાએ પૂછ્યું : 'આ રૈકવ રથી વિષે તું કહેછે તેની ખુબી શી છે ?'

"ખીમએ જવાબ આપ્યો : 'જેમ (પાસાની રમતમાં) જે ફૂત (સૌથી શ્રેષ્ઠ) પાસાથી જીત્યો હોય તેને તમામ હલકા પાસા મળેછે, તેવીજ રીતે જે જે સારાં ફૂત્યો ખીમએ કરેછે તે તે બધાં રૈકવ રથીનાં છે. હું નાણુંજ એમ જે નળેછે તેના વિષે હું આ પ્રમાણે કહું છું.'

૫. "ભનશ્રુતિ પૌત્રાયણે આ વાત સાંભળી, અને સવારે ઉઠતાંવેત તેણે પોતાના દારપાળને કહ્યું : 'તું મારા વિષે એવી રીતે બોલેછે કે નળે કે હું રૈકવ રથી હોઉં.' તેણે જવાબ આપ્યો : 'આ રૈકવ રથી બાબત શું છે ?'

૬. "રામએ કહ્યું : 'જેમ (પાસાની રમતમાં) જે ફૂત (સૌથી શ્રેષ્ઠ) પાસાથી જીત્યો હોય તેને તમામ હલકા પાસા મળેછે, તેવીજ રીતે જે જે સારાં ફૂત્યો ખીમએ કરેછે તે બધાં રૈકવ રથીનાં છે. હું નાણુંજ એમ જે નળેછે તેના વિષે હું આ પ્રમાણે કહું છું.'

૧. અહીં પાડમાં ખરેખર ભૂલ છે, પણ અત્યાર સુધીમાં જે સુધારા સૂચવવામાં આયા છે તેમાંથી એક જરા પણ સંતોષકારક નથી. પાડ ક્યો હોવો નેઈએ એ કહેવું સહેલ છે, પણ જે પાડને આપણે યોગ્ય ગણતા હોઈએ તેના નેવાળ નો પાડ હતો તો પંજી દાવનો પાડ તેમાંથી કેવી રીતે કાઢવો થયો એનો ખુલાસો કરવો મુશ્કેલ છે.

૭. “હારપાળ રૈકવની બોળ કરવા ગયો પણ પાછો આવીને બોલ્યો: ‘મને તે જાઓ નહીં.’”

“પછી રાજાએ કહ્યું:” “અરસોસ ! જ્યાં આહુતીની બોળ કાઢવી જોઈએ (અરણ્યના એકાંત વાસમાં) ત્યાં તેને શોધવા જા.”

૮. “હારપાળ એક માણસ પાસે આવ્યો. આ માણસ એક રથ નીચે પડ્યો હતો અને પોતાના ગુમડાં ખંજોળતો હતો. તેને તેણે પૂછ્યું: ‘ભગવાન, તમે રૈકવ રથી છો?’”

“તેણે જવાબ આપ્યો: ‘હા, હું.’”

“પછી હારપાળે પાછા આવીને કહ્યું: ‘મેં તેને બોળી કાઢ્યો છે.’”

૧. “પછી જાનશ્રુતિ પોતાપણુ હસે ગાયો, માળા, તથા અશ્વતર (ખચ્ચર)વાળો રથ લઇને રૈકવ પાસે ગયો. તે કહ્યું:

૨. “‘રૈકવ, આ હસે ગાયો, માળા અને અશ્વતર (ખચ્ચર)વાળો રથ હાજર છે; જે દેવની આપ પૂજા કરાછો તે મને શીખવો.’”

૩. “બીજાએ જવાબ આપ્યો: ‘ધિર, હે શર, માળા ને રથ તથા ગાયો તુંજ રાખ.’”

“પછી જાનશ્રુતિ પોતાપણુ ફરી એક હજાર ગાયો, માળા, અશ્વતરયુક્ત રથ અને પોતાની દીકરી લઇને તેની પાસે ગયો.

૪. “તેણે તેને કહ્યું: ‘રૈકવ, આ એક હજાર ગાયો, માળા, અશ્વતરયુક્ત રથ, આ સ્ત્રી અને આ ગામ જેમાં તમે વસોછો તે અર્પુણ. ભગવાન, મને શીખવો.’”

“તેણે તેણીનું મ્હોડું જોયું ફરીને કહ્યું: ‘હે શર, તું આ (ગાય

અને બીજી બક્ષીએ) લાગ્યો છે, પણ એકલા તે મુખ(તારી દીકરીના મુખ)થી તું મને બોલાવી શકત.

"મહા વૃષભના દેશમાં આ રૈકવપર્ણ ગામો છે અને ત્યાં રૈકવ તેની નીચે વસતો હતો."

ત્યાર પછી રૈકવનું શિક્ષણ આવેલું, અને તે આપણને જાનશ્રુતિએ જે મોટી કિંમત આપી તેને ભાગ્યેજ પાત્ર લાગે છે. હાલ આપણા કામ માટે આ વાતમાં અગત્યની જાણત માત્ર એ છે કે જાનશ્રુતિ ખરેખર શ્રદ્ધ હતો, કે રૈકવે ક્ષતા તેને શુભસાના આવેશમાં શ્રદ્ધ કર્યો. મને એમ લાગે છે કે જે માણસ ક્ષત્રુ (દારપાગ અથવા કંચુકી) રાખે છે, જે આશ્રમ માટે ગામો બંધાવે છે, જે હજારો ગાયોની બક્ષીસ આપી શકે છે ને બ્રાહ્મણોને જમીન આપી શકે છે, છેલ્લે જે પોતાની દીકરી બ્રાહ્મણ સ્વીકારશે એવી આશા રાખે છે તે કદિ જન્મથી શ્રદ્ધ હોષ શકે નહીં, તેટલા માટે ઉપનિષદો અને વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માટે શ્રદ્ધને અધિકાર હોવાની જાણતમાં જાનશ્રુતિનો ઘખસો લાગુ પડતો નથી એમ સમજવવા માટે મોટી મહેનત લેવાની વેદાંતીઓને બિલકુલ જરૂર નહોતી.

બીજો કામલો પણ તેવીજ રીતે બરાબર મુદ્દેસર નથી. સત્યકામ જન્મથી શ્રદ્ધ નથી. તે જખાલાનો દીકરો છે. જખાલા બ્રાહ્મણી જન્મી હતી, પણ તેણીને દીકરો થયો, અને તે તેનો જાપ જણવા વિના. તોપણ તે અને તેણીના દીકરો સંવાલતા જવાબમાં સત્ય બોલે છે, માટે ગૌતમ હારિકુમ્ભત જેને તે ઓકરે શુર તરીકે પસંદ કર્યો તે તે ઓકરને બ્રાહ્મણ તરીકે

સ્વીકારે છે, અને તેને બોધ આપે છે.

આ વાત છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, ૪, ૪માં આપેલી છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જળ્યાલાનો દીકરો સત્યકામ પોતાની માને કહે છે: “મા મારે જાણ્યારી થવું છે. માઈ ગોત્ર કયું છે?”

૨. તેણીએ તેને કહ્યું: “બેટા, તાઈ ગોત્ર કયું છે તે હું જાણતી નથી. મારી જીવાનીમાં, મારે લગભગ નોકર પેઠે અહીં તહીં ફરવું પડતું (મારા બાપના ઘરમાં પરોણાતી બરદાસ કરવા માટે), સારે તું મારે પેટ રહો. તું કયા કુટુંબનો છે તે હું જાણતી નથી. માઈ નામ જળ્યાલા છે, અને તાઈ નામ સત્યકામ છે. એમ કહેજે કે હું સત્યકામ જળ્યાલ છું (જળ્યાલ કુટુંબનો કોઈ પણ, પણ અહીં જળ્યાલનો અર્થ જળ્યાલાનો દીકરો એટલો જ થાય છે).”

તેણે પછી ગૌતમ હારિકુમર પાસે જઈને કહ્યું: “ભગવન, મારે આપની સેવામાં જાણ્યારી તરીકે રહેવાની ઇચ્છા છે. મને રહેવા દેશો ?”

૪. તેણે પૂછ્યું: “વત્સ, તાઈ ગોત્ર કયું છે?” તેણે જવાબ આપ્યો: “ભગવન, માઈ ગોત્ર કયું છે તે હું જાણતો નથી. મેં મારી માને પૂછ્યું હતું અને તેણીએ કહ્યું: ‘મારી જીવાનીમાં મારે લગભગ નોકર પેઠે અહીં તહીં ફરવું પડતું, સારે તું મારે પેટ રહો. તું કયા કુટુંબનો છે તે હું જાણતી નથી. માઈ નામ જળ્યાલા છે, અને તાઈ નામ સત્યકામ છે.’ મારે, ભગવન, હું સત્યકામ જળ્યાલ છું.”

શુરએ તેને કહ્યું: “બ્રાહ્મણ વગર કોઈ બીજો આ પ્રમાણે મોલે નહીં. જા, બાધ, સમિધ લઈ આવ, હું તને દીક્ષા આપીશ. હું સત્યથી ચલિત થયો નથી.”

ઉપનિષદોના કાળમાં સાંસારિક સ્થિતિ કેવી હતી તે આ વાર્તાઓ ઉપરથી સારી રીતે જણાય છે. પણ શરોને વેદાંત શીખવાનો હક છે એમ જે કેટલાક આ વાર્તાથી સિદ્ધ થયેલું માનતા તે તેમાંની એકથી સાબીત થતું નથી. આ હકનો આધાર ખરું જોતાં વધારે ઉચ્ચાં કારણો ઉપર છે. શરો અને બ્રાહ્મણો બંને એકસરખીરીતે મનુષ્ય જાતિના છે તે એક પ્રમુખ કારણ છે. પણ જ્યાં સુધી જુદા જાહેર કંઈ નહોતું કે કોઈ માણસ જન્મ્યો એટલે બ્રાહ્મણ થતો નથી, પણ સારા વિચાર, સારી વાણી અને સારાં કૃત્યોને લીધેજ બ્રાહ્મણ થાય છે, ત્યાં સુધી આ કારણને સમજ ગણવામાં આવ્યું નહોતું. પણ જો કે શરોને જાતલ કર્યા હતા તોપણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય એ બધા ઉચ્ચ વર્ણોને ઉપનિષદોનો તથા વેદાંત દર્શનનો અભ્યાસ કરવાની છુટ હતી. શરત હમેશાં એટલી કે આ ઉચ્ચ વિચારો માટે તેઓએ અમાઉથી લાયકાત મેળવેલી હોવી જોઈએ. અમુક લાયકાત માટે આ પ્રમાણે આમ્રહ કરવો એને જાતલ કરવાનો રસ્તો બેશક કહી શકાય નહીં, અને જે મત તે મ્રહણ કરવાની જોને ચક્રિત હોય ને ઇચ્છા હોય તેને માટે ખુલ્લો હોય તેને ગૂઢ મત કહી શકાય.

૧ મુકાબલા માટે જુવો પ્લેટોના પ્રિસ્ટિ અનુવાદીઓ ઉપર બીગ્ના એમ્પટન લાયસેન્સ.

નહીં. અહીં આપણે ભૂલી નહીં જવું જોઈએ કે આપણે હિંદુસ્થાન વિષે ખોલીએ છીએ. ત્યાં ઉપનિષદોના કાળમાં એકે લેખી પુસ્તક હતું નહીં. સાહિત્ય અંચના રક્ષકો અને જીવતા પ્રતિનિધિઓ ગુરુઓ હતા, અને દરેક ગુરુને પોતાના શિષ્યો પસંદ કરવાની અથવા નાપસંદ કરવાની છુટ હતી. ઓકસફર્ડના ખાનગી શિક્ષકો પણ હાલ તેમજ કરેછે, પણ તેથી કાંઈ માણસ તેમના શિક્ષણને ગૂઢ કહેશે નહીં.

કાંઈ કાંઈ સ્થળે (ઉપનિષદોમાં) આપણે વાંચીએ છીએ કે આ હયા મતો પોતાના દીકરાને શીખવવાની આપના ઉપર ફરજ હતી, અને જો બાપને સ્થાને ગુરુ હોય તો શિષ્ય પ્રસન્ન ચિત્તવાળો અને જોઈતી સર્વ લાભકાત ધરાવતો છે કે નહીં તે જોવાની ફરજ તેના ઉપર પડેછે. (મૈત્ર. ઉપ. ૬. ૨૯); પણ યોગ્ય લાભકાતવાળા શિષ્યોને ખાતસ કરવામાં આવ્યા હોય એવું આપણે કાંઈ સ્થળે વાંચતા નથી. વળી આપણે વાંચીએ છીએ કે (શ્વેત. ઉપ. ૬. ૨૩), વેદાંતનું આ હયામાં હયુ પૂર્વ કાળમાં મળેલું રહસ્ય, જેઓએ પોતાની ઇદ્રિયો વશ કરી નથી અથવા જે પુત્ર કે શિષ્ય નથી તેને કહેવું નહીં જોઈએ; પણ જે કાંઈ જોઈતી લાભકાત ધરાવતો હોય તેને શિષ્ય તરીકે યોગ્ય રીતે દીક્ષા મળતી એમાં શક લાવવાનું આપણને કાંઈ કારણ નથી.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને સગુણ બ્રહ્મ વચ્ચે સંબંધ.

ઉપનિષદોમાં જે વિષયો શીખવેલા છે તેના સંબંધમાં પ્રાચીન વેદાંતીઓનો મોટામાં મોટો હેતુ એમ જતાવવાનો હતો.

કે જોને આપણે સાધારણ જ્ઞાના કહીએ છીએ, અને જોને આપણે
 મૂંઝવણ કહીએ છીએ, તે બન્ને વાસ્તવિક રીતે એકજ છે; અને
 ખરૂં જોતાં એકજ જ્ઞાન છે અને એકજ દોષ શકે; બે દોષ શકે નહીં.
 જ્ઞાના જગત્કર્તા છે એવા ઐકિક વિચારને તદ્દન ખોટા ગણવામાં
 આવેલા નહીં. અલગત તે વિચારનું કારણ અવિદ્યા હતી; પણ તે
 તદ્દન ખોટો કે કુડાવી દેવા જેવો વિચાર નથી. તે જ્ઞાનાને આપણે
 મુરેાપીયનો દૃશ્ય કહી શકીએ. પણ દૃશ્ય અને અસત્ય વચ્ચે
 વેદાંતીઓએ સ્પષ્ટ રીતે તફાવત પાડ્યો હતો. દૃશ્ય દુનિયાની
 પાછળ સત્ય રહ્યું છે, અને તે કંટલાક જૈાદ્રો કહે છે તેમ સાવ
 મિથ્યા નથી. તે કેવળ જામ નથી. હા, પાછળના કંટલાક વેદાંતીઓ
 તેમ ધારતા, પણ તેટલાજ માટે તેમને પ્રચ્છન્ન જૈાદ્રો કહેતા.
 વેદાંતીઓની ખાસ શ્રેયતા એ છે કે તેઓ અસત્યની પાછળ
 હમેશાં સત્ય જુવે છે. આથી તેઓ સગુણ અને અગુણ જ્ઞાના
 વચ્ચે તફાવત બતાવે છે. વ્યવહાર માટે, અને વિરોધે કરીને
 ઉપાસના માટે, સગુણ જ્ઞાના ચાલે, કેમકે ઉપાસનાની વખતે
 મનુષ્યના મનને સગુણ અને દૃશ્ય ઇશ્વરની એટલે કે પિતા
 અને જગત્કર્તા પ્રભુની જરૂર છે. હવે ખરૂં જોતાં આ પિતા
 બ્રાહ્મણના શબ્દમાં જોવાયે તો ખરા જ્ઞાની પ્રતિકાજ દોષ
 શકે. આ પ્રતિકા અથવા મુખની ઉપમા પશ્ચિમ દેશનાં ધર્મ-
 ગુરુઓના પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે ઇશ્વર અથવા
 પ્રભુની, સગુણ દૃશ્ય દેવ તરીકે, ઉપાસના થઈ શકે, છતાં તે
 ખરૂં જોતાં ગુણમાં સમાવેલી સર્વ ઉપાધિથી તદ્દન મુક્ત છે
 એમ પણ તેને ઝોળાખી શકાય. વેદાંતી પોતાની મરજી

હોય તો પોતાની ઉપાસનાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે જે પ્રજ્ઞાનું વેદમાં વર્ણન આપ્યું છે કે “તેનું માથું સ્વર્ગ છે, તેની આંખો સૂર્ય અને ચંદ્ર છે, તેનો શ્વાસ વાયુ છે અને તેનું પાદાસન પૃથ્વી છે” તેનું પણ ધ્યાન ધરે; પણ તેની સાથે તે પોતાની બુદ્ધિના સંતોષ માટે કબૂલ કરે કે માથુસ જેવો પ્રાણી, હૃદયને જોઈ કે કદપી શકે નહીં અને તેને એક પણ ચોમ્બ વિશેષણ લાગુ પાડી શકે નહીં. વેદાંતીઓ તેટલા માટે કહેતા કે હૃદય વિશે આપણે માત્ર નકારમાંજ જોવી શકીએ. તેવીજ રીતે એથેનેશિયસ કહેતો કે (એડ મોનકોસ, ૨) હૃદય થું છે તે જાણવું અશક્ય છે, આપણે માત્ર એટલુંજ કહી શકીએ કે તે આવો આવો નથી. સૉટ ઓગસ્ટાઇન કહેતો કે હૃદયની બાબતમાં શબ્દ યુક્ત કરવા કરતાં મુંઝા રહેવું વધારે સાફ છે, પણ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ વાત તેની પહેલાં ક્યારથીએ સ્થપાયેલી જોવામાં આવેછે. શંકરાચાર્યે (૩, ૨, ૨૭) ઉપનિષદમાંથી નીચેનો સંવાદ લીધો છે: “વાઙ્મલિ કહે: ‘મગવન, મને બ્રહ્મ વિશે ઉપદેશ કરો.’ પણ બાહ્ય તદ્દન શાંત રહ્યો. વાઙ્મલિએ બીજીવાર ને વળી ત્રીજીવાર પૂછ્યું ત્યારે બાહ્યે જવાબ આપ્યો: ‘અમે કહીએ છીએ પણ તું સમજતો નથી. પરમાત્મા તદ્દન શાન્ત છે.’” તેમ છતાં પણ આ બ્રહ્મ જેના વિશે “તે છે, જાણેછે, પૂર્ણ અથવા આનંદમય છે” તે ઉપરાંત

૧ સરખાવો તૈત્તે. ઉપ. ૩, ૧; પ્રાફેસર ધીઓ (૩, ૨, ૧) આ પ્રમાણે તરજુમો કરેછે “હે બાઈ, બ્રહ્મ શીખ,” પણ તેમાં કોઈ મર્યાદા લાગેછે.

કાંઈ પણ વિશેષ બોલવાની જુદી ના પાડે છે તેની, જેને ઇચ્છા દોષ તે ઉપાસના કરી શકે. કારણકે જ્યારે જાણને પોતાને સુધુથી કાંઈ દોષ લાગતો નથી તો પછી ઉપાસક તેને ઇશ્વર, ધાતા, પિતા, જગત્પાતા અને જગન્નિયન્તા કહે તો એથી ઉપાસકને કે ઉપાસિતને શી હરકત?

અને સર્વ ચીજોના મહાન કારણ જાણને જે લાગુ પડે છે તે મહાન કાર્ય, સૃષ્ટિને પણ લાગુ પડે છે. તેની વાસ્તવિક સત્યતાની ના પાડવામાં આવતી નથી, કેમકે તે જાણ ઉપર આધાર રાખે છે. પણ આપણી અપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવડે જે આપણે જોઈએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ, કે આપણે જાણીએ છીએ, કદાચીએ છીએ અને સંબોધીએ છીએ, તે સર્વ માત્ર દૃશ્ય છે, અથવા વેદાંતીઓના કહેવા પ્રમાણે અવિદ્યારૂં પરિણામ છે. સૃષ્ટિ સ્વપ્ન છે એવી જે સાર્વદેશી ઉપમા વપરાય છે તે વેદાંતમાં વખતો વખત આવતી જોવામાં આવે છે.

અિશય (ધર્મગુર) બાઈબલ કરીને એક યુરોપીયન તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો તેના વિષે જોન રુડઅર્ટ મિલ્સ, પોતે ચૈતન્ય વાદી ન હોવા છતાં, કહે છે કે જે તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રાચીન ઇગ્ગથી પોતાનું - ચિત્ત તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય તરફ લગાડ્યું છે તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ જુદિશાળી તે હતો. આવા શખ્સ તરફથી આ સ્તુતિ કાંઈ જેવી તેવી નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાની હિમત્તથી કહે છે કે જોને આપણે આપણી ખરી દુનિયા કહીએ છીએ તે આપણે પોતે કરેલી દુનિયા છે, આપણા વિના કોઈ પણ ચીજ લાંબી કે ટુંકી, કાળી કે ધોળી, ઠંડી કે ગીઠી થઈ શકતી નથી,

અને આપણો અનુભવ (વિજ્ઞાન) સ્વપ્નથી ખરેખર નિરાશ નથી. તે લખેછે કે “આ જડ સૃષ્ટિ જોને હું જોઉં છું, અનુભવું છું અને અનુમાવું છું તે ખરેખર માઈ સ્વપ્ન છે અને બીજું કંઈ નથી; જે તમે જુવો છો એ તમાઈ સ્વપ્ન છે; માત્ર એમ બની આવેછે કે આપણાં સ્વપ્નાં ઘણી બાબતમાં મળતાં આવેછે.”

મરહુમ પ્રોફેસર (અધ્યાપક) કિલ્કરેઈનું પણ તેજ સિદ્ધાંત હતું. તે જો કે ચૈતન્યવાદી નહોતો છતાં લખેછે કે (ફાઈનાઈટી રિવ્યુ—અર્ધ માસિક નિરૂપણ પત્ર, ૧૮૭૫, પા. ૭૮૦) “શારીરિક ઉપયોગ માટે સ્વપ્ન ખરા જીવન જેવું જ છે, તદ્વાત માત્ર આબેહુબતા અને સંબંધમાં છે.” હવે વેદાંતીઓ શું કહેછે? તેઓ એમ કહેછે કે જ્યાં સુધી આપણે જીવીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે સ્વપ્ન અનુભવીએ છીએ; પણ જ્યારે આપણે મરી જઈએ છીએ અથવા કહીએ તો આપણે જાગૃત થઈએ છીએ અને જ્ઞાનથી આપણી આંખો ઉઘડેછે ત્યારે એક નવી દુનિયા, એક નવું સત્ય, આપણા આગળ તરેછે, જોને પ્લોટો ખરી દુનિયા કહેતો અને જોનો માત્ર પહેલાં આપણે પંડાણોળ જાણતા હતા. આનો અર્થ એમ નહીં કે દૃશ્ય દુનિયા તદ્દત મિથ્યા છે. ના, તે તો હમેશાં કાર્ય છે અને તેનું કારણ સર્વ સત્યનું બીજ જાણ છે; અને વેદાંત મત પ્રમાણે કારણ અને કાર્ય વચ્ચે કોઈ વાસ્તવિક તદ્વાત ન હોઈ શકે, માટે દૃશ્ય દુનિયા જાણ જોઈતીજ વાસ્તવિક રીતે સત્ય છે, જ્યારે તેનું આત્મતિક તત્ત્વ જોતાં, જાણ રચણ છે.

પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચે સંબંધ.

પ્રાચીન વેદાંતીઓનો એક મોટો મિલ્દાન એ છે કે દરેક સ્ત્રીજનું કારણ એટલે કે જન્મમરણ અને નિમિત્ત જન્મે કારણ માત્ર એક જન્મ છે. દરેક આ નેઓ કેવી રીતે સાબિત કરે છે તે દરેક આપણે જોઈએ. જન્મ સિવાય જન્મ કે જીવન જીવનું કંઈ દોષ થકે નહીં, કેમકે જન્મ સાથે જો જીવનું કોઈ દોષ તો પછી જન્મ પરિમિત થઈ જાય, પણ જન્મનું લક્ષણ એ છે કે તે અપરિમિત છે, એક તથા અદ્વિતીય છે. પણ તેમ દોષ તો પછી જીવાત્મા એટલે કે જે આત્મા આપણામાં છે તેનું શું થાય ? વેદાંતીઓ કહે છે કે કોઈ પણ તેના અસ્તિત્વની ના પાડી થકે તેમ નથી, કેમકે જે તેની ના પાડે તે જોની તે ના પાડે છે તેજ આત્મા છે, અને કોઈ પણ માણસ પોતાની ના પાડી થકે નહીં. સારે જીવાત્મા શું છે ? અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સંસ્કૃતમાં જોને આત્મા કહે છે, આપણે શુદ્ધી પામીને જોને “હિ” કહીએ છીએ તે નથી પણ તેથી તદ્દન જુદો જ છે. જોને આપણે સાધારણ રીતે “હિ” (૮) કહીએ છીએ તે હિ અને કાળથી, જન્મ અને મર્જથી, જે આચરણમાં આપણે રહીએ છીએ તેથી, આપણાં શરીર, આપણી ઈદ્રિયો, આપણી સ્મરણ શક્તિથી, આપણી બાળા, જાતિ, રૂતિ, રૂચિ-અરૂચિ અને ખીજ અનેક ચીજોથી પરિમિત છે. આ સર્વ ચીજોનો, “હિ” અથવા આપણી છાપ બનેલી છે, પણ તેમને આપણા આત્મા સાથે કશો સંબંધ નથી. તેટલા માટે આત્મા શબ્દનો તરજીબો ધણા વિદ્વાનો “સોલ” કરે છે તે જૂલ ખવરાવવા

જેવું થાયછે, કેમકે “સોલ”ના ઘણા અર્થ થાયછે. જેને આપણે “એનીમલ અથવા લિવિંગ સોલ” (પ્રાણ) કહીએ છીએ, જેને આપણે “પરસેપ્ટિવ સોલ” (મન જેનો ઇદ્રિયોની સાથે સંયોગ થવાથી પ્રલક્ષ્ણ જ્ઞાન થાયછે) કહીએ છીએ અને જેને આપણે “થિંકિંગ સોલ” (બુદ્ધિ) કહીએ છીએ તે બધાં વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે, વિનાશી ને અનિત્ય છે અને આત્મા નથી. જેમ બ્રહ્મ જગત્તનું નિત્ય અને સર્વગત કારણ છે તેવીજ રીતે આત્મા “ઇઓ” (દેહી)નું પણ કારણ છે; અને તેટલા માટે બ્રહ્મને તુરતજ પરમાત્મા શબ્દ લાગુ થયો, અને માણસમાં રહેલા આત્માને, જીવાત્મા, એટલે થોડાક વખત સુધી દેહમાં રહેતો આત્મા, એ શબ્દ લાગુ થયો.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મા વિષે લિજ્જ લિજ્જ વિચારો.

જેમ બીજે રથને તેમ હિંદુસ્થાનમાં પણ કેટલાક તત્ત્વવેત્તા થઇ ગયા, તે કહેતા કે આત્મા કંઈ છે નહીં, તે શરીરમાંથી પેદા થાયછે, ઇદ્રિયો એજ આત્મા છે, અથવા મન અગર આપણા વિચારો અને આપણું જ્ઞાન એ આત્મા છે. તેઓએ આત્માને શરીરમાં જૂદાં જૂદાં સ્થાન આપ્યાં હતાં. જેમકે કવિઓ ધારેછે કે આત્મા હૃદયમાં વસેછે, આશકો માનેછે કે તે આંખમાં રહેછે, ડોક્ટર્સ કરીને તત્ત્વવેત્તા માનતા કે આત્મા મગજમાં રહેછે, અને ઘણા જીવચાલીઓ પણ હજી એમ માનેછે કે તે મગજમાં રહેછે કેમકે મગજને લીધે તે કામ કરેછે. વેદાંતીને, શું આત્મા છે ને શું નથી તે વચ્ચે, શું નિત્ય છે ને શું અનિત્ય છે તે વચ્ચે તફાવત જતારી આ

જ્યાં ખોટા અભિપ્રાયોનું પ્રથમ ખંડન કરવાનું છે. એ નિઃસંદેહ વાત છે કે શરીર નાશવંત છે, તેવીજ રીતે આપણી દેહિયો નાશવંત છે, અને તેટલા માટે આપણું પ્રસક્તિ જ્ઞાન અને તેના ઉપર આધાર રાખે છે તે સર્વ-એટલે કે આપણો અનુભવ, આપણી સ્મૃતિ, આપણા વિચારો, આપણા સ્વ તર્કો, આપણું જ્ઞાન, પછી તે ગંભીર હો કે સર્વ દેશી હો તોપણ, તે બધું નાશવંત છે અને આ સર્વ જાણ્યા પછી, ખીલે રસ્તો રહેનો નથી; પણ જીવાત્મા, અર્થ જોતાં, જેને વેદાંતના પ્રથમ ભાગમાં સર્વમય, એક અને અદ્વિતીય કહ્યો હતો તે એટલે કે બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા છે—આપણા યુરોપીયનોના શબ્દોમાં કહીએ તો આત્મા ઇશ્વરી હોવો જોઈએ.

પણ ક્યા અર્થમાં તે પરમાત્મા હોઈ શકે? કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓએ એમ શીખવ્યું હતું કે જીવાત્મા પરમાત્માનો ભાગ છે અથવા તેનું રૂપાંતર છે અથવા સરજેલું અને બ્રહ્મથી તદ્દન નિરાળું કાંઈક છે. શંકરાચાર્ય આ સર્વ મતનું ખંડન કરે છે. તે કહે છે કે આત્મા પરમાત્માનો ભાગ ન હોઈ શકે, કેમકે જે દિક્ષાસ્થાવચ્છિન્ન છે તેના આપણે ભાગ ધારી શકીએ નહીં. જો અપરિમિત બ્રહ્મના ભાગ થાય તો પછી બ્રહ્મ અપરિમિત મટીને પરિમિત થઈ જાય, અને પોતાના ભાગની બાબતમાં પરિમિત સ્વભાવ ગ્રહણ કરે. ખીલું, જીવાત્મા બ્રહ્મનું રૂપાંતર પણ ન હોઈ શકે, કેમકે બ્રહ્મ તેના લક્ષણ પ્રમાણેજ નિત્ય અને અવિકાર્ય છે,—અને બ્રહ્મની બહાર

કાંઈ પણ નથી તેથી તેમાં ફેરફાર ઉત્પન્ન કરી શકે. તેવી કોઈ પણ ચીજ નથી. ત્રીજું, જીવાત્મા પરમાત્માથી કોઈ જૂદી વસ્તુ હોઈ શકે નહીં, કેમકે જો બ્રહ્મ કાંઈ પણ હોય તો તે સર્વમય છે, તેથી તેનાથી કાંઈ ભિન્ન હોઈ શકે નહીં.

પરમાત્મા અને જીવાત્મા વાસ્તવિક રીતે એકજ છે એ સિદ્ધાંત પ્રથમ જોડે ચમત્કવનારો લાગ્યો હશે, તોપણ વેદાંતી-ઓએ પાછી પાની ક્યાં વિના તેને અવસ્થનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી લીધો છે. આપણને યુરોપીયનાને પણ આત્મા ધ્રુવર છે એ સિદ્ધાંત ચોંકાવનારો લાગે છે ; તોપણ જો તે ધ્રુવર ન હોય તો ખીજું શું હોય? આત્મા દેવી છે અથવા ધ્રુવર જેવો છે એ વાક્ય આપણે યુરોપીયનાને વધારે પરિચિત છે, પણ ધ્રુવર સિવાય ખીજું શું ધ્રુવર જેવું હોઈ શકે? શંકરાચાર્ય કહે છે કે જો બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીય છે તો પછી જો બ્રહ્મ નથી તેવી કોઈ પણ ચીજ માટે સ્થાન નથી. તત્ત્વ ત્વમ્ અસિ, તું તે છે, એ પ્રસિદ્ધ વાક્યનો અર્થ એમ નથી થાતો કે આત્મા બ્રહ્મનો ભાગ છે, પણ બ્રહ્મ એજ આત્મા છે એમ થાય છે. જોને હૈનરી મોર અને ખીજા કેમિબ્રજસ્થ પ્લેટોના ખ્રિસ્તિ અનુગામીઓ હોલેનમેરિયનો (અશેવર્તમાન વાદીઓ) કહેતા અને જોઓ આત્મા દરેક ભાગમાં પૂર્ણ રીતે હાજર છે એમ માનતા તેજ મતના વેદાંતીઓ છે.

આત્મા અને પરમાત્મા જૂદા દેખાવાનું કારણ ઉપાધિ છે.

હવે બ્રહ્મ અને જીવાત્મા એકજ કેમ હોઈ શકે એ સવાલનો

જવાબ આપવાનો છે. બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા નિલ, સર્વ-
શક્તિમાન ને સર્વવ્યાપક છે, આપણો આત્મા નથીજ.
ચા માટે નથી? કારણકે તે બધાયેલો છે, પુરાયેલો છે,
કેમકે ઉપાધિઓ તેને નહીં. સ્વતંત્ર, (સંપૂર્ણ) આત્મા
શરીર લાગે છે તેનું કારણ આ ઉપાધિઓ (નકતરો)
છે. શરીર ને તેની ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને ચિત્તના
સાધનો, અને વિષય એ સૌ ઉપાધિઓ છે. રચૂળ શરીર અને
તેના અવયવોને આપણે હમેશાં ક્ષીણ યદ્દ નાશ પામતાં જોઈએ
છીએ; તેટલા માટે તેમને નિલ કહી શકાય નહીં. તેઓ
વિષય છે, વિષયી નથી. તેઓ, નિલ વિષયી જે આત્મા તે,
હોઈ શકે નહીં. વળી મર્ત્ય સમયે નાશ પામતા આ રચૂળ
શરીર ઉપરાંત, વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે જીવંત સૂક્ષ્મ શરીર
છે. તે ઇન્દ્રિય અને મનની શક્તિઓનું બનેલું છે. આ સૂક્ષ્મ
શરીર દેહીનું આસન (સ્થાન) છે, અને આત્મા, મર્ત્ય પછી,
પુનર્જન્મ પામે ત્યાં સુધી, તેમાં વસે છે એમ માનવામાં આવે છે.
અજ્ઞાત, કોઈ હિંદુ તત્ત્વવેત્તા પુનર્જન્મ (રેહાંતરપ્રાપ્તિ) વિષે
શંકા લાવતો નથી. તેને તો આ જન્મના જોટલોજ પુનર્જન્મ
નહીં લાગે છે. આ પુનર્જન્મ બાબતનાં શારીરિક વર્ણનો ધણે
ઠેકાણે કલ્પિત અને માત્ર વિનાનાં લાગે છે. પણ તેવા પ્રાચીન
કાળમાં એમ હોય તેમાં નવાઈ શી? પણ આ કલ્પિત વર્ણનો
જતાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત તેવોને તેવોજ રહે છે, અને સર્વ
દેશના મોટાં તત્ત્વવેત્તાઓએ તે સ્વીકાર્યો છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.
તેમજ આ કલ્પિત વર્ણનોથી વેદાંત દર્શનના અમલના

સિદ્ધાંતોને કાંઈ હરકત થતી નથી, કેમકે જ્યારે વેદાંતનું સત્ય એકવાર સમજાય તો પછી પુનર્જન્મ તેમજ સ્વર્ગ સુખનો નાશ થાયછે. જ્યારે આત્મા ને પરમાત્મા એક છે એવું જ્ઞાન થાયછે ત્યારે પુનર્જન્મનો (સંસારનો) ફેરો ટળી જાયછે અને માત્ર બ્રહ્મમાં શાંતિ અને નિસ આરામ પ્રાપ્ત થાયછે.

વેદાંતના મન વિષેના વિચારો.

વેદાંતીઓની માનસશાસ્ત્ર સંબંધી પરિભાષા કદાચ ધણી અપૂર્ણ અને અનિશ્ચિત લાગે. પણ તેમાં એક ફાયદાકારક વાત એ રહેલી છે કે આત્મા અને વિચારને જુદા પાડેલા છે પણ સેળમેળ કરેલા નથી. આત્માને ત્રણ શુભ છે, એટલે કે તે છે, તે જાણેછે, તે આનંદ પામેછે એ. પણ આત્માનું આ જાણવું એ જોને આપણે વિચારવું કહીએ છીએ તે નથી. તે તો તેજ અથવા પ્રકાશ છે, જેથી માણસ જડથી ભિન્ન દેખાયછે, જે અંદર પ્રકાશી છે અને જે બીજા ઉપર પ્રકાશવાળી બુદ્ધિ તરીકે ઓળખાય છે. એક ઉપનિષદમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે માણસ પ્રથમ પથ્થર જેવા જડ હતા, પણ બ્રહ્મે તેમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેનામાં બુદ્ધિએ પ્રકાશ કર્યો. જોને આપણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, સ્મૃતિ, વિજ્ઞાન, કલ્પના અને વિચાર કહીએ છીએ તે તો ઇન્દ્રિય અને મનનાં સાધનથી ઉત્પન્ન થાયછે. મન એ જોને ઇમેજમાં “માઇડ” કહેછે તે નથી, પણ તે ઇન્દ્રિયોનું સંમેલન સ્થાન (મધ્ય મિંડ) છે. પણ આત્મા ઇન્દ્રિય અને મનથી નિરાળો છે. આ મન જ્ઞાનનાં પ્રાથમિક સાધનો, એટલે કે ઇન્દ્રિયો, નાશવંત છે, અને તેથી તેઓથી પ્રાપ્ત થયેલું

પરિણામ ગમે તેવું હોવા પ્રકારનું હોય છતાં નાશવંત છે. વેદાંતીઓના મત પ્રમાણે બુદ્ધિની ઈન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો) પાંચ છે, અને કર્મની ઇન્દ્રિયો (કર્મેન્દ્રિયો) પાંચ છે. શબ્દ, રૂપ, રંગ, રસ અને ગંધ જાણવા માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; અને લેવા, ચાલવા, બોલવા વિગેરે કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયો છે.

ઈન્દ્રિયોનો મન સાથે સંયોગ થવાથી પ્રલક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જો મનનું ધ્યાન હોય તો આગળ મૂકેલી ચીજનું પ્રલક્ષ જ્ઞાન થાય છે, જો ધ્યાન ન હોય તો નથી થતું. મનની વૃત્તિઓ ઘણી છે, જેવીકે બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન (અનુભવ) ને ચિત્ત. આ ત્રણ વૃત્તિઓ ઘણી વખતે સ્વતંત્ર સ્થિતિ ધારણ કરે છે, અને મનને ઠેકાણે અથવા તેની જોડે જોડી રહે છે. આથી કરીને માનસિકશાસ્ત્રની પરિભાષામાં બહુ ગુચવાળો પેદા થાય છે. મનની બીજી વૃત્તિઓ ^૧કામ, સંકલ્પ, વિચ્છિક્તિસા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, હી (શરમ), મી (વિચાર), જ્ઞી (બીક) છે.

આ બધા પારિભાષિક શબ્દો માટે અંગ્રેજી સમાર્થ શબ્દો જોતી કાઢવા મુશ્કેલ છે. કેટલોકે ઠેકાણે મનનો અર્થ સ્મૃતિ થાય છે. (વેદાંતસૂત્ર, ૨, ૩, ૩૨.) ખરું જોતાં ઉપનિષદોમાં મન શબ્દ બહુ વિસ્તીર્ણ અર્થમાં વપરાયેલો છે. સ્પષ્ટપણે જાણ

૧. કેટલીકવાર અંતર-ઈન્દ્રિયની ચાર વૃત્તિઓ કહેવામાં આવી છે તે એ કે મન(સ્મૃતિ), બુદ્ધિ, અહંકાર ને ચિત્ત.

૨. સરખાવો સ્પષ્ટપણે જાણીત નીતિશાસ્ત્ર, ૧, ૭, ૩.

૩. તે ઉપરાંત સંસાર ને નિવૃત્તિ અને નિશ્ચય ને અધ્યાસય.

મન શબ્દ તેટલાજ વિસ્તીર્ણ અર્થમાં વાપરે છે, પણ ઉપનિષદોમાં તે શબ્દ ઓછો સ્પષ્ટ છે. પણ જોકે ઉપનિષદોમાં મનની જૂદી જૂદી વૃત્તિઓનું વર્ગીકરણ સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું નથી, તોપણ અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્યનો મત સ્પષ્ટ છે. મન અને તેની દંશ ઇન્દ્રિયો તેના મત પ્રમાણે એકજ છે, અને તેના ખીજા આવિર્ભાવો એકજ અંતઃકરણની જૂદી જૂદી વૃત્તિઓ છે.

આપણું મન આપણો આત્મા નથી.

આ સર્વ બહુ અપૂર્ણ લાગે તોપણ તેમાં અગત્યનો એક વિચાર એ સમાયેલો છે કે આપણો આત્મા આપણું શરીર કે મન કે આપણા વિચારો (જેને માટે ઘણા ખરા તત્ત્વજ્ઞોનીઓ બહુ મગફળ છે તે)માંનું કશું નથી, પણ આ સર્વ ઉપાધિઓ છે, અને આત્માને તે વેઠવી પડે છે. તેઓ તેની બેડી છે. તેઓ આત્માને ઢાંકી દેતાં વાદળાં છે, અને તેથી આત્મા પરમાત્મા સાથેનું પોતાના એકત્વનું જ્ઞાન જૂદી જાય છે, ને બહારની તેમજ અંદરની સૃષ્ટિનો કેવળ દૃશ્ય સ્વભાવ વિસરી જાય છે.

ઉપાધિનું કારણ અવિદ્યા છે.

તરતજ એક નવો સવાલ ઉભો થાય છે. આ ઉપાધિઓ, આ શરીર, આ ઇન્દ્રિયો, આ મન અને બાકીનું સર્વ ક્યાંથી આવે છે? જવાબ એ કે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાંથી. હું માનું છું કે પ્રથમ અવિદ્યા શબ્દ માત્ર સંવિક્ત અર્થમાં વપરાયો હતો. ને અદ્ય છે તેનું અવશ્ય આપણને અજ્ઞાન રહેવાનું એ અર્થ

તેથી સ્થિત થતો. મોટા મોટા તત્ત્વવેત્તાઓ આ પ્રમાણે આપણે અગાન રહેવાના એમ એક અવાજે બોલે છે. પણ પાછળથી તરતજ આ અવિધાને સ્વતંત્ર શક્તિનું રૂપ અપાયું. માત્ર વ્યક્તિની અવિધા મટીને આખી સૃષ્ટિની અવિધા થઈ. જીવાત્માનેજ આ અવિધા નડે છે એટલુંજ નહીં પણ પરમાત્મા, જ્યાં જે જીવાત્માનું અધિકરણ છે તેને પણ ચોડી વાર નડે છે. સવાલ ત્યારે એ ઉડે છે કે જ્યારે પરમાત્મા એકજ છે તે બહારની કોઈ પણ ચીજની તેના ઉપર અસર થતી નથી, કેમકે તેની બહાર કોઈ પણ નથી, અને જ્યારે તે દરેક રીતે પૂર્ણ છે ત્યારે અવિધા તેના ઉપર કેવી રીતે અસર કરે? વેદાંતીઓ માત્ર એટલો જવાબ આપે છે કે તે તો એમ છેજ. આ જવાબ અસંતોષકારક ગણવામાં આવે છે, કેમકે તત્ત્વવેત્તાએ એમ છેજ એમ કહેવાના કરતાં સામાટે છે તેનો ખુલાસો આપવો જોઈએ. પણ દરેક દર્શનમાં અમુક હદે પહોંચ્યા પછી અગાન અવસ્થા કબૂલ કરવું પડે છે, અને સૌ મોટા તત્ત્વવેત્તાઓને કહેવું પડ્યું છે કે સૃષ્ટિ સંબંધી આપણા જ્ઞાનની પણ હદ છે. જ્યારે કુદરે પોતાનું “શુદ્ધ બુદ્ધિની પરીક્ષા” નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું ત્યારથી આપણી બુદ્ધિની પરિસીમાનું જ્ઞાન સર્વ વિવેકી દર્શનોનો પ્રથમ પાયો થઈ પડ્યું છે. વેદાંતીઓ સર્વ સ્થળે અવિધાની અસર જુવે છે. આપણે આપણો ખરો સ્વભાવ જાણખી શકતા નથી, અને જે જડ દુનિયા દેખાય છે તે લય પામે છે તે માનીએ છીએ, તે અવિધા છે. જે અર્થમાં જ્યાં સત્ય છે તે અર્થમાં આ સર્વવ્યાપક અવિધા સત્ય નથી, પણ તે તદ્દન અસત્ય

પણ નથી, કેમકે તેણે કરીનેજ જો કે તે પોતે અસત્ય છે છતાં દૃશ્ય સત્ય દેખાય છે. અવિદ્યા માનવા વિના છુટકો નથી, કેમકે, તે વિના, જોને ખરી દુનિયા કહેવામાં આવેછે તેની સમજ પાડવી અશક્ય છે; માટે તેને માનવામાંજ તેની સત્યતા સમાયેલી છે. આ અવિદ્યા શું છે તે જાણવું અશક્ય છે બસકે સ્વવિરોધી છે. અને આ મતલબનો એક અસરકારક શ્લોક છે જેનો અર્થ એમ થાયછે કે જે માણસ અવિદ્યા જાણવા માગેછે તે માણસ છેદેથી પ્રકાશતી મશાલવડે અધાઈ જોવાની ઇચ્છા રાખનારા માણસ જેવો છે^૧.

અવિદ્યા જ્ઞાનથી નાશ પામેછે.

પણ જો કે યોગ કાળ સુધી આ અવિદ્યામાં આપણને છતી લેવાની અને શુદ્ધાત્મ કરવાની સત્તા છે, તોપણ આખરે ખરી વિદ્યાના પ્રભાવથી તેને છતી લેવાની, શુદ્ધાત્મ કરવાની

૧ અવિદ્યા વિષે આ મત વેદાંત સિદ્ધાંત મુક્તાવલી (જોનો પ્રોફેસર વેનિસે તરજુમો કર્યો છે તે)માં સાફ જતાવવામાં આવ્યો છે, (પા. ૧૪—૧૫): “અવિદ્યાની સત્યતા માટે કાંઈ પણ દૈવી કે માનુષ્ય પુરાવો નથી....વેદથી કે બુદ્ધિથી અવિદ્યા શું સિદ્ધ થાયછે, કે જડ દુનિયાનો જીભ ઠસાથી ખુલાસો નહીં થવાથી તેના ખુલાસા માટે અવિદ્યાને માની લેવામાં આવીછે? વેદ, બુદ્ધિ, અનુમાન કે માનુષ્ય શિક્ષણથી તો સાબીત નથી થતી; કેમકે જો તેમાંના એકથી જો અવિદ્યા સાફ સાબીત થાય તો પછી વાદનો છેડો આવેછે. માટે જ્યારે અવિદ્યા માટે પુરાવો નથી ત્યારે ક્યારે કરવું જોઈએ કે અસત્ય દુનિયા કાંઈ જીજ્ઞસીતે ન સમજવી સકાય માટે તે માની લેવામાં આવીછે....કેમકે અવિદ્યા માની લીધા જગત જીજ્ઞસીતે રહેતો નથી.”

જુઓ કર્નલ જેકોબ કૃત વેદાંતસાર, પ. ૧૭૭.

ને તે અને તેના સર્વ કર્મોના નાશ કરવાની આપણને શક્તિ આવેછે. આ ખરૂં જ્ઞાન-આ ખરી વિદ્યા એ વેદાંત દર્શન છે. આપણે આપણી બેડી ન તોડી શકીએ તોપણ તે બેડી છે એમ જાણી શકીએ. આપણે આપણા શરીરને અને તેની ઉદરિયોને દૂર ન કરી શકીએ એ ખરૂં, તેમજ દૃશ્ય દુનિયાનો નાશ ન કરી શકીએ તે ખરૂં, પણ આપણે તેથી ઉચે ઉડી શકીએ અને તે બંધ પડે નહીં ત્યાં સુધી ચોક્કસ કરી શકીએ. આત્મ નામ જીવનમુક્તિ છે અને તે મૃત્યુ સમયે સંપૂર્ણ મુક્તિ થાયછે. વેદાંતીઓ આ મત નીચેની અલંકારિક ભાષામાં પ્રદર્શિત કરેછે. જેવી રીતે કુબારનો ચાકડો એકવાર ગતિ આપ્યા પછી પોતાની મેળે ચાલ્યા કરેછે તેવીજ રીતે આપણું દૃશ્ય જીવન તેને ગતિ દેનાર અવિદ્યા નાશ પામવા પછી પણ પોતાની મેળે ચાલ્યા કરેછે. આ જીવનનું હેતુ સૂત્ર, વેદાંત દર્શનનું હેતુ સૂત્ર તત્ત્વ ત્વમ્ અસિ, 'તું તે છે', અથવા અહં બ્રહ્માસ્મિ, 'હું બ્રહ્મ છું' એ છે. આ સૂત્રથી હૃદયની ગાંઠો તુટી જાયછે, સર્વ શંકાઓ હટાય છે, સર્વ કર્મોના ક્ષય થાયછે, કેમકે પર અને અપર બ્રહ્મ જોવામાં આવ્યુંછે.

મિચતે હૃદયગ્રન્થિચ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

હવે આ બાપણ સમાપ્ત કરવા પહેલાં શંકરાચાર્યના બીજા એક નાના પ્રકરણના વિચારો તમને વાંચી સંભળાવું (૪, ૧, ૨). આ પ્રકરણમાં કયા અર્થમાં આપણો આત્મા પરમાત્મા થઈ શકે અને આત્માનું અસ્તિત્વ ધ્વજમાંજ

(બ્રહ્મમાંજ) કેવી રીતે હોઈ શકે તે શંકરાચાર્ય સમજાવે છે.

આત્મા ઇશ્વર સાથે કેવી રીતે એક થઈ શકે?

શંકરાચાર્ય કહે છે કે: “આત્મા હું છે કે હુંથી કાંઈક જુદી ચીજ છે કે કેમ તે બાબત સૂત્રકાર વિચાર કરે છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે આત્મા શબ્દ વેદમાં ‘હું’ ના અર્થમાં વપરાયો માટે તે બાબત શંકા થવી નહીં જોઈએ, તો જવાબ એ છે કે જીવાત્મા અને ઇશ્વરને જૂદા જૂદા ન ગણો તો આત્મા શબ્દ આ તેના મૂળ અર્થમાં લઈ શકાય; પણ જૂદા ગણો તોજ આત્મા શબ્દ તેના ગૌણ અર્થમાં લેવાય” આ ઉપરથી પ્રતિવાદી એમ કહે છે કે ‘હું’ ના મૂળ અર્થમાં આત્મા શબ્દ ન લઈ શકાય, કેમકે અમોઘત્વ (પાપ નહીં હોવાપણું) વિગેરે ગુણો જનામાં છે તેમાં એટલે કે ઇશ્વરમાં વિરહ ગુણ સંભવે નહીં, તેમજ જનામાં વિરહ ગુણ છે તેનામાં અમોઘત્વાદિ ગુણો સંભવે નહીં. હવે પરમેશ્વર પાપરહિત છે, પણ દેહી પાપી છે. વળી જો ઇશ્વર સંસારમાં કુબેલો હોય તો પછી તે તેટલાજ ઉપરથી ઇશ્વર મટી જાય છે અને વેદ અર્થવિનાના થાય છે. અને જો જીવાત્માને પરમાત્મા ધારવામાં આવે તોપણ વેદ અર્થવિનાના થાશે, કેમકે ત્યારે કોઈ પણ (વેદાંતનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે) લાયકાત ધરાવતો હશે નહીં, જલકે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ જુદું પડશે. અને જો એમ કહેવામાં આવે કે ધારો કે બંને જૂદા જૂદા છે પણ વેદ એમ કહે છે કે આપણે તેમને એક ગણવા, તો પછી જે અર્થમાં આપણે વિધ્ય અને તેની મૂર્તિઓને એક લેખીએ છીએ તેવી રીતે સામાટે તેમને

એક ન લેખવા ? અલગત જીવાત્મા પરમેશ્વર પોતે છે એ કરતાં આ કબૂલ કરવું વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે એ અમારો અભિપ્રાય છે.” એટલે કે ખરા પક્ષ સામે ઉપર પ્રમાણે શંકાઓ લઈ શકાય. આ શંકાઓના નિવારણમાં શંકરાચાર્ય જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે એમ નીચે પ્રમાણે સ્થાપિત કરે છે.

“પરમેશ્વરને (આપણામાં રહેલો) આત્મા સમજવો, કેમકે જાણ્યાણ પરમેશ્વરને (આપણામાં રહેલો) આત્મા લેખી તેના વિષે નીચે પ્રમાણે બોલે છે: ‘ખરેખર હે પવિત્ર દેવ, હું તું છું, અને હે દેવ, તું હું છે.’ અને તેવીજ મતજ્ઞનાં જીગ્ઝં વાક્યો છે, જેવાં કે ‘હું બ્રહ્મ છું’. આ વાક્યો એમ બતાવે છે કે ઇશ્વર (આપણી અંદરનો) આત્મા છે. ઇશ્વર (અંદરનો) આત્મા એ મતજ્ઞનાં વેદાંત સૂત્રો પણ છે. દાખલા તરીકે, ‘આ તારો આત્મા છે જે સર્વમાં છે’. ‘તે તારો આત્મા છે, અંતર્યામી છે, અમર છે;’ ‘તેજ સત્ય છે, તેજ આત્મા છે, અને તું તે છે,’ વિગેરે. વિષ્ણુની મૂર્તિનો દાખલો લઈ એમ સૂચવવામાં આવ્યું કે માત્ર લાક્ષણિક તાદૃશતાજ સ્થાપિત કરેલી છે, પણ તે તદ્દન અયોગ્ય છે, કેમકે તે શ્રમસાધ્ય (લાક્ષણિક) હોવાથી અશક્ય છે. વળી વાસ્તવ્યના પણ તે અર્થની વિરુદ્ધ છે, કેમકે

• ૧ પ્રોફેસર ધીબો (કોપોદધાત પા. ૧૦૦) અને કર્નલ જેકોબ એમ માનના જણાય છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્માની આ ઐક્યતા એ બ્રાહ્મ-શાયણનો મત નથી. જેકોબનું વેદાંતસાર, પા. ૪. પણ તે ઉપનિષ-દોનો મત છે.

લાક્ષણિક તાદૃશ્ય જતાવવું હોય તો શબ્દ એકજવાર વપરાય, દાખલા તરીકે ‘બ્રહ્મ મન છે,’ ‘બ્રહ્મ આદિત્ય છે.’ પણ આપણા સૂત્રમાં તો એમ લખ્યું છે કે ‘હું તું છે, તું હું છે.’ તેટલા માટે વેદની શબ્દ રચનામાં તદ્દાવત હોવાના સબબે આપણે (ઇશ્વર અને આત્મા વચ્ચે) અભિજ્ઞતા સ્વીકારવી જોઈએ. વળી વેદમાં ભિન્નતાનો સાદ્ અસ્વીકાર છે. કેમકે તેમાં લખ્યું છે કે ‘જે કોઈ બીજા દેવની તે એક છે ને હું બીજો છું એમ ધારીને ઉપાસના કરે છે તે બલ્હતો નથી.’ (ઋગ્. આર. ઉપ. ૧, ૪, ૧૦); ‘જે અહીં ભિન્નતા જીવે છે તે મોત ઉપર મોત ભોગવે છે,’ (ઋગ્ ૪, ૪, ૧૯); અને ‘આત્મા સિવાય બીજો સ્થળે જે કોઈ જીવે છે તેને દરેક ઝીજ તણ દે છે.’ (ઋગ્. ૨. ૪. ૧). આ અને વેદના બીજાં વાક્યોમાં (જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે) ભિન્નતાના મતનો તિરસ્કાર છે.

“પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો આત્મામાં અસંભવિત હોવા બાબત જે કહેવામાં આવ્યું તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે એ ખરી ચંકા નથી, કેમકે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો કબૂલ કરવા એ ખોટું છે એમ અગાઉ જતાવવામાં આવ્યું છે. વળી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તેમ હોય તો ઇશ્વર સંભવે નહીં, તે પણ ખોટું છે, કેમકે તે માટે વેદનું પ્રમાણ છે, તેમજ અમે તે અર્થમાં તે લેતા નથી. કેમકે ઇશ્વર જીવાત્મા છે એમ અમે માનતા નથી, પણ અમે એમ સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ કે જીવાત્મા તેના સાંસારિક સ્વભાવથી મુક્ત થાય તો તે ઇશ્વરનો આત્મા છે.

આ ઉપરથી ફલિત થાયછે કે અદ્વૈત બ્રહ્મ પાપરહિત છે અને વિરહ ગુણ (મોક્ષત્વ) જૂલથી તેને લગાડવામાં આવેછે.

“અને (વેદાંત શીખવા માટે) લાયકાતવાળો કોઈ માણસ નથી અથવા પ્રત્યક્ષ ગાનજ આપણી વિરહ છે એમ કહેવું પણ જૂલ જરૂર છે. કેમકે ગાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, આત્માની સાંસારિક સ્થિતિ અમે પૂર્ણ રીતે કબૂલ કરીએ છીએ, અને પ્રત્યક્ષ ગાન માત્ર એ સ્વભાવ સંબંધે છે, પણ ‘જો આત્મા માત્ર આજ હોત તો પછી તે કાંઈ પણ ચીજ કેવી રીતે જોઈ શકે?’ એ વાક્ય બતાવે છે કે જેવું ગાન પ્રાપ્ત થાયછે તેવુંજ ઇન્દ્રિયનું કર્મ સમાપ્ત થાયછે. પ્રત્યક્ષ ગાનનો લોપ થવાથી વેદનો પણ લોપ થશે એ શંકા માલવિનાની છે; બધાકે તે અમે પોતે પસંદ કરીએ છીએ, કેમકે ‘પછી પિતા પિતા નથી’ એ શબ્દોથી જે શરૂ થાયછે અને ‘પછી વેદ વેદ નથી’ એ શબ્દોથી જે સમાપ્ત થાયછે એ વાક્ય પ્રમાણે અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે ગાન આવતાં વેત વેદનો લોપ થાયછે, અને ‘કેને ગાન નથી?’ એમ જો તમે પુછતા હો તો અમે કહીએ છીએ કે ‘તમને, કેમકે તમે એવો સવાલ પૂછો છો.’ ‘પણ તેજ વેદમાં મને શું ઇશ્વર કહ્યો નથી?’ એમ જો તમે કહો તો અમે જવાબ દઈએ છીએ કે ‘હા, તમને કહ્યા છે, પણ જો તેટલું ગાન તમને હોય તો કાંઈ અગાન નથી’. આત્માનું અદ્વૈત હોઈ ન શકે એવી જે કેટલાક શંકા કરેછે તેને આજ જવાબ લાગુ પડેછે, કેમકે અવિદ્યાએ કરીને એટલે કે ગાન મળ્યાં પહેલાં આત્મા દ્વિતીય લાગેછે. માટે સિદ્ધ

થાયછે કે આપણામાં રહેલા આત્માને આપણે ઇશ્વર માનવો.”

આપણે હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સર્વનો હેતુ શ્રીક લોકોની માન્યતા પ્રમાણે માણસે ઇશ્વરની પાસરીએ ચડવાનો નહીં, પણ ઇશ્વરત્વ ફરી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. પ્રથમ હેતુને જર્મન ગૂઢવાદીઓ વરગોદ્દ્યુંગ અને બીજાને વરગોદ્દ્યુંગ કહેછે; પ્રથમને તેવો ઇશ્વરનિંદા કહેછે, પણ બીજાને ઇશ્વરત્વ પુનત્ત્વ જે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મોટામાં મોટો હેતુ છે તે કહેછે.

ભાષણ ૩ જી.

હિંદુ જને યુરોપીય દર્શન વચ્ચે સમાનતા અને ભિન્નતા.

પૂર્વ દેશીય દર્શનની વિચિત્રતા.

જે ત્રણ ભાષણ જેટલી ટુંકી હદમાં પ્રાચીન વેદાંત દર્શન વિષે જે હકીકત હું આપી શક્યો છું તે સ્વાભાવિક રીતે બહુ અપૂર્ણ છે, અને સૌથી અગત્યના સિદ્ધાંતો સંબંધે છે. એટલી ટુંકી હદમાં પ્લેટો, કૃષ્ણ કે બીજા કોઈના પૂર્ણ દર્શનનો સામાન્ય ચિતાર આપવો પણ તેટલોજ મુશ્કેલ થઈ પડત. પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ યુરોપીય દર્શનો સાથે આપણને થોડો ધણો પરિચય છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોથી કંઈ પણ ખાસ અભ્યાસ કર્યા વિના આપણે માહિત છીએ. ચૈતન્ય અને જડ વચ્ચે, સામાન્ય અને જાતિ (પર સામાન્ય અને અપર સામાન્ય, genus and species) વચ્ચે તફાવત જાણવો એ આપણી સહજ કેળવણીના ભાગરૂપે આવી જાય છે. આપણે જાતીય વિશેષ (specific differences) શબ્દ, જાતીય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણ્યા વિના સાધારણ વાતચીતમાં વાપરીએ છીએ. આપણે સહજ અને પ્રાપ્ત વિચારો વિષે, પદાર્થો વિષે અને શુદ્ધ બુદ્ધિ વિષે તેમનો ખરો અર્થ જાણ્યા વિના બોલીએ છીએ. પણ હિંદુ દર્શન આપણને પૂર્વ દેશના એક વિચિત્ર શહેર જેવું બાસે છે,

જેના રસ્તાઓ કે રસ્તાઓના નામોથી આપણે અજાણ્યા છીએ, અને જ્યાં આપણને માર્ગ બતાવવા માટે આપણા હાથમાં નક્ષો હોવા છતાં આપણને ભૂલા પડી જવાની વખતો વખત ધારતી રહે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વિચારના ચીલા પણ જૂદા જૂદા છે. “મેટર” (જડ) અને “સ્પિરિટ” (ચૈતન્ય) વચ્ચે વેદાંત મત પ્રમાણે બરાબર તફાવત બતાવવા માટે સંસ્કૃત શબ્દો ખોળી કાઢવા એ કાંઈ રહેલું કામ નથી. વિષય અને વિષયી શબ્દો તે માટે વાપરી શકાય. “આઈડીઆ” શબ્દનો તરજુમો કરવો હોય તો ઘણુંકરીને આપણે “સંજ્ઞા” શબ્દ વાપરવો જોઈએ. “સંજ્ઞા”નો અર્થ નામ થાય છે એટલે કે “આઈડીઆ”નું બહારનું સ્વરૂપ થાય છે. “કોટેગરી” શબ્દનો તરજુમો સાધારણ રીતે અને ખરી રીતે પદાર્થ શબ્દથી થાય છે, પણ પદાર્થનો ખરો અર્થ પદ એટલે શબ્દ, તેનો અર્થ એટલે હેતુ એવો થાય છે. તે ઉપરથી સામાન્ય અભિધેય, એટલે કે “કોટેગરીઓ”, જેવી કે દ્રવ્ય, ગુણ વિગેરે માટે તે વાપરી શકાય છે. પણ સંસ્કૃત એવી તો યોગ્ય ભાષા છે કે પદાર્થ શબ્દ ચીજના સાધારણ અર્થમાં પણ વપરાય છે, તે એમ સૂચવે છે કે સંસ્કૃત ભાષાના બનાવનારાઓ ચીજ ને પદાર્થ એક જ એમ જાણતા હોવા જોઈએ. “રિલિજન” (ધર્મ) અને “શીલસુશી” (તત્ત્વજ્ઞાન) જેવા પરિચિત શબ્દોનો પણ સંસ્કૃતમાં તરજુમો કરવો ખુસ્કેલ છે, કેમકે જે પરસ્પર સંબંધ તેમની વચ્ચે આપણે જોઈએ છીએ તે સંબંધ હિંદુઓ તેમની વચ્ચે જોતા નથી.

માટે એક રીતે બોધતાં એ તાદન ખરૂં છે કે હિંદુ તત્ત્વ-
જ્ઞાન શીખવા માટે હિંદુસ્થાનની ભાષા સમજતાં શીખવું
જોઈએ.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય મનોદ્વેશતા.

તોપણ, પ્રાચીન વેદાંત દર્શન ઉપરનાં આ સંક્ષિપ્ત આપણે
સાંભળવાનું આપને આમંત્રણ કરવાનો મારો હેતુ માત્ર
તમને ખાતરીપૂર્વક એમ જણાવી આપવાનો હતો કે તાત્ત્વિક
વિચારનું વેદાંતરૂપી આ પ્રાચીન શહેર જોવા લાયક છે એટલુંજ
નહીં, પણ જો તમને અવકાશ હોય તો તે, પ્રાચીન વિચારના
મધ્ય દેવાલય અને સમાધિઓને રસ્તે મુસાફરી કરતો
જુદિયાગી મુસાફર જેટલું અન્વેષણ કરી શકે, તેટલું
સંભાળપૂર્વક અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે. જો કે આપણે ગુફા-
ઓની દીવાલો ઉપરના બધા ગૂઢાક્ષરો વાંચી ન શકીએ,
તોપણ તે જોવામાં પણ માહાત્મ્ય રહેલું છે. તેમજ જો કે
વેદાંત દર્શનના સર્વ ભાગ જોઈ શકવા જેટલો અને તેના ઉચ્ચામાં
ઉચ્ચ શિખર ઉપર ચડવા જેટલો અવકાશ ન હોય તોપણ
તેના ઉડા પાયા અને ઉચ્ચી ધમારતો જોવાય તોએ ધણું છે.

ઈસ્તાંબુલની પડતી પછી જ્યારે પશ્ચિમ યુરેશિય ઓફ
તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ અચોથી ફરી માહિત થયું, ત્યારે વિચારના જે
ખજાનાઓ પૂર્વ દેશમાંથી મળી આવ્યા તેથી પશ્ચિમ દેશનું
જીવન વધારે કિમ્મતી થયું. હિંદુ સાહિત્ય અને વિશેષે કરીને
હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની શોધ એ એકી વખતે પ્રાચીન
દુનિયાની પુનર્જીવ તેમજ નવી દુનિયાની શોધ છે; અને સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં પ્રાચીન વિચારનો જે ખજાનો એકઠો કરેલો છે તેની માત્ર જો કે આપણે જાંખી કરો શકીએ, તોપણ આપણને જ્ઞાન થાય છે કે જે દુનિયામાં આપણે વસીએ છીએ તે વધારે તવંગર થઈ છે, તેમજ જે વારસામાં આપણુ સૌ ભાગ લઈ શકીએ તે અચાનક મળી આવવાથી આપણને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

માત્ર આપણે આપણને પોતાનેજ નુકસાન કરતી ઉદ્ધતાઈનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ છે. તેથી કરીને જે જે આપણને વિચિત્ર લાગે છે તે તે આપણે છોડી દઈએ છીએ, અને જે જે આપણે એકદમ સમજી શકતા નથી તે તે આપણે ધિક્કારીએ છીએ. ત્રીસદેશ તથા હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના કેટલાક વિચારથી આપણને હસવું આવે, પણ આપણે તેની મસ્કરી કરવી નહીં જોઈએ. પૂર્વ દેશમાંથી જે જે આવે છે તે સધળાનો હું અવિવેકી વખાણનાર નથી. પૂર્વ દેશનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં આપણને ઘણો કચરો મળી પડે છે, તે માટે મેં ઉપરા ઉપરી મારો અફસોસ જાહેર કર્યો છે, પણ તેથી કરીને તેઓમાં જે જે કિંમતી છે તે તે ગ્રહણ કરતાં આપણે અટકવું જોઈએ નહીં.

પૂર્વ દેશના સાહિત્યની પરીક્ષા.

હિંદુઓને જે, ગંભીર કહાવણથી ભરેલું અને મોટા

પો. યોગ્ય, લાગે છે તેને મેં કચરો કહ્યોથી, મારો વખતો

દાપ કાઢવામાં આવ્યો છે ને હું જાણું છું. હું મજબૂત રીતે

નુંનું કે આપણે ધર્મ સંબંધી જાગૃતમાં સંભાળથી ને

માનપૂર્વકરીને દમયાં બોલતું નોંધએ, અને જે રિયતિ પૂર્વ
 દેશના માનુષ્યોએ એકઠા વર્ષે યથાં ધર્મના અગાધ તરફ ધારણ
 કરીએ તે રિયતિનો આપણે યથાં અનુભવ મેળવવો પડીખરી
 યાર જુદુ મુસ્કેલ છે તે દૃઢ ધર્મી ખુશીથી કબૂલ કરીશું. આપણે
 સા આપણી જાત માહિતીથી જાણીએ છીએ કે જે ધર્મ
 જુના કાળથી આત્મનું આજીવું દોષ અને જોને પવિત્ર માનવાનો
 આપણને આપણી જાત્યાવસ્થાથી બોધ કરવામાં આવ્યો દોષ,
 તે અંદાજીપૂર્વક એવી તો માહિતી લખત કરેછે કે તે તદ્દન
 દૂર કરવી મુસ્કેલ થઈ પડેછે. જે ગેરજાગૃતી છે તેમાંથી
 જાગૃતી શોધી કાઢવા માટે વલ કરવો એ જ્યાં જગણ તેથી
 જે ચીજને છોડી દેવા આપણે ખુશી ન દોષએ તે રાખવાનું
 આપણને ઉત્તેજન મળેછે ત્યાં જગણ મોગ્ય લાગે છે એ ખરું,
 તોપણ અમારાથી ના પાડી શકાતી નથી કે પૂર્વ દેશના ધર્મ
 પુસ્તકોમાં પુષ્કળ કચરો છે, અને જે પ્રવાહમાં સ્વચ્છ સોનાના
 કડકા આત્મા જાવછે તેમાં રેતી, કાચ અને નિર્ભય અને
 અનિષ્ટ ધર્મોએ પણ ધસડાવું જાવછે. વેદના સૂતોનો, બ્રાહ્મ-
 જોનો અને ઉપનિષદોનો પણ ધર્મો જામ કેવળ કચરો છે, અને
 સદીઓ યથાં કાણ જાણે કેવી રીતે એકઠો થયોછે એવું એક
 પૂર્વ દેશીયને પણ સુઝતું હતું એમ જુદના અંથ વાંચવાથી
 આપણે જાણીએ છીએ. બ્રાહ્મણ સામેના નેના વૈરભાવને જુદુ
 મોટું રૂપ આપી દેવામાં આવ્યુંછે. આ સમયમાં આપણે
 જાણીએ છીએ કે તેના ધર્મોખરા મનો ઉપનિષદોમાંથીજ
 ખરેખર સીધેલા છે પણ જો કે તે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન

સાહિત્યમાંથી સુવર્ણ સ્વીકારે છે ને રાખે છે, તોપણ તે કચરો સ્વીકારતો નથી. આ વિષય ઉપર યુદ્ધના શબ્દો ઉતારો કરવા જેવા છે ; તેઓ એમ જતાવે છે કે જેને બ્રાહ્મણ પૂજ્ય અને ધર્મ-પ્રણિત કહે છે તેમાંનું ધણુંખણ એ પૂર્વ દેશીયને પણ નકામું અને અર્થ વગરનું લાગ્યું હતું, એટલું જ નહીં, પણ તેની સાથે જે બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય આપણને પણ જાળવી રાખતું ધણીવાર મુશ્કેલ પડે છે તેવા સ્વાતંત્ર્યના પ્રભાવથી તેણે તે પ્રભાણે જાહેર કર્યું હતું. કલમસૂત્રમાં યુદ્ધ લખે છે કે : “તમે જે સાંભળ્યું છે તે માની લોમા ; જે દંત કથાઓ પૂર્વાપર ચાલી આવે છે તે પણ માની લોમા ; અમુક વાતની અદ્વાર ફેલાયેલી છે અથવા ધણી તે વિષે બોલે છે તે ઉપરથી તે વાત તમે માની લોમા ; કોઈ પ્રાચીન યુનિના પુસ્તકમાં આમ લખ્યું છે તે ઉપરથી તમે કાંઈ માની લોમા ; અટકળો માની લોમા ; દેવથી જે વાત તમને પરિચિત થઈ છે તેને સહ્ય તરીકે માની લોમા ; તમારા ગુરુ અને વડીલોના કહેવાથીજ કાંઈ પણ માની લોમા,—અવશોકન અને પૃથ્વીકરણ કર્મા પછી જ્યારે તમારી બુદ્ધિ તેની હા પાડે અને તેથી એક અને અનેકનું શ્રેય અને હિત વધે, ત્યારે તે મહત્ત્વ કરો અને તે પ્રભાણે વર્તો” (અંગુત્તર નિકાય, જુલો ધર્મ સમાના કામ કાજ [Transactions of Parl. of Rel.] પુસ્તક ૨ જી પા. ૮૧૯). હિંદુસ્થાનની વચ્ચે આ પ્રભાણે બોલ્યું એ કાંઈ ચોડી દિમ્મતનું કામ નહોતું. કોઈ પણ વખતે એ પ્રભાણે બોલવામાં દિમ્મત જોઈએ છીએ. તે ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે એક પૂર્વ દેશીય પણ પૂર્વાપરથી જોવાનું

આમ્હું હતું તે બધું વખાણી શક્યો નહોતો આ દાખલો આપણે મદદ કરવા યોગ્ય છે, અને તે મુજબ સાર-સાર હમેશાં જૂદાં પાડવાં, બધી વાત સાખીત કરવી, ને જે સાર છે તેને મજબૂતાપથી વળગી રહેવું. હું ફરી કંઈક કે વેદમાં, વિશેષે કરીને ઉપનિષદોમાં સાર પુષ્કળ છે, પણ અસાર પણ પુષ્કળ છે, અને મારા પ્રતિ-પક્ષીઓને કંઈક કે જે માણસ અસાર તથા શકતો નથી તે સારની કિંમત ખરેખર જાણી શકે એ બનવા ભેગ નથી.

પવિત્ર અક્ષર ઓમ.

દાખલા તરીકે, પવિત્ર અક્ષર ઓમ વિષે ઉપનિષદોમાં જે લખ્યું છે તેમાંનું ધણુંખણ મને તેના હાલના આધારમાં તો બકવાદ જેવું લાગે છે. હું અહીં તેના દાખલા આપી શકતો નથી. પણ તમે છાંદોગ્ય ઉપનિષદનો શરૂઆતનો ભાગ વાંચશો તો મારા કહેવાનો અર્થ સમજશો. પવિત્ર અક્ષર ઓમ વિષે ઉપનિષદોમાં જે બધું અર્થ વગરનું આપણે ભેદ્ય એ છીએ તેમાં પ્રથમ કાંઈ અર્થ હશે ખરો. પહેલાં આ “ઓમ” અક્ષરનો અર્થ ચતો હશે, તે કદાચ તેની પહેલાના શબ્દ “અવમ” તું કુંકું રૂપ હોય. આ “અવમ” ઇતિહાસના કાળ પૂર્વે દૂરની ચીજો બતાવવા માટે સર્વનામ તરીકે વપરાતો હોય- જેમ “અપમ” શબ્દ નજીકની ચીજો બતાવવા માટે વપરાતો તેમ. જેમ કે શબ્દ “હોક ઇલ્લુડ”નો “ઓમ” ચર્ચ ગયો, તેમ “અવમ”નો પાછળથી “ઓમ” હકારવાચક કેવળપ્રયોગી ચર્ચ ગયો હોય. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (૧, ૧, ૮) લખ્યું છે

કે "તે અક્ષર દશરવાચક છે, જેમકે જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ પણ સીમની દા પાડીએ છીએ ત્યારે 'ઓમ' એટલે કે 'હા' કરીએ છીએ." હવે જો "ઓમ" નો મૂળ અર્થ 'તે' અને "હા" હોય તો પછી આપણે સંમત થઈએ કે "એમેન" (આમીન, હા) શબ્દની પેઠે તેણે "તત્ત્વ સત્ત્વ" એવો વધારે સામાન્ય અર્થ મદલ્ય કર્યો હોય, અને તે મનુષ્યની બાપાથી જે કંઈ કહી શકાય તે બધું બતાવવા માટે વપરાતો થયો હોય. જેમકે મૈત્રાયણ ઉપનિષદ (૬, ૨૩)માં એક શબ્દ રહિત શબ્દ હતું અને ખીન્નું શબ્દ શબ્દ હતું એમ કહ્યા પછી લખ્યું છે કે શબ્દ-શબ્દ એ "ઓમ" અક્ષર છે. આ આપણને અર્થ વિનાનું લાગે છે, પણ તેમાંથી અર્થ કાઢવો હોય તો આપણે ક્યૂંકરું જોઈએ કે આ "ઓમ" શબ્દ પ્રથમ સર્વ બાપાની સંગા તરીકે વપરાતો હોયો જોઈએ, જેમકે ધર્મગુરુ કહે કે બધી બાપા "એમેન, એમેન" (ઓમ) છે.

જે જે પ્રાચીન હટ્ટું તે તે પવિત્ર ઘડ્યું.

વેદમાં પણ, અને વિશેષ કરીને વાલ્મીકીમાં પણ, સાર અને અક્ષર આવી વિચિત્ર રીતે કેવી રીતે સેગમેન્ટ થઈ ગયાં તેનો ખુલાસો આપવો ખરેખર બહુ મુશ્કેલ છે. કદાચ એમ હોય કે જ્યારે આ પ્રાચીન ગ્રંથોને પ્રથમ લખવામાં આવ્યા ત્યારે જુના કાળથી જે ચાલ્યું આવતું હતું તે પવિત્ર અને સંમદ કરવા યોગ્ય જાણાયું હતો. આપણે પાદ રાખતું જોઈએ કે માત્ર પ્રાચીન હોવાના સત્યથી આપણા જમાનામાં પણ પૂરંકાલય પુરવો વિકરાળ અને નિર્જીવ થીજે વખાણે છે.

તેમ એ વાત પણ બૂલી જવી નહીં જોઇએ કે વેદ લખાયા તે પહેલાં લાંબા વખતથી તે મુખપાઠથી પૂર્વાપર ચાલતા આત્મા હતા, તેથી પણ ધણું નકામા વિચારો પણ તેની સાથે રહી ગયા હોય. હોમર પણ કેટલીકવાર નિરસ લાગેછે, કેમકે તેની કવિતામાં પણ તેવીજ સેનસેન જોવામાં આવેછે; તેમજ સ્કેપ્ટિનેવિયન, જર્મન, ફ્રિન અને લેથ અને બીજી પ્રમ-ઓની લોકપ્રિય કવિતામાં પણ સારાસારનું મિશ્રણ જોવામાં આવેછે. પણ તેમ છતાં પણ પરિણામે જો યોડુક ખડ્ડે સોનું મળે, તો ખજી સોનીની પેઠે કચરાવાળા પાણી તથા માટી તથા રેતી ઉપર ઈતિહાસકારોએ ધ્યાન આપવું નહીં જોઇએ શું ?

મારા શ્રોતાઓ સોની થઈ જાય, અને ઉપનિષદો તથા વેદાંત સૂત્રોના મૂળ ગ્રંથો વાંચવા માટે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા મંડી જાય, એવી હું આશા રાખતો નથી. હું એટલુંજ ઇચ્છું છું કે તેઓ યોડીક મુવર્ણની ભુક્રી તથા લગડીઓ તરફ જુવે, જ્યોત્સ્નીને ભવિષ્યમાં હિમાલય પર્વતથી તે કુમારિકા ભુપિર સુધીના હિંદુસ્થાનનો નકશો તેમને ભુખરો તથા કાજો દેખાવાને બદલે ચકચકિત અને સુવર્ણમય દેખાય.

સંસ્કૃત એ સાધારણ રીતે માનવામાં આવેછે તેવી મુશ્કેલ ભાષા નથી. કેટલીક બાબતો પણ તે ભાષા બણેલી છે. મારા ઝોળખીતા એકતત્ત્વગાનના અધ્યાપકે તો હિંદુસ્થાનનાં જૂદાં જૂદાં દર્શનોનો અભ્યાસ કરવા માટે સંસ્કૃત શીખવાની

પોતાની ક્ષરણ લેખી છે.

વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માટે પુસ્તકો.

ઉપાનિષદો તથા વેદાંત સૂત્રોનો સંસ્કૃતમાંથી અંગ્રેજી અથવા જર્મન અથવા ખીજ કોઈ અર્વાચીન ભાષામાં તરજુમે કરવો એ ખરેખર બહુ મુશ્કેલ છે. ઉપનિષદોના ઋષિઓ અથવા વેદાંત દર્શનના કુશામ બુદ્ધિવાળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અર્થના સૂક્ષ્મ ભેદો સમજીને તેમનો જસેજર તરજુમે કરવામાં આપણને કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેથી આપણે સારી રીતે ડગલે ડગલે વિદિત યાત્રાએ છીએ. જો કે આપણે મૂળ ગ્રંથનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજતા હોઈએ, તોપણ વારંવાર અંગ્રેજીમાં તેનો યથાર્થ ભાવાર્થ આપવો આપણને લગભગ અશક્ય માલૂમ પડે છે, તેમ છતાં સૌ અગત્યનાં ઉપનિષદોનો અંગ્રેજી તરજુમે કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું છે, અને પૂર્વ દેશના ધર્મ ગ્રંથોની માળામાં પહેલા તથા પંદરમા પુસ્તકોમાં તે તરજુમે બહાર પાડ્યો છે. જ્યાં જ્યાં કેટલાંક ઉપનિષદોનો તરજુમે અગાઉ થયેલો હતો, ત્યાં ત્યાં હું અગાઉના ભાષાન્તરકારોથી ધણીવાર જૂઠો પડ્યો છું, અને અલબત્ત મારાથી જૂઠા પડતા વિદ્વાનો પણ છે; કેટલેક સ્થળે આ વિદ્વાનોના વિચારથી ફાવેલો થયો છે, અને કેટલેક સ્થળે તેઓએ તેમનું એવું અત્તાન અને અપા-વિડલ દર્શાવ્યું છે કે તેમની નોંધ લેવાની, કે તેમના વિચારોનું ખંડન કરવાની મેં જરૂર વિચારી નથી. તોપણ મને શક નથી કે હવે પછીના ભાષાન્તર કર્તાઓને હજી બહુ કામ કરવાનું છે, અને જો તેઓ મૂળ ગ્રંથોના પાઠોમાં વાર્તિક સુધારા કરવા

મંડળે, તો ખાસ કરીને તેમની મહેનતમાં વધારો થશે. પ્રથમ અ્યારે તરજુમો કરવો મેં શરૂ કર્યો, સારથીજ દુધ ધારતો હતો કે સંસ્કૃત પાઠમાં તાર્કિક મુધારા કરવાના કામથી બને તેટલું દૂર રહેતું જરૂરનું છે. અને જ્યાં જ્યાં શાંકરાચાર્ય પોતાના બાબ્યમાં અમુક પાઠ સ્વીકારે છે, ત્યાં ત્યાં તો ખાસ કરીને દૂર રહેતું. કેમકે શાંકરાચાર્યનું બાબ્ય મોડામાંમોડું ઇ. સ. ૮૦૦માં લખાયેલું છે, અને ઉપનિષદોના ખરડાઓ, તે વખત જેટલા જુના, આપણને બિલકૂલ મળી આવતા નથી. અર્થમાં શાંકરાચાર્યના અભિપ્રાયને અનુસરતું એને પણ મેં ઉત્તમ રસ્તો લેખ્યો છે. માત્ર જો તેનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે ખોટો અથવા કૃત્રિમ સાબીત થઈ શકે, અને દાખલા દલીલથી વધારે સારો અર્થ સ્થાપિત થઈ શકે, તોજ તેના અભિપ્રાયથી જૂદા પડતું, નહીં તો નહીં. આ નિયમોને વળગીને મેં તરજુમો કર્યો છે. બધા પંડિતોને આ નિયમો કદાચ પસંદ ન પડે, પણ વેદાંત સૂત્ર ઉપરના શાંકર-બાબ્યના બાપાંતરકારોએ અને બીજા ખરેખર વિવેકી વિદ્વાનોએ આ નિયમો પસંદ કર્યા છે, અને તેમને માફ બાપાન્તર ગ્રાહ્ય અને ઉપયોગી માલૂમ પડ્યું છે તે જાણી મને ખુશી થાય છે.

શાંકરાચાર્યના બાબ્ય સહિત વેદાંત સૂત્રોનું સૌથી શ્રેષ્ઠ બાપાન્તર ટ્રાંસેસર થીબોએ કર્યું છે, અને તે ઉપર કહેલી માળાના ઝટમા અને ડપમા પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ટ્રાંસેસર થીબો વેદાંત વિદ્યાના મધ્યજિંદુ કાશી અને પ્રયાગમાંજ રહ્યો છે. તેજ ગ્રંથનું જર્મન બાપાન્તર કીલ

સરસ્વતી મંદિરના તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક, પ્રોફેસર ડયુસને કયું છે. શોપનહોરે વેદાંત દર્શનનાં અલંકારિક ભાષામાં વખાણું કર્યા હતાં માટે તે દર્શનનો અભ્યાસ કરવાના હેતુથીજ સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ ભેવામાં આ પ્રોફેસરે જરા પણ પછાત પડ્યો નહોતો. આ તરંગુમો એક વિદ્વાન તત્ત્વવેત્તાએ કરેલો છે એમ કહીએ તો ચાલે, અને તે એમ બતાવેછે કે જે પુરુષ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, સ્પાઈનોઝા અને ફૂટના દર્શનોથી પૂર્ણ વાકેફ હતા તેણે, પોતાના જીંદગીના કેટલાક હત્તમ વર્ષો વેદાંતના અભ્યાસમાં કાઢવાં, અને વેદાંત દર્શનના અધ્યાપિપર્યંત જીવતા પ્રતિનિધિઓને જાતે મળવાના હેતુથી હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરવી એને કાલ-ક્ષેપ ગણ્યો નહોતો. આથી કરીને કદાચ જે ભોકો હિંદુસ્થાનમાંથી કાંઈ પણ સારી ચીજ આવવાની બાબતમાં હમેશાં સંકાશીલ રહેછે તેને ખાત્રી થશે કે પ્રાચીન હિંદુ દર્શનમાંથી આપણા પોતાના દર્શનને પણ કાંઈક ચંદણ કરવાનું છે. એક બાજુ શોપનહોર, ડયુસન અને એવા બીજા જર્મન મહા પંડિતો માનેછે કે સંસ્કૃત અને હિંદુસ્થાનના ધર્મ અને પુરાણોના અભ્યાસથી શબ્દ શાસ્ત્ર, ઇશ્વર શાસ્ત્ર અને પુરાણ શાસ્ત્ર જન્મ પામ્યાં છે, તેવીજ રીતે વેદાંતના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાનનું પુનરુદ્ધાપન થશે ; તેમ બીજી બાજુથી મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે કેટલાક વેદાંત દર્શનને કેવળ બકવાદ ગણી કાઢેછે, અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનના મંજીર અભ્યાસીઓને નિષકૂલ ધ્યાન આપવા જોગ ગણતા નથી. હવે આ બે બાજુ સાંમગીને તમારે

તમારા પોતા માટે વિચાર કરવાનો છે. પણ તમારે યાદ રાખવું કે કોઇ પણ દર્શન કોઇ દોષગણના હાથે “કેવળ બકવાદ” નો દરકાબ પામ્યા વિના રહ્યું નથી. કેટલાક લોકોની નજરમાં સર્વદર્શનો બકવાદ અથવા છેક ગાંડપણુ લાગેછે, અને બીજાઓ તેને “મુશ્કરી ઘેસણ” કહેછે.

વેદાંત ઉપર બીજાં કેટલાંક કિમ્મતી પુસ્તકો છે. વેદાંત-માર નામના અર્વાચીન અંધનો કર્નલ જેકોબે તરજુમો કર્યો છે. કેટલાક બીજા અંધોનો “પંડિત” નામના માસિક ગ્રંથોમાં પ્રોફેસર વેનિસે તરજુમો કર્યોછે. કોલબ્રૂકે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ધણું વર્ણવેલું પહેલાં નિબંધો લખ્યા હતા, અને તે હજી પણ બહુ શિક્ષણીય છે. પ્રોફેસર ગાર્ડના ઉપનિષદ ઉપરના નિબંધો પણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા યોગ્યછે. અલબત્ત, જે લાગણીથી તે લખાયા છે તેની સાથે આપણે મજતા આવીએ એમ નથી. મારા જુના મિત્ર નીલકંઠ શાસ્ત્રી ઘોરે (જે શ્રિમ્દિત ધર્મમાં વટલી મથો હતો અને પુનામાં તે ધર્મના ઉપદેશક તરીકે કામ કરતો હતો તેણે) “હિંદુ દર્શનોત્તુ બુદ્ધિપૂર્વક ખંડન” એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેને પણ તેજ દીકા લાગુ પડેછે. આ ગ્રંથનો હિંદી ભાષામાંથી અંગ્રેજીમાં કલકત્તાના હાકતર શીટ્ઝ એડવર્ડ હાલે સને ૧૮૬૨માં તરજુમો છપાવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં વિદ્વતા અને નિખાલસતા જોવામાં આવેછે ખરી, પણ તે ચોખી વિરૂદ્ધ લાગણીથી લખાયેલો છે.

સમાનતા. સ્પાધનોઝાનો “વિપચી” મત.

જો કે આપણા માંહેના ઘણાખરાને પ્રથમ વેદાંત દર્શન વિચિત્ર ભાસ્યું હશે, તોપણ તે યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં મોટાં દર્શનોને કેટલીક જાળતમાં અન્યથા રીતે મળતું આવેછે એમ તમને જણાયા વિના રજૂ નહીં હોય. ઉપનિષદો અને શંકરાચાર્ય જેને બ્રહ્મ કહેછે તે અને સ્પાધનોઝા જેને “વિપચી” કહેછે તે એકજ છે. જે પોતેજ છે અને પોતાથીજ પ્રમેય છે તે વિપચી એવી બાપ્પા સ્પાધનોઝા આપેછે. તેના મત પ્રમાણે તે અપરિમિત, અબેદ, એક, સ્વતંત્ર ને નિસ છે, અને તેવીજ રીતે શંકરાચાર્યના બ્રહ્મને ઉપનિષદોમાં અજ, અક્ષય, અમર, અખંડ, નિષ્કર્મ, શાન્ત ને દોષ રહિત કહ્યું છે. પણ સ્પાધનોઝાના મત પ્રમાણે વિપચી ઇશ્વરની પદ્ધતિ ધારણ કરેછે. હવે શંકરને જો પૂછવામાં આવે કે બ્રહ્મ ઇશ્વર છે કે કેમ હારે જવાબમાં તેને હા ને ના બન્ને કહેવી પડશે. બ્રહ્મ સૃષ્ટિનાં આદિ, સ્થિતિ ને નાશનું સર્વથા અને સર્વશક્તિમાન કારણ છે એમ શંકરાચાર્ય કહેછે ખરા, પણ તે દૃશ્ય અને સત્ય સૃષ્ટિ વચ્ચે, દૃશ્ય અને સત્ય ઇશ્વર વચ્ચે તફાવત બતાવે છે. આ તફાવત બહુ અગત્યનો છે. તેના મત પ્રમાણે સગુણ અને નિર્ગુણ (પર અને અપર) બ્રહ્મ છે. સગુણ બ્રહ્મને માનુષ ભાષામાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ જે વિશેષણ હોય તે આપવામાં આવેછે; પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં વખાણ થઈ શકે નહીં, તેને વિશેષણ લાગુ પડે નહીં. બીજા ધર્મમાં જે ઉચ્ચ વિશેષણ ઇશ્વરને આપવામાં આવ્યું હોય તે બ્રહ્મ એમ નથી, નજી

હજારો, વર્ષ પહેલાં દુનિયા બનાવી ને જે પોતે તેના હમેશ માટે રાજ્યકર્તા થયા તેવા ઐતિહાસિક પુરુષ તરીકે જે ઇશ્વરની ભોક્ષે કલ્પના કરેછે તે ઇશ્વર શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે કેવળ દૃશ્ય છે, એટલે કે તે સત્ય પણ અવિદ્યાના પડદાની પાછળ સંતાઈ રહેલું જાણ છે. પ્રથમ દર્શનિક રીતે ઇશ્વર વિશે આ મદ્દ નીચે મન લાગે, પણ જો બરાબર સમજવામાં આવે તો ખરેખર ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને સાચામાં સાચો મત છે. કેમકે દૃશ્યનો અર્થ કંઈ તદ્દન ખોટો અને અસત્ય થતો નથી, જાણ અપ્રમેય અને અવાચ્ય હોવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિને તેનો બરાબર ખ્યાલ થઈ શકે નહીં, પણ મનુષ્ય બુદ્ધિથી માત્ર દૃશ્ય ઇશ્વર (જાણા) કદીપી શકાય, અને તેથીકરીને તે સત્ય ઇશ્વર છે. અવલોકન માટે, ધર્મ અને નીતિ માટે દૃશ્ય ઇશ્વર બસ છે. માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે, વેદાંતીઓ માટે, શ્રેષ્ઠ સત્યની જરૂર છે. તેમને માટે વિષયી—જાણ અને વિષય-દુનિયાના પ્રુણાસાની જરૂર છે. વિષય અને વિષયીની ઉપાધીઓ જ્યાં સુધી અનુભવમાં તેવીને તેવી રહેછે, ત્યાં સુધી દૃશ્ય દુનિયા સત્ય છે એમ બાંહેછે. દૃશ્ય દુનિયાની પાછળ જે ભોક્ષે ખરી સત્યતા જોઈ શકતા નથી તેમને તો દૃશ્ય દુનિયા સત્યજ બાંહેછે, અને તેઓની નજરમાં નો ઇન્દ્રિયોના પડદાની પાછળ તત્ત્વવેત્તા જે ખરી દુનિયા સ્થાપિત કરેછે તે તદ્દન ખોટી અને કેવળ કલ્પિત જણાય છે. વેદાંતીઓ કહેછે કે બસે તેમ હો. જે ભોક્ષે દૃશ્ય દુનિયા અને દૃશ્ય ઇશ્વર માનેછે તેમની તેઓ નિંદા કરતા નથી. તેઓ જાણેછે કે આ ભોક્ષાની આખરે આંખ કંધકરો, અને હાલ

જોકે તેઓ ઇશ્વરની અગ્નિતાથી ઉપાસના કરેછે તોપણ તેઓ ઇશ્વરની, ખરા ઇશ્વર-બ્રહ્મની ઉપાસના કરેછે.

સત્યના લિત્ર લિત્ર અર્થો.

સત્ય શબ્દના જોટલા અર્થ થાયછે તેટલા યોગ્ય શબ્દના થતા હશે, અને તેના અર્થમાં જોટલા મોટા ફેરફાર થયાછે તેના બીજા શબ્દના અર્થમાં ભાગ્યેજ થયા હશે. એમ છતાં પણ દરેક સાચા શોધક માટે માત્ર એકજ સત્યતા હોઈ શકે. જેમ સત્ય જાણ્યા વિના કોઈ પણ ચીજને અસત્ય કહી શકીએ નહીં, તેવીજ રીતે અસત્ય જાણ્યા વિના કોઈ પણ ચીજને આપણે સત્ય કહી શકીએ નહીં. આ પ્રમાણે દુનિયાનાં ધણાં માણસોને દૃશ્ય દુનિયા પૂર્ણ રીતે સત્ય ભાસેછે, તેથી 'ઉચ્ચ' સત્ય તેઓ જાણતા નથી. વેદાંતીઓ જેને સગુણ બ્રહ્મ અથવા ઇશ્વર કહેછે, તેજ તેમને મન સત્ય અને ખરા 'ઇશ્વર' છે. પણ દૃશ્ય દુનિયા માત્ર દૃશ્ય છે, અને સગુણ બ્રહ્મ માત્ર 'સગુણ' છે, અને આ આભાસોની પાછળ કંઈ પણ સત્ય હોવું જોઈએ એવું વખત આવતાં જ્ઞાન થાયછે. આને વેદાંતીઓ સત્ય બ્રહ્મ તથા પરમાત્મા કહેછે. શંકરાચાર્ય

૧ આવોજ વિચાર એક અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાએ જરાક કિલ્લ બાપામાં નીચે મુજબ દર્શાવ્યો છે; "આપણા અનુભવમાં આવેલી સત્યતા એ ખરી સત્યતાનીજ ઉપાધિયુક્ત અસર છે, અને અસરજ હોઈ શકે. પણ આ ઉપાધિયુક્ત અસર તેના ઉપાધિરહિત કારણની સાથે અભેદ સંબંધ રાખેછે, અને ત્યાં સુધી ઉપાધિઓ પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી તે પણ પ્રવર્તે છે, અને તેથી તે, ઉપાધિજનક અનુભવ માટે, તેટલીજ સત્ય છે." (પીઓસોરી, પા. ૩૨૨). જુઓ પણ ઉચ્ચસન હૃત વેદાંત દર્શન પા. ૫૬. ટીકા

રહે છે કે આ બ્રહ્મની જો કે અજ્ઞાનતાથી ઉપાસના કરવામાં આવે છે તોપણ આપણા અપૂર્ણ વિચારોથી તેના ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી. જેમ સૂર્ય, તેના ઉપર ચંદ્રને ચાલ્યા જતાં વાદળોથી બ્રહ્મ થતો નથી, તેમ બ્રહ્મ આપણા અજ્ઞાનથી બ્રહ્મ થતું નથી. બલકે આપણે વેળાસર સમજવું જોઈએ કે જેવી રીતે વાદળોથી ઢંકાયેલો હોવા સિવાય બીજો વખતે સૂર્ય મનુષ્ય આંખથી જોઈ શકાતો નથી, તેવીજ રીતે મનુષ્ય બાપા અને મનુષ્ય વિચારના પડદા પાછળ હોવા સિવાય બીજી રીતે ઈશ્વર મનુષ્ય મનથી કદી શકાતો નથી. તેટલા માટે સગુણ બ્રહ્મ અગુણ બ્રહ્મ જ છે, માત્ર તે અવિદ્યાથી જરાવાર ઢંકાયેલો છે.

અવિદ્યા અને માયાનું લક્ષણ.

અવિદ્યા એટલે આપણું પોતાનું-વ્યક્તિનું અજ્ઞાન નહીં, પણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં સહજ રહેલું અજ્ઞાન, બલકે સામાન્ય સર્વવ્યાપક શક્તિ, અથવા, પ્રકાશમાં અવશ્ય રહેલું અંધારું; જેથી કરીને આ દૃશ્ય દુનિયા આપણને જેવી જોઈએ છીએ તેવી દેખાય છે તે. આ કારણથી અવિદ્યાને માયાનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું. માયાનો મૂળ અર્થ શક્તિ-આખી દુનિયાનું ઉત્પાદક કારણ હતો. આ માયા શબ્દનો તરતજ ભ્રમ, મોહ, કપટ એવો અર્થ થયો એટલુંજ નહીં, પણ માયાને એક જાતની પૌરાણિક દેવીનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. વેદાંત મતનો આ ખરેખર પાછળનો વિસ્તાર છે, અને જો કે તેની વિરૂદ્ધ ગમે તે લખવામાં આવ્યું હોય તોપણ હું ધારું કે કોઈક

સસ કહેછે કે “આ ચપલ દુનિયા કેવળ માયાછે, અને જાગૃત શખ્સના અનુભવમાં જે કાંઈ આવેછે તે બધું તેની કલ્પનામાં ઉઠેલું સ્વપ્ન છે એટલુંજ નહીં પણ દરેક દેખીતી ચીજ ખોટી છે અને સર્વ સ્વપ્નવત્ છે—એ મત વેદાંત સૂત્રનો મત નથી.”

માયા વિષે કોલચૂકનો મત.

કોલચૂકનું કહેવું પરોક્ષેથી છેડા સુધી ખોટું છે એમ જોએ હિમતથી ખોસેછે તેઓ કોલચૂકનો અર્થ સમજ્યા હોય એમ લાગતું નથી. પ્રથમ આપણે ખરી હકીકત તપાસીએ. માયા શબ્દ અવિદ્યાના અર્થમાં મુખ્ય ઉપનિષદોમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતો નથી. પ્રથમ તે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં દેખાયછે. આ ઉપનિષદ એક જૂદીજ તરેહનું છે, અને તે વાત બહુ અગત્યની છે, અને ફર્નલ જેકોબ તેને અનુમોદન આપેછે તેથી આપણે તે વાત હિમતથી જાહેર કરી શકીએ છીએ. માત્ર એકજ ઠેકાણે માયા શબ્દ બહુવચનમાં વપરાયેલો છે, અને તે બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ ૨, ૫, ૧૯માં, પણ આ તે ઋગ્વેદ ૬, ૪૭, ૧૮માંથી ઉતારો કરેલો છે, અને તે ઉપરથી, જણાયછે કે માયા શબ્દ શક્તિના અર્થમાં વેદાંતની ભાષામાં વપરાવા લાગ્યો. સમાસ શબ્દોમાં પણ માયાનો અર્થ સાધારણ રીતે શક્તિ થાયછે. માત્ર પાછળના ઉપનિષદોમાં તે અવિદ્યાને બદલે વપરાતો થયોછે. વેદાંતમાં આપણને જે જાતના જમ વચ્ચે તદ્દાવત સમજવાની વખતોવખત ચેતવણી આપવામાં આવીછે. જ્યારે આપણે ટોરડાને ઠેકાણે સર્પ જોઈએ છીએ

સારે આ બ્રમની પાછળ કાંઈ પણ ખરી વસ્તુ છે, પણ જ્યારે તાવના આવેશમાં કોઈ માણસ હું ભૂત જોઈશું એમ ધારે સારે તે બ્રમની પાછળ કાંઈ પણ વસ્તુ નથી, કાંઈ પણ ખરું ભૂત નથી. કોલિશ્ચક્રનો કહેવાનો હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે દુનિયા કેવળ માયા છે, બ્રમ છે, સ્વપ્ન છે, કાંઈ છે નહીં—એ મત ઉપનિષદોમાં નહીં, તેમજ મૂળ વેદાંત તત્ત્વગાનમાં પણ નથી, અને આ કોલિશ્ચક્રનું કહેવું વાસ્તવિક છે. દુનિયા માયા અથવા બ્રમ સિવાય બીજું કશું નથી, એ મત ઐશ્વર્યોનો અથવા શૂન્યવાદીઓનો એટલે કે સર્વ શૂન્ય છે એમ માનનારાઓનો મત છે એમ શંકરાચાર્ય કહે છે.

શું અનન્ય સંબંધે સત્ય છે અને શું અન્ય સંબંધે સત્ય છે તે વચ્ચેનો તફાવત કેટલાક વેદાંતીઓ પણ સમજી શક્યા નહોતા એ વાત ખરી છે, અને તેટલાજ માટે તેઓને મધ્યજ્ઞ ઐશ્વર્ય એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. પણ ખરા વેદાંતીઓ હમેશાં માનતા હતા કે અન્ય સંબંધે જે સત્ય હતું તેની પાછળ અનન્ય સંબંધે હોય શકે તેવું સત્ય છે, દૃષ્ટ દુનિયાની પાછળ બ્રહ્મરૂપી પૂર્ણ સત્ય છે, અને સૃષ્ટિના સરજનહાર સગુણ ઇશ્વર એટલે કે સર્વ માનુષ્ય ગુણથી છેક મુક્ત નહીં એવા ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી અને તેની અગ્નાનપણે ઉપાસના કરવી એ ખરા ઇશ્વર, નિલ જ્ઞાન, સર્વ વસ્તુના અપ્રમેય અને અવાચ્ય કારણ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા તથા તેની ઉપાસના કરવા જરૂર છે.

વેદાંત વિષે સર ડબ્લ્યુ જોન્સનો મત.

કોલમ્બુકની પેઠે સર વિલ્યમ જોન્સ પણ પ્રાચીન વેદાંત જ્ઞાનનું ખરું તાત્પર્ય સમજ્યો હતો. તે લખે છે કે: “વેદાંત દર્શનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ, વસ્તુના એટલે કે કલ્પતા, અપ્રવેશ્યતા, અને પ્રસૂત આકૃતિના અસ્તિત્વની ના પાડવામાં સમાયેલો નહોતો (જ્ઞાની ના પાડતી એ તો ગાંડપણુ ગણાય); પણ જાતસંબંધે લૌકિક વિચાર સુધારવામાં સમાયેલો હતો; તથા માનસિક અનુભવની બહારનું, વસ્તુનું કાંઈ પણ લક્ષણ નથી, અસ્તિત્વ અને અનુભવ એકજ અર્થવાચક શબ્દો છે, બહારના દેખાવો ભ્રમ છે અને જો તેમનું રક્ષણ કરતી ઈશ્વરી શક્તિ થોડીવાર પણ અટકાવવામાં આવે તો તેઓ શૂન્યમય થઈ જાય—એમ ઠસાવવામાં સમાયેલો હતો. આજ મત એપીકોરમસ અને પ્લેટોએ મહણુ ક્યો જણાય છે, અને હાલના સૈદ્ધાંતમાં પણ તેજ મત ઘણી ખુશીથી સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે; પણ તેને લોકો બિચકૂલ પસંદ કરતા નથી, કારણકે તે મત ખોટી રીતે સમજવામાં આવ્યો છે, કમકે કેટલાક અપ્રિય લેખકોએ ખોટી દલીલો કરી તેનો ગેર ઉપયોગ ક્યો છે. આ લેખકો ઈશ્વરમાં નીતિ શુદ્ધો છે એમ માનતા નથી એમ કહેવામાં આવે છે. હવે ઈશ્વરની સર્વ વ્યાપકતા, હ્રદયપણુ અને બલમનસાઈ એ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે.”

(મંથાવલિ, ૧, પા. ૨૦, ૧૨૫, ૧૨૭).

જે સદનશીલતા હિંદુસ્થાનના ધર્મમાં સામાન્ય રીતે આપણને મળે છે તેજ સદનશીલતા આપણે વેદાંત

દર્શનમાં પણ લેખ્યો છીએ. તેનું કારણ મારી માન્યતા પ્રમાણે આપણા દૃષ્ય અનુભવમાં સમાયેલું અન્ય સંબંધી મૂલ્ય લેવું એ છે. જેમ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે “જેઓ માર્તિની પૂજા કરે છે તેઓ પણ મારી પૂજા કરે છે,” તેવીજ રીતે વેદાંત દર્શનમાં પણ બ્રહ્મ એમ કહી શકે કે “જેઓ ઉત્સાહી કારીગર તરીકે અથવા રાજધિરાજ તરીકે દેહી ઈશ્વરની પૂજા કરે છે, તેઓ પણ મારી પૂજા કરે છે અથવા તો મને ઉદ્દેશીનેજ તેમ કરે છે.”

તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તેમજ ધર્મના વિષયમાં આ અગત્યનું વિવેચન છે. .

બે બ્રહ્મ એકજ છે.

આપણે સમજી શકીએ છીએ કે ત્યારે એકજ શબ્દ બ્રહ્મ, અગુણ અને સગુણ બ્રહ્મ અથવા નિરપાધિક અને સોપાધિક આત્મા એવા જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાતો હતો, ત્યારે ધણીવાર ગેરસમજ થવાનું મોટું ભોખમ રહેલું હોવું લેખ્યું. તેટલા માટે ઉપનિષદોનાં ધણાખરાં વાક્યોમાં બેમાંથી કયો અર્થ અંધ-કર્તાઓના મનમાં હતો તે જતાવવા માટે શંકરાચાર્યને પોતાના પુસ્તકનો મોટો ભાગ રાકવો પડ્યો છે. છેવટે તે પોતાને પ્રશ્ન કરે છે કે (૪, ૩, ૧૪): “શું ત્યારે બે બ્રહ્મ છે, એક પર અને બીજું અપર?” જવાબમાં તે લખે છે કે “ખરેખર, બે છે.” અને તે પ્રમાણે આપણે એક ઉપનિષદમાં વાંચીએ છીએ (પ્રશ્ન ૧, ૨): “ઓમ એ અક્ષર પર તેમજ અપર બ્રહ્મ છે. ત્યારે શું પર બ્રહ્મ અને શું અપર બ્રહ્મ? જવાબમાં

તે લખેછે કે બ્યારે ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનું વર્ણન, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલાં નામ અને રૂપના બધા તદ્વાવતો બાદ કર્યા બાદ, નકાર વાચક શબ્દોમાં કરેલું હોય—ત્યારે તેને પર બ્રહ્મ સમજવું. પણ બ્યારે તેનું બ્યાન નીચેના શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હોય (છાંદો. ઈ, ૧૪, ૨)—એટલે કે તે બુદ્ધિમાન છે અને તેનું શરીર આત્માનું બનેલું છે, તેનું શરીર પ્રકાશ છે, અને માત્ર ઉપાસના માટે કોઈ પણ ખાસ નામ અને રૂપથી તે પ્રસિદ્ધ છે—ત્યારે તે અપર બ્રહ્મા છે એમ સમજવું.”

પણ એમ હોય તો પછી બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે એ વાચ્ય (છાંદ. ઈ, ૨, ૧) ખોટું પડે. શંકર કહેછે કે “નહીં, ખોટું ન પડે, કેમકે આ સર્વ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો નામ અને રૂપનો ભ્રમ છે.” ખરૂં જોતાં જે બ્રહ્મ એકજ છે, એક પ્રમેય છે, બીજું અપ્રમેય છે, એક દ્રશ્ય અથવા સચ્ચ છે, ને બીજું અનન્ય સંબંધે પણ સત્ય છે.

શંકરાચાર્યે અહીં જે તદ્વાવત બતાવ્યો છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે. ઉપનિષદોના કવિઓએ તો પર અને અપર બ્રહ્મ વચ્ચે દરેક સ્થળે આમ સાફ રીતે તદ્વાવત બતાવ્યો નથી, પણ શંકરાચાર્યને પોતાના બાખ્યમાં વખતો વખત ઉપનિષદોનો સ્વાભાવિક અર્થ સમજાવવો પડેછે, અને કેટલીકવાર મચરડીને બંધબેસતો કરવો પડેછે. દાખલા તરીકે, મહું પછી જીવાત્મા બ્રહ્મામાં પાછો આવશે એનું વર્ણન ઉપનિષદોનાં ઘણાં વાક્યોમાંછે; આ વાક્યો સમજાવતી વખતે શંકરાચાર્ય દરેક સ્થળે બ્રહ્માનો અર્થ સોપાનિક અથવા અપર (સચ્ચ) બ્રહ્મા કરેછે. તેના કારણમાં તે કહેછે કે “ન”

હવાત્માએ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને મર્ણ્યું સંભવે નહીં, તેનું બ્રહ્મમાં પાછું આવવું સંભવે નહીં.” શંકર દ્વિમત્તથી કહે છે કે તે આત્મા “બ્રહ્મ હોવાથી બ્રહ્મ થાય છે,” એટલે કે આત્મજ્ઞાન થવાથી, પોતે શું છે અને હમેશાં શું હતો તે જાણવાથી, બ્રહ્મ થાય છે. અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે તેજમાં હવાત્મા અને પરમાત્મા પોતાની નિત્ય ઐક્યતામાં પ્રકાશી નીકળે છે. પરમ સત્યને આપણે જોયા પછી પરમ બ્રહ્મ અને હવાત્મા વચ્ચે તફાવત રહેતો નથી (વેદાંતસૂત્ર, ૧, ૪, ૧, પા. ૩૩૬). કદાચ શરીર પોતાને વળગેલી બધી ઉપાધિઓ સહિત, જ્ઞાનના તેજના દેખાયા પછી પણ, થોડીવાર આધુ રહે, પણ મૃત્યુ આવશેજ અને તાત્કાલિક સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણ શ્રેય લાવશેજ; અને સારાં કૃત્યો કરવાથી જોયો સ્વર્ગમાં ગયા હોય તેમને પરમ જ્ઞાન મળતાં સુધી લાં પણ શોકાતું પડશે, અને પછી પોતાના સ્વભાવમાંજ, પોતાની ખરી સ્વતંત્રતામાંજ એટલે કે બ્રહ્મ સાથેની પોતાની ખરી એકતામાંજ તેઓ પાછા મળી જશે.

ઉપનિષદોમાં વેદાંતનાં બીજાં.

વેદાંત દર્શનના આ વિચારો કેવા મહત્ત્વ છે તેનો જ્યારે આપણે ખ્યાલ કરીએ છીએ, ત્યારે શંકરાચાર્ય તે બધા વિચારો અથવા તો તેમનાં મૂળ ગ્રામીન ઉપનિષદોમાં કેવી રીતે શોધી કાઢે છે એ જાણવું બહુ આનંદદાયક થાય છે. બ્રાહ્મજ્ઞાનના વાક્યોનો કેવી રીતે અર્થ થતો, અથવા પ્રચલિત શબ્દોમાં કહીએ તો વ્યાખ્યાનોમાં તેઓમાં કેવી રીતે સુધારો

યતો, તેનું શંકરાચાર્ય કેટલીકવાર આપણને સ્મરણ કરાવે છે તે ખરું ; તોપણ વેદાંતીઓના ધણાખરા મદન વિચારોનાં ખીજ ખરેખર ઉપનિષદોમાં રોપાયેલાં છે એ વાતની આપણે ના પાડી શકતા નથી. અલગત તે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં શુદ્ધ અને સંબદ્ધ પરિભાષા નથી, અને તેમની પદ્ધતિ સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા આપવાની છે પણ તેમને સ્થાપિત કરવાની નથી. દાખલા તરીકે બ્રહ્માની પ્રચલિત દર્શના ઉપનિષદોમાં ખરેખર ધૈર્યશ્રુતિ છે. તે માત્ર દિવસ્યમર્મ છે એટલુંજ નહીં, પણ તે સૂર્યમાં સોનેરી દાઢીવાળો, સોનેરી વાળવાળો, પોતાના નખની છેક અણી સુધી તદ્દન સોનેરી દેખાય છે, અને તેની આંખો કમળ જેવી કાળી છે (છાંદ. ૧, ૧, ૧). તોપણ શંકરાચાર્યની નજરમાં, આ સર્વ સત્ય બ્રહ્મનો માત્ર દૃશ્ય બહિર્ભાવ છે, અને તેના વિષે તેજ ઉપનિષદો કહે છે કે “રે મિત્ર, આ અવિનાશી (બ્રહ્મ) નથી સ્થૂળ કે નથી સૂક્ષ્મ^૧, નથી લઘુ કે નથી દીર્ઘ, નથી (અભિ પેઠે) રક્ત કે નથી (પાણીની પેઠે) પ્રવાહી ; તે હાયા રહિત, અંધકાર રહિત, હવા વિનાનું, આકાશ વિનાનું, સ્નેહ રહિત, ચક્ષુ રહિત, કર્ણ રહિત, વાચા વિનાનું, મન વિનાનું, તેજ રહિત, આસ રહિત, સુખ રહિત, માપ રહિત, અંદર કે બહાર વિનાનું^૨ છે.” અને આ નકારની પદ્ધતિ અથવા ખરું કહીએ તો સંવિક્તતા, એટલે સુધી અગાડી

૧ બૃહ. આર. ૩, ૮, ૮.

૨ ઉચુસન વેદાંત દર્શન, પા. ૧૪૬, સૂત્ર ૧, ૧, ૫.

વધેછે કે, આખરે પુષ્પનું દરેક પાન ચૂંટી લેવામાં આવેછે, અને માત્ર સંપુટ અથવા ખીજ, અપ્રમેય જાણ, પરમાત્મા રહેછે. “તે જુવેછે, પણ દેખાતો નથી ; તે સાંભળે છે, પણ સંભળાતો નથી ; તેને સર્વ પ્રલક્ષ છે, પણ તે કાંઈને પ્રલક્ષ નથી ; એટલુંજ નહીં, પણ જાણ સિવાય ખીજું કાંઈ પણ દુનિયામાં જોતું નથી કે સાંભળતું નથી, અને તેને કાંઈ પ્રલક્ષ થતું નથી તેમજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.”

ઉપનિષદોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હોય કે જાણ સૂર્યમાં રહેલું તેજ છે, તો વેદાંતીએ તે ખરું છે એમ સમજવું, કેમકે સર્વ વ્યાપી જાણ સિવાય તે તેજ ખીજું શું હોઈ શકે ? જાણ સર્વ રીતે તેજ છે એમ જોકે આપણે ન કહી શકીએ, તોપણ તેજ બધી રીતે જાણ છે. જાણ વિષે તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં જો કાંઈ પણ શબ્દથી કાંઈ પણ ખ્યાલ આપી શકાય તો તે શબ્દ તેજ છે, ચૈતન્ય તેજ એટલે કે જ્ઞાન છે. અને તે પ્રમાણે આપણે મુશ્કેલી ઉપનિષદ (૧, ૨) માં વાંચીએ છીએ. “આ તેજોનું તેજ છે; જ્યારે તે પ્રકાશે છે ત્યારે સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર તથા તારાઓ પ્રકાશતા નથી, વીજળી પ્રકાશતી નથી, તેમજ આ અગ્નિ પણ પ્રકાશતો નથી. જ્યારે જાણ પ્રકાશે છે, ત્યારે તેની પાછળ દરેક ચીજ પ્રકાશે છે, તેના તેજથી આખી દુનિયા ઉજ્જ્વળ થાયછે.” ચૈતન્ય તેજ એ જાણને લાગુ પાડેલું જ્ઞાન ઉત્તમ રીતે સૂચવે છે. ‘ટામસ એકવીનસ

૧ મુદ્રાપના ઇતિહાસના મધ્ય કાળમાં તે એક તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો.

હં. બી. શુ.

ઈશ્વરને હુદ્દિમાન સૂર્ય કહેછે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. કેમકે જો કે દેવળ માનુષ્ય ગુણોમાંનો એક પણ બ્રહ્મને લાગુ પાડી શકતો નથી, તોપણ જ્ઞાન અને તે પણ બ્રાહ્મ વિષય વિનાર્તુ જ્ઞાન, તેને લાગુ પડી શકેછે.

બ્રહ્મ જ્ઞાન.

માનુષ્ય વિશેષણમાંથી માત્ર જ્ઞાનનેજ બધા ધર્મો પરમેશ્વરને લાગુ પાડેછે; પણ તેમ કરવામાં આ વાત બૂલી જવામાં આવીછે કે માનુષ્ય જ્ઞાન પોતાની હયામાં હયા શ્રેષ્ઠતાએ પહોંચ્યું હોય, તોપણ તે અપૂર્ણ છે, અને તેથી પોતાની ઉત્તમ શોભામાં હોવા છતાં પણ હ્રસ્વર યોગ્ય નથી. સર્વ માનુષ્ય જ્ઞાનમાં નિશ્ચેષ્ટતા હોયછે, અને તે ઈશ્વરને લાગુ પડી શકે નહીં. વેદાંતીઓ બ્રહ્મને સર્વવ્ય કહેછે, પણ સાંખ્ય દર્શનમાં તે સામે એવો વાંધો લેવામાં આવ્યોછે કે આ ગુણ દેવને અસંત માનુષ્ય ધર્માશ્રિત બનાવી દેછે. સાંખ્યવાદીઓ એવી દલીલ કરેછે કે “જો તમે બ્રહ્મને સર્વવ્ય એટલે કે સર્વ વસ્તુનું જરૂરી જ્ઞાન લાગુ પાડો તો તમે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયા સંબંધે વિષય આશ્રિત કરી દો છો; જેમ આપણને ગમે મા ન ગમે તોપણ જોયા વિના ચાલતું નથી તેમ તેને જ્ઞાન વિના ચાલી શકે નહીં; પણ આ વિશેષણ બ્રહ્મ માટે યોગ્ય કહેવાય નહીં.” અરેખર આ બહુ સૂક્ષ્મ શંકા છે, પણ વેદાંતીઓ તેનો નીચે મુજબ હિમતથી જવાબ આપેછે: “જો કે સૂર્યની ગરમી તથા તેજ નિલ છે, છતાં જ્યારે આપણે કદીએ જોએ કે ‘તે પ્રકાશ છે, તે ગરમી આપેછે’ ત્યારે તેને સ્વતંત્ર

તરીકે વર્ણવામાં આવે છે.” પણ સાંખ્યવાદી આટલાથી સંતોષ પામી બેસી રહેતો નથી. તે એવો રહીઓ આવે છે કે “સૂર્યને પ્રકાશવાના તથા ગરમ કરવાના વિષયો છેજ, પણ આ દુનિયાના સરજવા પહેલાં બ્રહ્મ જેના ઉપર પ્રકાશી શકે, જેને જોઈ શકે અથવા જાણી શકે એવો કાંઈ પણ વિષય હોઈ શકે નહીં.” હવે આ સ્થળે વેદાંતીનો જવાબ બહુ અગત્યનો થઈ પડે છે. તે કહે છે કે “પ્રથમ નો સૂર્યને પ્રકાશવાનો કાંઈ પણ વિષય ન હોય તોપણ તે પ્રકાશશેજ. પણ બીજી રીતે પણ, આ દુનિયા સરજવામાં આવી તે પહેલાં બ્રહ્મ હતું અને તેને હમેશાં જાણવા તથા વિચારવા માટે કાંઈ પણ હતું.”

બ્રહ્મ જ્ઞાનના વિષયો તરીકે નામ અને રૂપ.

તેના નિલ વિચારના કયા વિષયો હતા એ સવાલના જવાબમાં વેદાંતી કહે છે કે “નામ અને રૂપ.” આ સિદ્ધાંત અને પ્લેટોના આદર્શવાદ તથા વિશેષે કરીને “લોગોસ” એટલે કે બાપા તથા વિચાર એ નામના ફોર્મક મત વચ્ચે અસાધારણ સમાનતા તમને જણાશે. વિચાર અને બાપા અબેદ છે એ સિદ્ધાંત ફોર્મક તથા એલેક્ઝાંડ્રીઆ (સિકન્દરાબાદ)વાસી પ્લેટોના અનુગામીઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યા હતા. અને તેટલા માટે તેઓ ઇશ્વરના ઉત્પાદક તરફને “લોગોસ” એટલે કે શબ્દ તથા વિચારો કહેતા. અને તે સિદ્ધાંત પ્રાચીન હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓ પણ તેટલીજ સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યા હતા; અને તેટલા માટે તેઓ તેજ વિચારોને નામરૂપ, નામ અને રૂપ કહેતા. આ નામ અને રૂપ ખરે જોતાં પ્લેટોના “આદર્શ” (પ્રતિરૂપ) અને પાછ

ળના 'રેટોઇકોની "જાતિ" છે. સૃષ્ટિ નિર્માણ થયા પહેલાં પ્રજ્ઞ અવ્યાકૃત નામ રૂપ ઉપર ચિંતવન કરવું; સૃષ્ટિ સરખા પછી આ નામ અને રૂપ વ્યાકૃત (manifest) અને ધણું થયાં વિચાર અને ભાષા અભેદ છે.

વિચાર અને ભાષા અભેદ છે એ સિદ્ધાંત હિંદુસ્થાન અને ગ્રીસમાં એક બીજાની મદદ વિના પ્રચલિત થયો હતો. એલેક્ઝાંડ્રીયા (સિકન્દરાખાદ)ના ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુરુઓએ એ સિદ્ધાંત ઉપરથી અનુમાનો કાઢ્યાં હતાં. અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓએ આખરે એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. "વિચાર શાસ્ત્ર" (On the Science of Thought) નામના મારા પુસ્તકમાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મેં એ સિદ્ધાંત ઘખલ કર્યો, સારે પ્રથમ એને કેવળ વિરૂદ્ધ, નવિન અને અચ્યુત મત તરીકે ગણી કાઢવામાં આવ્યો હતો. મારા સિદ્ધાંત સામે ઉપયોગી શંકા માત્ર એ લાવવામાં આવી હતી કે આપણી દૃશ્ય દુનિયામાં એટલે કે દિશ્ અને કાલમાં એ ચીજો કદિ એક હોઈ શકે નહીં; તેથી ભાષા અને વિચાર એક ન સંભવે. પણ જો એક શબ્દનો આ પ્રભાવો અર્થ કરવામાં આવે તો પછી એક શબ્દને કોણમાંથી તદ્દન કાઢી નાખવો પડશે, કેમકે તે પ્રભાવો તો કોઈ એ ચીજો એક થઈ શકે નહીં. મારા ઉત્તમ નિરૂપકો વધારે યાની દતા. તેઓએ જોયું કે ગ્રીક અને હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓએ ઘણા કાળ પહેલાં જ સિદ્ધાંત સાબીત કર્યો હતો તેને માત્ર હું શરી સ્થાપિત કરવો દતો. તે સિદ્ધાંત

૧ બોદ્ધા તેમને સંજ્ઞા ધર્મ કહેછે, જુઓ પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો, પુસ્તક ૧૯, પા. ૧૧૭.

એ કે બાપા અને વિચાર એકજ છે, અને તેથીજ પરમેશ્વરના ઉપાદેશ વિચારને “લોગોસ” (એટલે નામ અને રૂપ) એ ઉપનામ મળતું અને જો તેમને એક વચનામાં કલ્પવામાં આવે તો તેને ઈશ્વરનો “લોગોસ” એ ઉપનામ મળતું. આજ “લોગોસ”ને ફીલો અને ખીમ તરત્ત્વાનીઓ, સેન્ટજોન પહેલાં, “થીઓસ મોનોથેનીસ” (જુઓ થીઓસોફી પા. ૪૧૨) કહેતા, એટલે કે ઈશ્વરનો એકજ પ્રસૂત પુત્ર કહેવા, ખીમ સંપદમાં ખોલીએ તો ઈશ્વરત્વની પ્રથમ માનસિક સૃષ્ટિ અથવા આરિર્ભાવ કહેતા.

નામ રૂપ અને ટ્રીક “લોગોસ” વચ્ચે સમાનતા.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે પરમાત્મા, સંપદ વિષે વિચાર કરીને, દુનિયાને સંપદો વડે રૂપ આપેછે એ સિદ્ધાંત જ્યારે મને પ્રથમ હાથ લાગ્યો ત્યારે ટ્રીક અને હિંદુઓના મત વચ્ચે માત્ર સમાનતા છે એટલુંજ નહીં પણ ટ્રીક મત હિંદુસ્થાનમાં શાખલ થયો એમ મને આશાસ થયો. આ સિદ્ધાંત સ્ટોઈક તથા ન્યૂતન ગ્રેટવાલુગામીઓનો છે એમ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. અને તે મિદ્ધાંતમાં પરિણામ પામતા, તેની પહેલાના સાંખ્યા વખતના ઐતિહાસિક વિચારો પણ આપણે જાણીએ છીએ. તેટલા મારે આપણને પૂર્ણ ખાતરી થાયછે કે ટ્રીક લોકોએ હિંદુસ્થાનમાંથી એ વિચાર ગ્રહણ કરેલો નહીં હોવો જોઈએ. આપણને તેથીજ ખાતરી છે કે “લોગોસ” મત અને “થીઓમ મોનોથેનીસ” સંપદ પણ-જે સંપદનો “યુનિજેનીટસ” અને એકજ પ્રસૂત એમ ખોટો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ સિકન્દરાબાદ-વાસી ટ્રીક તરત્ત્વ-

વેત્તાઓ તરફથી ફીલો આદિ ચાહુદી લોકોને અને સેંટોને
આદિ પ્રથમ ખ્રિસ્તિઓને મળ્યા છે. પણ હિંદુસ્થાનના જે
ગ્રંથોમાં આજ સિદ્ધાંતો એટલે કે કલ્પિત દુનિયા વિષેનો સિદ્ધાંત,
અને ઇશ્વરી વિચારો અને શબ્દો સ્થૂળ દુનિયામાં પરિણામ
પામેછે તે સિદ્ધાંત મળી આવેછે, તે ગ્રંથોની તારીખનોજ
તપાસ કરતાં માલૂમ પડેછે કે તે સિદ્ધાંતો ગ્રીસ દેશમાંથી
હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાની વાત તદ્દન અસંભવિત છે. વળી,
પ્રથમ શબ્દ હતો અથવા શબ્દો હતા, અને તેથી અથવા તેમનાથી
બધી ચીજો બનેલી છે, એ મત એવો તો સ્વાભાવિક છે કે તે
એ સ્થળે એક બીજાની સહાયતા વિના ઉત્પન્ન થઈ શકે. શબ્દ
એ વિચારનો આવિર્ભાવ છે; આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક
શબ્દ અર્થ સૂચવેછે પણ વ્યક્તિ સૂચવતો નથી. જાડ શબ્દ
કોઈ આ કે પેલા જાડ માટે નથી, પણ સર્વ જાડના સામાન્ય
અર્થ માટે છે. હવે જો દરેક વ્યક્તિ એ આદર્શ, વિચાર
અથવા શબ્દની પરિણતિ હોય, દાખલા તરીકે દરેક માથુસ
“માથુસ” એ ઇશ્વરી વિચાર અથવા શબ્દની અથવા મનુષ્યત્વની
પરિણતિ હોય, તો પછી ઇશ્વરે “લોગોસ”થી, અથવા શબ્દથી
અથવા ધણા શબ્દોથી, “લોગોસ”ની રહેદાના પ્રતિરૂપોથી,
અર્વાંમીન શાસ્ત્રની જાતિ અથવા આદર્શથી દુનિયા બનાવી એ
સિદ્ધાંત હિંદુસ્થાન અને ગ્રીક દેશ બન્નેમાં માલૂમ પડે, તો
તેથી આપણે આશ્ચર્ય પામવાનું નથી.

·વેદમાં વાણી (વાયુ)ને ઉત્પાદક શક્તિ તરીકે વર્ણવી છે.

·આશ્ચર્યની વાત માત્ર એ છે કે વેદના સૂત્રોમાં તેજ નહીં

તો તેવાજ વિચારો આપણને મળી આવેછે. આ વિચારો તેટલા માટે બહુ પ્રાચીન કાળના હોવા જોઈએ, અને તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના સ્વીકારાયેલા હોવા જોઈએ. આનો ખુલાસો કરવા માટે, વૈદિક કાળના લોકોની બાસ્તવવસ્થા, પ્રથમ સાહિત્યના જન્મ ધયા પહેલાં બહુ પૂર્વકાળથી શરૂ થયેલી હોવી જોઈએ એમ આપણે માનવું પડેછે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદમાં વાયુના મુખમાં એક સૂક્ત મૂકેલું છે. આ સૂક્ત સમજવા માટે આપણે માની લેવું જોઈએ કે તે પહેલાં ધણી કાળ સુધી, વિચારનો ફેલાવો થતાં થતાં વાયુ એક દેવી થઈ ગઈ એટલુંજ નહીં, પણ દેવો કરતાં પણ વધારે પ્રબળ એક જાતની શક્તિ, “લોગોસ” અથવા મૂળ જ્ઞાન થઈ પડી હતી. તે સૂક્તમાં વાયુ પોતા વિષે નીચે પ્રમાણે બોલેછે:

“તોજાન અને ગાજવીજના દેવ રુદ્ર સાથે હું ફરું, વસુઓ સાથે, આદિત્યો સાથે, વિશ્વ દેવો સાથે હું ફરું, હું મિત્ર અને વરુણ બન્નેનું રક્ષણ કરું, બન્ને અશ્વિનોનું, ઇન્દ્ર અને અગ્નિનું રક્ષણ કરું.”

હવે જો વાયુ વેદમાં વર્ણવેલા દેવોમાંના મોટામાં મોટા કરતાં પણ પ્રબળ શક્તિ ન કહેવી હોય તો તે દેવોનું રક્ષણ કરેછે એમ જોતવાનો શો અર્થ ?

વાયુ પછી આ પ્રમાણે બોલેછે:

૩. “હું સર્જીશું, અજાતો બેગી કરનારી છું; હું પુદ્ગિલાળો છું, યજ્ઞને જો પાત્ર છે તેમાં પડેલી છું; દેવોએ મને અનેક જનારી છે, ઘણે સ્થળે વસનારી, ઘણી ઝીંજોમાં પ્રવેશ કરનારી

બનાવી છે.”

૬. “શત્રુનો, અજ્ઞાના નિંદકનો નાશ કરવા માટે હું રોદ્રની ખાતર ધનુષ્ય જેવું છું, હું મનુષ્ય માટે લગ્ન કરું છું, હું સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને તારું છું.”

૮. “સર્વ સ્ત્રીજને વળગીને, હું પવનની પેઠે ફૂકું છું; આકાશની પેઠી કોર. પૃથ્વીની પેઠી કોર, હું મારા પ્રભાવથી તેવી છું.”

હવે જો વાયુ અથવા વાયુની માત્ર બોલાતી ભાષા તરીકે અગર સ્તુતિની કવિતા અથવા સૂક્ત તરીકે પણ કલ્પવામાં આવી હોત તો ઉપર પ્રમાણે તેના વિષે કહી શકાત એમ હું માની શકતો નથી. હા, વરદાન આપવા અથવા આપ આપવાની અદ્ભૂત શક્તિ ધણા પ્રાચીન કાળથી વેદના સૂક્તને આપવામાં આવતી એ વાત ખરી. પણ તેથી કરીને વાયુ અથવા વાયુ સ્વર્ગ ને પૃથ્વી તાણે તેમજ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીથી પણ મોટી હોય તેનો ખુલાસો થતો નથી. આવાં વાક્યો ઉપરથી મને એમ જણાય છે કે ધણા પૂર્વ કાળમાં વાયુ અથવા શબ્દની, ત્રિપાદક શક્તિ તરીકે કલ્પના થયેલી હોવી જોઈએ. હા, કદાચ તે કલ્પના ગ્રીકના “હેગેસ”ના જેવા સ્પષ્ટ આકારમાં થવાને બદલે માત્ર યાહુદીઓના જ્ઞાનના જેવા અસ્પષ્ટ આકારમાં થઈ હોય.

ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતાના જ્ઞાન સાથે સમાનતા.

‘પ્રાજ્ઞશ્ચ યંયો વાંચતા એમ લાગે છે કે જો વાયુને યાહુદીઓના જ્ઞાનના અર્થમાં સમજીએ, તો તેમનાં ધર્મખરસં વાક્યોનો

વધારે સારો ખુલાસો થાય. યાદુદીનું જ્ઞાન નીચે પ્રમાણે પોતા વિશે બોલેછે (ત્રિવર્ગ ૮, ૨૨): “પોતાના રસ્તાની શરૂઆતમાં પોતાના પ્રાચીન કાંપોની પહેલાં મંદિરે અને મંદિર કંપુ હતું.”

૨૩. “હમેશથી, શરૂઆતથી, અગર પૃથ્વી હતી સારથી હમેશ, અને સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું.”

૨૪. “પરંતો સ્થાપિત થયા તે પહેલાં, ટકરીઓ પહેલાં, અને ઉછેરવામાં આવ્યું હતું.”

૨૭. “જ્યારે તેણે સ્વર્ગ રચ્યું, ત્યારે હું પાસે હતું; જ્યારે તેણે સમુદ્રની સપાટી ઉપર દોઝાવન મૂક્યું ત્યારે હું પાસે હતું.”

૩૦. “ત્યારે હું તેની પાસે, તેની સાથે જાણે હું ઉછરેલું હોઉં તેમ હતું, અને તેની આગળ હમેશાં આનંદ પામતું, હું હમેશાં તેનો આનંદ હતું.”

તેવીજ જાતનો વિચાર આપણે દાખલા તરીકે પંચવિંશ શ્લોક ૨૦, ૧૪૨^૧માં જોઈએ છીએ. ત્યાં આપણે વાંચીએ છીએ કે “પ્રજાપતિ એટલે કે સૃષ્ટિ કર્તા આ સર્વ હતો. વાયુ તેની પોતાની હતી, તેનો સાથી હતી, અથવા બાધબલની બાધમાં બોલીએ તો તેની સાથે ઉછરેલી હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે હું આ વાયુને મોકલી આપું; એ સર્વમાં ફરી વળશે, તથા વ્યાપી રહેશે. તેણે તેને મોકલી, અને તે સર્વમાં ફરી વળાને વ્યાપી રહી.” બીજા શ્લોકોમાં વાયુને પ્રજાપતિની દીકરી કહી છે, કેટલેક ઠેકાણે તેની સ્ત્રી કહી છે (જેવી રીતે ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતામાં તેણીને તેનો હમેશનો આનંદ કહેલી તેમ) અને હમેશાં તે સૃષ્ટિના કાર્યમાં મુખ્ય ગુમાસ્તા તરીકે સ્થાપિત

યમ છે. આપણે વાંચીએ છીએ કે “સર્વને વાયુએ બનાવ્યું છે અને વળી જો સર્વ બન્યું છે તે વાયુ છે” (શત. બ્રા. ૮, ૧, ૨, ૯; ૧૧, ૧, ૬; ૧૮; સરખાવો વેપરકૃત હિંદ-વિદ્યા. ૧૦, પા. ૪૭૯). તેવીજ રીતે આપણે સોંટજોનમાં વાંચીએ છીએ કે “શબ્દે સર્વ વસ્તુઓ બનાવી અને શબ્દ વિના જો બનેલું છે તેમાંથી કશુંએ જન્મું નહોતું.”

બ્રહ્મનો અર્થ શબ્દ હતો ?

હનિધાને શબ્દે સરજી, અથવા શરૂઆતમાં શબ્દ હતો એમ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ માનતા હતા, એ વાત વધારે સ્પષ્ટ એથી થાય છે કે વેદ રચાયા તેથી ધણું વર્ષો પહેલાં પણ “બ્રહ્મ” શબ્દનો મૂળ અર્થ શબ્દ હતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના કેટલાક વાક્યોમાં આપણો “બ્રહ્મ”નો અર્થ શબ્દ કરવો જોઈએ, અને તેમ કરવાથી આખા વાક્યનો અર્થ વધારે અંધજેરતો થાય છે. દાખલા તરીકે, શતપથ બ્રાહ્મણ ૬, ૧, ૧, ૯માં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચીએ છીએ: “સર્વ સરજેલી વસ્તુઓના ઇશ્વર, પ્રભુપતિએ ઇચ્છ્યું કે હું એક કરતાં વધારે થાઉં, હું દૂરી ઉત્પન્ન થાઉં... સૌથી પ્રથમ તેણે બ્રહ્મ બનાવ્યું.” આ ઠેકાણે હું ધારૂં કે “બ્રહ્મ” શબ્દ નેના મૂળ અર્થ શબ્દમાં વપરાયેલો છે, કેમકે તે વાક્ય પછી તરતજ, બ્રહ્મને ઠેકાણે “વાયુ” શબ્દ વાપર્યો છે, અને વાયુમાંથી દરેક ચીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેટલા માટે હું તરજુઓ આ પ્રમાણે કરૂં છું: “તેણે સૌથી પ્રથમ શબ્દ બનાવ્યો,” જેમાંથી બીજી દરેક ચીજ કેવળ યમ. પછીના કાળમાં આ “શબ્દ”નો અર્થ નેદ થયો, પણ સર્વિત્તા થયો, યમ

આ તેનો મૂળ અર્થ દોષ શકે નહીં; અગર જો કે ઉપરના શબ્દમાં પ્રજા શબ્દનો અર્થ દીકાકાર તથા સંહિતા એટલે કે તથા વેદ કરેછે.

અહીં શબ્દનો આ મૂળ અર્થ પાછળથી બૂલી જવામાં આવ્યો હોય, પણ આપણે તેના ચિન્હો કાંઈ કાંઈ રચણે જોઈએ છીએ. શબ્દના તરીકે વાણીના પ્રજા બૃહસ્પતિને વાયસ્પતિનું નામ પણ આપવામાં આવેછે, જે ઉપરથી એમ જણાયછે કે મૃદ્ધ અને વાચનો એકજ અર્થ હોય. એટલુંજ નહીં પણ બૃહસ્પતિ અને વાયુ બન્ને કાંઈ કાંઈ જગોએ એકજ દેવ તરીકે વર્ણવેલા છે (કાલપદ્ય, પ્રા. ૬ ૩, ૩, ૪). વળી શંક. ઉપ. ૧, ૩, ૧૧માં, “બૃહતી” શબ્દ જે બૃહ્ શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે તેનો અર્થ વાયુ કરેલો છે. હવે આ બૃહ્ ધાતુ ઉપરથી પ્રજા શબ્દ થયેલો છે. જે બૃહનો મૂળ અર્થ બાંગતું અથવા ફાટી નીકળતું હોય તો અહીં શબ્દનો અર્થ જે ફાટી નીકળેછે તે એટલે કે ફાટ અથવા શબ્દ થાય, અને આ અર્થમાં તથા પ્રાર્થનાના અર્થમાં, પ્રજા શબ્દ ધણે ઠેકાણે વેદમાં વપરાયેલો છે. તોપણ તેની સાથે તે શબ્દ, જે ફાટી નીકળે છે એ અર્થમાં, એટલે સૃષ્ટિ અથવા સૃષ્ટાના અર્થમાં વપરાયેલો હોય, કેમકે સૃષ્ટિ કાંઈ બનાવતી તરીકે નહીં પણ આવિર્ભાવ પામતી તરીકે કલ્યાણેશી છે. પ્રજા, વર્ણમ અને વર્ણ એ ત્રણે શબ્દો એકજ ધાતુ ઉપરથી બનેલા છે.

હજી એક પગથિયું આપણે આગળ વધવાનું છે. બૃહ્ ધાતુનાં બીજાં રૂપો બૃધ્ તથા વૃધ્ છે, અને વધવાના અર્થમાં

ફાટી નીકળતું એવો તેનો અર્થ થાય છે. હવે વૃષ્ ધાતુ ઉપરથી વર્ધ નામ કરવામાં આવે તો લેટિન ભાષામાં તેનું રૂપ વર્ધમ થાય. લેટિનમાં “ધ્” નથી, પણ “ધ્” ને ઠેકાણે “ફ” અથવા “બ્” આવે છે, આથી કરીને સંસ્કૃત રૂધિરને ઠેકાણે લેટિનમાં “ફફસ” અથવા “ફબ્ફ” છે અને અંગ્રેજીમાં “ફફ” છે. આથી આપણે એક પગલું આગળ વધી શકીએ છીએ. સંસ્કૃત “ધ્” ને ઠેકાણે અંગ્રેજીમાં “ફ” આવે છે, તેથી લેટિન “વર્ધમ” ને ઠેકાણે અંગ્રેજીમાં “વર્ડ” આવે. આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રહ્મ, વર્ધમ અને વર્ડ એ ત્રણે વૃષ્ અથવા વૃષ્ એટલે ફાટી નીકળતું એ ધાતુ ઉપરથી થયેલા છે, અને તેમનો એકજ અર્થ એટલે કે સર્જન થાય છે. આટલા ઉપરથી આપણે એકદમ એવું અનુમાન લેવાનું નથી કે જન્મતત્ત્વા મૂળ તરીકે બ્રહ્મ પ્રથમથીજ ઉત્પાદક સર્જક અથવા “લોગોસ” તરીકે કહાયેલું હતું. આ માન્યતા એવી તો મન ગમતી છે કે તે સાચી હોય શકે નહીં. પણ એકજ બ્રહ્મ સર્જના અર્થ, જે આવિર્ભાવ પામે છે તે ઉત્પાદક શક્તિ, અને જે આવિર્ભાવ પામે છે તે સર્જક, એમ બે થયા હોય; અને તે હકીકત ઉપરથી હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા હોય કે જન્મતત્ત્વા પ્રથમ આવિર્ભાવ એ, બ્રહ્મમાં અને બ્રહ્મ યજ્ઞ, બોધાયેલો સર્જક અથવા વિચારજ છે.

બ્રહ્મ અને દુનિયા વચ્ચે સંબંધ જોડનાર નામ
રૂપ છે.

∴ બ્રહ્મજી મંથનું કેટલાંક વાક્યો ઉપરથી સાર જણાય છે

કે સદા અને સદિ વચ્ચે સંબંધ શબ્દોથી થાય છે, એ સિદ્ધાંત ધણા જુના દાળથી પ્રાણજોનાં જાણ્યામાં હતો ; માત્ર પાછળથી તે સિદ્ધાંત ખોટી રીતે સમજવામાં તેમજ વિસરી જવામાં આવ્યો હતો. પ્રોફેસર ડયુસને આપણને શતપથ પ્રાણજી ૧૧, ૨, ૩માંથી આનો એક ઘખતો બતાવ્યો છે. “શ-રઆતમાં બ્રહ્મ આ સર્વ હતું. તેણે દેવોને મોકલ્યા (સર્જ્યા) અને તેમને મોકલીને તેણે તેમને આ દુનિયાઓ ઉપર સ્થાપ્યા, અગ્નિને પૃથ્વી ઉપર, વાયુને હવા ઉપર, સૂર્યને આકાશ ઉપર.” આ એક દૃશ્ય દુનિયા છે, પણ આની ઉપર એક તેથી મોટી દુનિયા છે, એ પ્રમાણે જણાવ્યા પછી પ્રાણજીમાં એમ લખ્યું છે કે “આથી ચડીઆતી દુનિયાઓ ઉપર બ્રહ્માએ આગળના દેવો કરતાં ચડીઆતા દેવો સ્થાપ્યા. અને તે દુનિયાઓ અને તેના દેવો વ્યાકૃત (Manifest) છે, તેમજ આ દુનિયાઓ તથા તેના દેવો પણ, જ્યાં તેણે તેમને સ્થાપ્યાં છે ત્યાં વ્યાકૃત છે.” આ પ્રમાણે બે જાતની દુનિયા છે, પણ બ્રહ્મ તે બન્નેથી પણ વ્યતિરિક્ત છે. તેના કારણમાં પ્રાણજીમાં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે : “પછી બ્રહ્મા બહારના અર્ધ ઉપર (જે અવ્યાકૃત હતું તે ઉપર) ગયો, અને ત્યાં ગયા પછી તેણે વિચાર કર્યો કે હું આ દુનિયાઓમાં કેવી રીતે આવી શકું ?” આ ઉપરથી જણાશે કે બ્રહ્માને એટલી તો અતિકાંત હયાઈએ લઈ જવામાં આવ્યો હતો કે તે ખરી દુનિયા સાથે બ્યવહાર રાખતો બંધ પડ્યો. છતાં સંબંધની જરૂર હતી, પણ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો ? જવાબ : “નામ અને રૂપથી,” સ્ટોઈકના શબ્દોમાં બોલીએ

તો “લોગોષ” અથવા “લોગોસ”થી; અને તે પ્રમાણે આપણે બ્રહ્મણ્યમાં વાંચીએ છીએ. “બ્રહ્મ દુનિયામાં રૂપ અને નામ એ બેવડે ગયો. જે જે ચીજનું નામ છે તેને તે પ્રમાણે નામ આપવામાં આવે છે; જે ચીજનું નામ નથી પણ જે આવી છે એમ રૂપથી જાણખાય છે, તે તેથી છે (તેવા રૂપની છે). આ સર્વ (વિશ્વ)નો, નામ અને રૂપ છે હાં સુધી ફેલાવે છે, નામ અને રૂપ એ બે બ્રહ્માની બે મોટી શક્તિઓ છે, અને જે કોઈ બ્રહ્માની આ બે શક્તિઓ જાણે છે તે પોતે મોટી શક્તિ ધર્મ પડે છે. બ્રહ્માના આ બે મોટા આવિર્ભાવ છે અને જે કોઈ આ બે આવિર્ભાવ જાણે છે તે પોતે પણ એક મોટો આવિર્ભાવ થાય છે.”

આ વેદાંતમાં વ્યક્ત છે વાંચતાં એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે તેમનામાં, બ્રાહ્મણ્ય મંથકારો સમજતા હતા તે કરતાં વધારે રહસ્ય રહેતું છે. બ્રહ્મને ધાતુંજ અતિ ક્રાંતકરૂપવામાં આવ્યું છે; તે માત્ર પૃથ્વી, હવા અને આકાશ ઉપર છે એટલુંજ નહીં, પણ આ દૃશ્ય દુનિયાથી અડીઆલી ખીજ દુનિયા છે તેથી પણ અડીઆતું છે. પણ આ અતિક્રાંત શક્તિને પોતાની સૃષ્ટિની સાથે કેવી રીતે સંબંધમાં લાવવી એમ જો પૂછવામાં આવે તો જવાબ એ છે કે તેની બે મોટી શક્તિ અને આવિર્ભાવથી; નામ અને રૂપથી, એટલે કે જે રૂપ અથવા પ્રતિરૂપ શબ્દ અથવા નામ છે તે વડે અને જે નામ અથવા લોગોષ રૂપ તે વડે.

આ ખરેખર સલની સુંદર સહજેષ

અંકારોની બુદ્ધિ તેટલે મુધી પહોંચી શકે તેવી નહોતી; તેઓ
તો તેમની દૃષ્ટિ મર્યાદા નીચે અસ્ત પામતા તારા જેવી છે,
અને તેમના પછીના તત્ત્વવેત્તાઓએ માત્ર પ્રસંગોપાત્ત તેમની
જાંખી કરી છે.

બાપા અને બુદ્ધિ એ હૃત્પાદક શક્તિ છે, દુનિયાનું રક્ષણ કરતી
ને તેમાં વ્યાપી રહેલી શક્તિ છે, એ સિદ્ધાંતના સંબંધમાં
મૈત્રાયણ ઉપનિષદ્ ૬, ૨૨માં એક વાક્ય આવેછે, તે વિષે હજી
આપણે બોલ્યા નથી. તે વાક્ય બહુ સ્પષ્ટ છે, ને તે નીચે
મુજબ છે: “શબ્દ અને અશબ્દ એ બે પ્રકારનું ચિંતવન કરવું.
શબ્દથીજ અશબ્દનો આવિર્ભાવ થાયછે.” અહીં પણ આપણે
સિકંદરાખ્યાદના તત્ત્વવેત્તાઓના “લોગોસ”નું બરોબર પ્રતિબિંબ
જોઈએ છીએ. સિકંદરાખ્યાદના તત્ત્વવેત્તાઓનો મત એ હતો
કે ઇશ્વરત્વ શબ્દથી આવિર્ભાવ પામેછે, અને શબ્દજ તેને
આવિર્ભાવ પમાડેછે. જ્યાં મુધી તે આવિર્ભાવ પામ્યું નથી
ત્યાં મુધી તે અગ્રાત છે, અને તે અગ્રાત ઇશ્વરત્વને અસ્તિ
‘તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પિતા કહેતા. જ્યારે આવિર્ભાવ પામેછે ત્યારે તે
ઇશ્વરી “લોગોસ” અથવા પુત્ર થાયછે.”

આ સર્વ ઉપરથી અને એમ લાગેછે કે જે વિચારની શ્રેણી
લાંબી તૈયારી પછી ફીલોના મતમાં ને ત્યાર પછી સિકંદરા-
ખ્યાદના ક્લેમન્ટના મતમાં પરિણત થઈ હતી તેજ શ્રેણી
હિંદુસ્થાનમાં ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથમાં તેવીજ રીતે શરૂ થઈને
તેવીજ રીતે પરિણામ પામી હતી, એ વાત આપણને કબૂલ
કરવાની ફરજ પડેછે. પણ જેમાંથી કોઈએ તે એક બીજા

પાસેથી લીધી એમ કાઈ પણ રીતે સ્થિત થતું નથી.

બીજા ધર્મોના દેવો.

ન્યારે વેદાંતીઓ બીજા ધર્મોના દેવો વિષે બોલેછે, હારે તેઓ તે દેવોમાં પોતાનું અનન્યસંબંધી બ્રહ્મ જોતા નથી, પણ પોતાનો સગુણ અને ચંચલ બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, સર્વ સરજેલી વસ્તુઓના ઇશ્વર, સદા, રક્ષક, કુનિયાના નિર્વંતા જીવેછે. તેમની બાપાથી તેમને બહુ કાયદો છે, કેમકે આત્મ આધાતના ફેરફારથી તેઓ નાન્યતર બ્રહ્મનું (બ્રહ્મ) જેના પેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે બદલીને પુલિંગ બ્રહ્મનું (બ્રહ્મા) જેના છેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે કરી શકેછે. આવી દેખીતી નજીવી મુક્તિથીજ ભાષા વિચારને કાંતો મદદ આપતી કાંતો અટકાવતી કહેવાય. આ પુલિંગ બ્રહ્મોનો અર્થ વેદાંતીઓ ચંચલ દેહી ઇશ્વર, એટલે કે સર્વશક્તિમત્ત્વ, સર્વસ્ત્વ, ન્યાય, દયા વિગેરે ઐશ્વરી શુભોદી અલંકૃત દેવ, કરેછે; અને એ વાત જો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ, તો પછી ખ્રિસ્તિઓના પ્રાચીન સંહિતામાં વર્ણવેલો “જેહોવાહ,” તથા તેમના નવિન સંહિતાનાં ધણાં વાક્યોમાં કહેલો “જેહોવાહ” અથવા પિતા પરમેશ્વર, ને વળી કુરાનનો અલ્લાહ એ બધાને વેદાંતીઓ પોતાનો પુલિંગ બ્રહ્મ કહે, ને નાન્યતર બ્રહ્મન ન કહે, એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે. આ કારણથી વેદાંતીઓ તે દેવોને નીચું પડ આપતા નહીં. કેમકે તેમનો પોતાનો દેહી ઇશ્વર, પ્રજાપતિ, પુલિંગ બ્રહ્મા, જે કે દૃશ્ય છે અથવા આપણા યુરોપયનોના શબ્દમાં બોલીએ તો જો કે ઐતિહાસિક છે, તોપણ તેમને મન તે આપણે

મળેલી દોષ પણ ઝીઝ જોડેલી સત્ય દોષ શકે તેટલોજ સત્ય હતો. તોપણ મનુષ્ય જાતથી જાત તથા સંબોધિત ઇશ્વરની પાછળ તેઓની માન્યતા મુજબ અજ્ઞાત ઇશ્વર છે, ઇશ્વરત્વ છે, જેની પ્રત્યક્ષિ, “જોહોવાહ”, અલ્લાહ અને પિતા પરમેશ્વર માત્ર મૂર્તિઓ (પ્રતિકા) છે. ઇશ્વરત્વના આ દેહી આકારો માનુષ્ય બુદ્ધિ અને માનુષ્ય ઉપાસના માટે છે; જસે તેમને ઐતિહાસિક કહેવામાં આવે, પણ તેમ કરતી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇશ્વરનો ઇતિહાસ એ ઇશ્વર સંબંધે મનુષ્યના અનુભવનોજ ઇતિહાસ હોઈ શકે, અગર જે શક્તિને માણસ પોતાની અંદર અને પોતાની બહાર અનુભવે છે તાત્સંબંધે તેણે પ્રકૃતિ-પૂજાની અંધમ સ્થિતિથી તે સાનુભવ ઐશ્વરી પુત્રત્વની ઉત્તમ સ્થિતિ સુધી જે કંપનાઓ કરી છે તેનોજ ઇતિહાસ હોઈ શકે તમનેએમ માલુમ પડશે કે જે ઇશ્વરત્વનો ઐશ્વરી પુરોષમાં અંશ છે તેનો વિચાર બહુ સાધારણ છે; મધ્ય કાળના રહસ્યવાદીઓ તે જાણતા એકલુંજ નહીં પણ અસંત અસલી વિચારના ધર્મ. ગુરુઓ પણ તે જાણતા. અલગત મધ્ય કાળમાં જેને એક સૈકામાં અસલી વિચાર કહેવામાં આવતો તે બીજા સૈકામાં નવિન કહેવાતો. એક સભા બીજી સભાને દાખિત કરાવતી, ને એક પેદાષ (ધર્મ ગુરુ) બીજાને ત્રાપ દઈ ધર્મભટ્ટ કરાવતો. પણ ઇશ્વરત્વ છે, અને તે પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મામાં વ્યાકૃત છે, એ વિચાર ઘણા પ્રિસ્તિ ધર્મ વેત્તાઓને પ્રાચીન તથા અર્ચાચીન કાળમાં વિદિત હતો. આથી કરીને એક તરફથી એવો ભય રહ્યો કે ત્રિપુટિને બદલે

પાસેથી લીધી એમ કોઈ પણ રીતે સચિત થતું નથી.

બીજા ધર્મોના દેવો.

ન્યારે વેદાંતીઓ બીજા ધર્મોના દેવો વિષે બોલેછે, ત્યારે તેઓ તે દેવોમાં પોતાનું અનન્યસંબંધી બ્રહ્મ જોતા નથી, પણ પોતાનો સગુણ અને ચંચલ બ્રહ્મા, પ્રભુપતિ, સર્વ સરજેલી વસ્તુઓના ઇશ્વર, સદા, રક્ષક, દુનિયાના નિયંત્રા જીવેછે. તેમની બાધાથી તેમને બહુ દાવદો છે, કેમકે માત્ર આધાતના ફેરફારથી તેઓ નાન્યતર બ્રહ્મનું (બ્રહ્મ) જેના પેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે બદલીને પુલિંગ બ્રહ્મનું (બ્રહ્મા) જેના છેલા અક્ષર ઉપર આધાત પડેછે તે કરી શકેછે. આથી દેખીતી નજીવી શુક્તિથીજ ભાષા વિચારને કાંતો મદદ આપતી કાંતો બાઠકાવતી કહેવાય. આ પુલિંગ બ્રહ્માનો અર્થ વેદાંતીઓ ચંચલ દેહી ઇશ્વર, એટલે કે સર્વશક્તિમત્ત, સર્વગત, ન્યાય, દયા વિગેરે ઐશ્વરી શુભોદયી અલંકૃત દેવ, કરેછે; અને એ વાત જો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ, તો પછી ખ્રિસ્તીઓના પ્રાચીન સંહિતામાં વર્ણવેલો "જેહોવાહ," તથા તેમના નવિન સંહિતાનાં ધર્મી વાક્યોમાં ઠપ્પેલો "જેહોવાહ" અથવા પિતા પરમેશ્વર, ને વળી કુરાનનો અલ્લાહ એ બધાને વેદાંતીઓ પોતાનો પુલિંગ બ્રહ્મા કહે, ને નાન્યતર બ્રહ્મનું ન કહે, એ વાત રહેજ સમજાય તેવી છે. આ કારણથી વેદાંતીઓ તે દેવોને નીચું પદ આપતા નહીં. કેમકે તેમનો પોતાનો દેહી ઇશ્વર, પ્રભુપતિ, પુલિંગ બ્રહ્મા, જો કે દૃશ્ય છે અથવા આપણા યુરોપિયનોના શબ્દમાં બોલીએ તો જો કે ઐતિહાસિક છે, તોપણ તેમને મન તે આપણે

મનેથી કોઈ પણ ચીજ નોટલી સત્ય હોઈ શકે તેટલોજ સત્ય
 હો. તોપણ મનુષ્ય જાતથી જાત તથા સંબોધિત ઇશ્વરની
 પ્રજા તેઓની માન્યતા મુજબ અજ્ઞાત ઇશ્વર છે, ઇશ્વર:૨ છે,
 જેની પ્રજાપતિ, "જોદોવાદ", અજ્ઞાત અને પિતા પરમેશ્વર માત્ર
 શ્રદ્ધા (પ્રતિક્ષા) છે. 'ઇશ્વરત્વના આ દેહી આકારે માનુષ્ય
 હૃદય અને માનુષ્ય ઉપાસના મારે છે; જાણે તેમને ઐતિહાસિક
 કહેવામાં આવે, પણ તેમ કરતી વખતે આપણે યાદ રાખવું
 જોઈએ કે ઇશ્વરનો ઇતિહાસ એ ઇશ્વર સંબંધે મનુષ્યના
 અનુભવોજ ઇતિહાસ હોઈ શકે, અગર જે શક્તિને માણસ
 પોતાની અંદર અને પોતાની બહાર અનુભવે છે તત્સંબંધે
 તેણે પ્રકૃતિ-પૂજાની અધમ સ્થિતિથી તે સાનુભવ ઐશ્વરી
 પુત્રત્વની ક્ષતિ સ્થિતિ સુધી જે કષ્ટનાઓ કરી છે તેનોજ
 ઇતિહાસ હોઈ શકે તમનેએમ માલુમ પડશે કે જે ઇશ્વરત્વનો
 ઐશ્વરી પુરોષોમાં અંશ છે તેનો વિચાર બહુ સાધારણ છે; મધ્ય
 કાળના રહસ્યવાદીઓ તે જાણતા એટલુંજ નહીં પણ અત્યંત
 અસહી વિચારના ધર્મ. ગુરુઓ પણ તે જાણતા. અસંખ્ય
 મધ્ય કાળમાં જોને એક સૈકામાં અસહી વિચાર કહેવામાં
 આવતો તે બીજા સૈકામાં નવિન કહેવાતો. એક સમા બીજા
 સમાને દોષિત ઠસવતી, ને એક ચોપ (ધર્મ ગુરુ) બીજાને ત્રાપ
 દઈ ધર્મભ્રષ્ટ દરાવતો. પણ ઇશ્વરત્વ છે, અને તે પિતા,
 પુત્ર અને પવિત્ર આત્મામાં વ્યાપ્ત છે, એ વિચાર ઘણા ખ્રિસ્તિ
 ધર્મ વેત્તાઓને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કાળમાં વિદિત હતો.
 આથી કરીને એક તરફથી એવો બચ રહ્યો કે ત્રિપુટિને જાણે

ચતુર્પુટિ થશે, એટલે કે ઇશ્વરત્વ અને ત્રિપુટિમાં ગણાતા, પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા એમ ત્રણ થશે; અને બીજી તરફથી એવો ભય રહેશે કે ત્રિપુટિને બદલે ત્રણ જૂદા જૂદા દેવો ગણાશે જે માન્યતા ત્રિદેવવાદ તરીકે દોષિત ઇસ્ત.

તેટલા માટે હાલના વેદાંતીઓ ખીન્ન ધર્મના ચંચળ દેવોને સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો પુલિંગ બ્રહ્મા માનેછે; અને જે ઇશ્વરત્વનો આ દેવોમાં અંશ રહેશે છે, જે ઇશ્વરત્વની ખ્રિસ્તિ નામવાદીઓએ ત્રણ પુરુષનું સામાન્ય નામ એવી વ્યાખ્યા આપી છે તે ઇશ્વરત્વ વેદાંતીઓને તેમના નાન્યતર બ્રહ્મને મળતું, અચાત, અપ્રમેય, અવર્ણનીય પરમાત્માને મળતું લાગેછે.

નામ અને રુપ એ અવિદ્યારૂં ફળ છે.

હિંદુ અને યુરોપીયન તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે આટલી બધી સમાનતા હોવા છતાં તે વચ્ચે બહુ તફાવત પણ છે.

પ્રથમ તો, પાશ્ચાત્ય દેશમાં આ નામ અને રુપ, આ “લોગોસ” અથવા “લોગોસ” મૂર્તિમાન એશ્વરી જ્ઞાન તરીકે વર્ણવેલાં છે, પણ વેદાંતીઓ તેમને અવિદ્યાના પરિણામ તરીકે ગણેછે. નામ અને રુપ બ્રહ્માના વિચાર છે, બ્રહ્માના નથી, તે તો માત્ર ઇશ્વરના વિચાર છે. આવા તર્કથી આપણું મગજ ફરી જાવા સંભવ છે, પણ તેમના વિષે આપણે ગમે તે ધારતા હોઈએ, તોપણ તેઓ એટલું તો જતાવેછે કે હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ધીમે ધીમે એક શિખરથી બીજે શિખર ચડીને મોટી હિંચાઈએ પહોંચ્યું હતું, અને તે રચનાના પાતા-વરણમાં વાસ લેવા નેટલાં તેનાં ફેફસાં મગજનાં હતાં.

ખીજ એ વાત આપણે યાદ રાખવી જોઈએ કે અમુક વખતે એક વાર બનેલા ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે આપણે સૃષ્ટિને લેખાએ છીએ, પણ તેવી સૃષ્ટિને વેદાંતીઓ માનતા નથી. તેઓ તો તેને બ્રહ્માના અનેક આવિર્ભાવ લેખે છે, અને તેને આદિ કે અંત નથી. કદ્યો વિલા પછી જગત્ બ્રહ્મામાં ફરી આવી મળે છે, અને પછી પાછું મોક્ષવામાં આવે છે. પણ જેમ તેની સરખાત નહોતી તેમ તેનો છેડો પણ નથી. કદ્યો એક ખીજ સાથે મજબૂત સંધાયેલા છે, એક કદ્યમાં કરેલું કામ ખીજમાં પણ થતું આવે છે, અને આ અનુસંધાનનો આધાર બ્રહ્મા છે, અચલ તથા દેહી ઈશ્વર છે. તે જુવે છે કે બવિખ્ય દુનિયા જેવી જોઈએ તેવીજ થવી જોઈએ, અને કંઈ પણ નહ થતું નહીં જોઈએ. કેટલેક સ્થળે આ બ્રહ્માને ગૂઢ શક્તિઓ અર્પણ કરવામાં આવી છે, જેથી કરીને દરેક કદ્યમાં નાના પ્રકારની સરજેલી ચીજોનો, અથવા આપણા યુરોપીયનોના શબ્દોમાં બોલીએ તો વિવિધ “લોગોઝ” અગર જાતિઓનો ખુલાસો થઈ શકે. પણ શંકરાચાર્ય આ મત સામે મજબૂત વાંધો લે છે. તે કહે છે કે જો કે જગત્ની સર્વ સત્યતા બ્રહ્મામાં અને બ્રહ્મ થકી છે, તોપણ તેને રૂપાંતર ગણવું ન જોઈએ, અથવા હાલમાં યુરોપીયનો જેને “પરિણામ” કહે છે તે ગણવું ન જોઈએ; કેમકે બ્રહ્મ પૂર્ણ છે અને તેથી તેનું રૂપાંતર થઈ શકે નહીં. સૃષ્ટિ ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે તેને વેદાંતીઓ અવિદ્યાથી થયેલા પ્રાથમિક અને સર્વગત વિવર્તનું શ્વેત કહે છે. તેટલા માટે

સદ્યા તેમજ સૃષ્ટિની સત્યતા કેવળ અન્યસંગધી છે. તેઓ જાને, મુરોપીયનોના રાજ્યમાં જોલીએ તો, દૃશ્ય છે. તેમજ દરેક દેહી આત્માની પણ અનન્યસંગધી સત્યતા નથી, પણ જ્યાં સુધી દરેક આત્માએ તેમાં છુપા રહેલા બ્રહ્મની અનન્યસંગધી સત્યતા સોધી કાઢી નથી, ત્યાં સુધી તે પોતાને દૃશ્યજ રહે છે. વળી જેમ દેહી આત્મા શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન એ ઉપાધિઓને લીધે દેહી થયેલો છે, તેમજ જગત્કર્તા તેજ ઉપાધિઓથી જેવો પોતે છે તેવોજ રહેલો છે, માત્ર તેની ઉપાધિઓ વધારે વિશુદ્ધ છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સદ્યા અથવા દેહી ઇશ્વર આપણા દેહી આત્મા જેટલોજ સત્ય છે. દુનિયાની પ્રચલિત ભાષામાં તેથી વધારે સત્ય શું હોઈ શકે ? આપણને અયોગ્ય લાગે છે તે એટલુંજ છે કે જેઓ સાધારણ અકલને આધારે જોશે છે તેઓ પ્રથમ આપણે જને જોઈએ અથવા અડકીએ તેનાં કરતાં ચઢીઆલું સત્ય હોવાની ના પાડે છે, પણ જે હંમી સત્યતા તેઓ માનતા નથી તે જગતે તેમની ઈન્દ્રિયોના વિષયોને તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રલક્ષ્ય જ્ઞાનને આપણમાં નથી આવતી ત્યારે તેનો વાંધો લે છે.

બ્રહ્મહારમાં વેદાંત.

સર્વ બ્રહ્મહારના કામ માટે વેદાંતી પણ માને છે કે આપણે જડ જગત્ જાતે તેમજ આપણા વિચારમાં સત્ય તરીકે મનાવું જોઈએ. સામાન્ય જુદિને કોઈ પણ ચીજ જેટલી સત્ય જાણે તેટલુંજ તે સત્ય છે. જોઈ લોકો કહે છે તેમ તે છેક પોલું નથી. આ પ્રમાણે વેદાંત દર્શન દરેક માણસને ખરેખર ઉપ-

યોગી થવા માટે પૂરેપૂરી છૂટ જણે છે અને તેને આ ક્ષણભંગુર દુનિયામાં જની શકે તેટલા સખ અને માનનીય નિયમ તો મૂકે છે. હર કોઈ ખીજા ધર્મના દેવો જેટલાજ સર્વ શક્તિમાન અને પ્રતાપી દેવની પૂજા કરવાની તેને તે છૂટ આપે છે. લગભગ તમામ ધર્મને તે માર્ગ આપે છે, બધકે તમામનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યારે ચડીઆતી રોશની (એટલે કે ખરૂં જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે રોશની આગલી દુનિયાની સત્યતાનો નાશ કરતી નથી, પણ તેને તેની ક્ષણભંગુર સ્થિતિમાં પણ વધારે પૂર્ણ સત્યતા અને વધારે ગંભીર અર્થ અર્પે છે. કુદ પલ્લુ જાણુતો હોય કે આપણી દુનિયા કેવળ દૃશ્ય (જડ) છે, અને “ડીંગનસીય” જેનો એક અર્થ ઘડા થાય છે તે આપણને અજેય છે, એટલે કે તે આપણાથી અવિદ્યાએ કરીને છેદુ છે, છતાં જાણે અદૃશ્ય દુનિયા ન હોય તેમ દૃશ્ય દુનિયા માટેજ પોતાનું વ્યવહારનું અને નીતિનું શાસ્ત્ર તે રચે છે, અને જે દૃશ્ય દુનિયામાં આપણે રહીએ છીએ તેને નીતિનો નિયમ લાગુ પાડે છે એટલુંજ નહીં, પણ તે નિયમનો કપયોગ કરીને ધન્યરનું અસ્તિત્વ સાબીત કરે છે. વેદાંતીની સ્થિતિ વધારે સારી છે, અને તેનો તે લાભ લે છે. નીતિનો નિયમ વેદ (કર્મશાંત) ઉપર ચલવામાં આવ્યો છે, તેથી તે નિયમ તાબે હજી જે માણસો રહ્યાં હોય તેને તે ધન્યર પ્રણિત સસ છે એમ વેદાંતી કહે છે; અને આ દુનિયામાં વધારે વખત જે હવે લુપ્ત રહ્યાં ન હોય તેમનેજ તે સ્વતંત્રતા જણે છે.

વેદાંતનું નીતિ જ્ઞાન.

ધણી વખત એમ કહેવામાં આવેછે કે વેદાંતના જેવો મહન ધર્મ અપૂર્ણ છે, કેમકે નીતિને માટે તે મજબૂત પાયો હોય શકે નહીં. ખરી વાત છે કે કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓનો મત એવો છે કે નીતિને ધર્મની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, અને તેનો પાયો ધર્મથી સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ, અને તે એવો હોવો જોઈએ કે ગમે તે ધર્મના સર્વ મનુષ્યો તેને કબૂલ કરી શકે. આ સલાહ હાલમાં જર્મની, ફ્રાંસ, અને અમેરિકાનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વ-જ્ઞાનનાં પત્રોમાં ઘણાં છે. પણ તે ઉપર આપણો વખત ગાળવાની જરૂર નથી. કેમકે મને આશા છે કે વેદાંત દર્શન તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે માત્ર દુનિયાનો ખુલાસો કરેછે એટલું જ નહીં, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના બહુ મજબૂત પાયા ઉપર નીતિ-જ્ઞાનને સ્થાપિત કરેછે એમ હું તમને જતાવી શકીશ.

મેં તમને અગાઉ કહ્યું છે કે વેદાંતનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં દરેક માણસે નીતિના બહુ સખ બધારણ પ્રમાણે વર્તવું પડેછે. જેણે અગાઉથી પોતાના વિકારો અને હૃદયની કામનાઓ વશ કરી નથી તે તેમનું હાઈ સમજી શકેજ નહીં એમ સર્વ લેખકો તરફથી ઉપદેશમાં આવતું. પણ આ દાણે દાણે બદલાતા જીવનને ન બદલી શકે તેનું નીતિનું કસ્ટમ અપેક્ષા કરવું એમ પણ વેદાંતમાં લખેલું છે. તમને યાદ દરો કે આ જગત અમુક અમુક વખતે અને એકજ વાર સરખાવામાં આવ્યું હતું એમ વેદાંતીઓ માનતા નથી, પણ તેઓના મત પ્રમાણે તો જગત નિત્ય છે, માત્ર વખતો વખત તે ફરી પ્રજામાં જન્મ પામેછે, અને

ફરી જલામાંથી બહાર આવેછે. આ કાર્યમાં કારણરૂપ ચંચળ સત્તા સચુલ્લે જલા એટલે કે ઇશ્વર, જેને આપણે દુનિયાનો સરજન-દાર કહીએ છીએ તે છે. પણ જો એમ હોય, અને જો તે જગતકર્તાને પૂર્ણ તરીકે, ઇનસાફી અને સદાચારી તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી આપણે વેદાંતીઓની સાથે પ્રશ્ન કરવો જોઈએ કે જો દુઃખથી દુનિયા બરપૂર છે અને જો દુઃખ આપણને તેમાં વસનારા લોકો ઉપર દેખીતી અયોગ્ય આકૃત તરીકે લાગેછે તેનું કર્તાપણું આપણે ઇશ્વરને કેવી રીતે અર્પણ કરી શકીએ? એક બાજુકને દુનિયામાં સામાટે આંધળું સરજ્યું અને બીજાને સામાટે એવી સોજતમાં ઉછેરું કે જોયી તેના સદૃશ્યનો નાશ થયા વિના રહે નહીં? ખરાબ માણસો સામાટે વારંવાર જમ પામેછે અને બહા, માણસો પગ તળે ચમકાય છે? પ્રસવ વખતે અને મરણ વખતે સામાટે આટલી બધી પીડા ભોગવવામાં આવેછે? નિર્દોષી કેમ માર્યા ગયછે તે પાપી બચી જાયછે? આ પ્રશ્નોના જૂઠા જૂઠા તત્ત્વવેત્તા અને ધર્મ શુરઓએ જૂઠા જૂઠા જવાબો આપ્યા છે. જો આપણે ધર્મના અમુક મનો સ્વીકારીએ તો તે જવાબો આપણે કદાચ કબૂલ શકીએ, પણ પોતા ઉપર વગર વાંકે આવી પડેલા દુઃખની પીડામાં જેઓ આ સવાલ પૂછેછે તેને શુદ્ધ નીતિ શાસ્ત્રનું કાંઈ પણ ધોરણ સંતોષ પમાડી શક્યું નથી. વેદાંતીઓનો જવાબ પ્રસિદ્ધ છે અને તે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર પ્રાણરોની તેમજ બૌદ્ધોની નીતિના સિદ્ધાંતરૂપ થઈ પડ્યો છે. તેઓ કહેછે કે જો કાર્યને આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ છીએ તેનું કાંઈ પણ

કારણ હોવું જોઈએ, અને તે કારણ જન્મક્ષતિની કેવળ ગતિ અથવા ગેર ઇનસાફ હોઈ શકેજ નહીં.

કર્મ-મત,

તેટલા માટે જે આપણે દુઃખને કાંઈ કારણના પરિણામ તરીકે ભોગવતા હોઈએ, તો તે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કૃત્યોનુંજ પરિણામ છે. તમે જોશો કે જીવાત્માની પૂર્વ અવસ્થા બલકે તેનું અમરપણું અહીં માની લેવામાં આવેલું છે. બ્રાહ્મણની નથી સંહિતામાં પણ તેવીજ રીતે માની લેવામાં આવ્યું છે (સિંદ્ધાન્ત ૬). પણ જો પૂર્વ આસપ ઉપર આ મત બાંધવામાં આવ્યો છે તે વિષે આપણે ગમે તે ધારતા હોઈએ તોપણ એટલું તો નહીં છે કે તેની મનુષ્યના વર્તન, ઉપર અદ્ભુત અસર થઈ છે. જે દેહ પશુ માણસને એમ લાગે કે મારે આ દુનિયામાં જ કાંઈ પણ મારા વાંક વિના ભોગવવું પડેછે તે કેવળ મારા પૂર્વ જન્મના કર્મનું ફળ છે તો પછી તે-પોતાનું જીવું કરજ પતાવનાર કરજદારની પેઠે-તે સાતપણે સહન કરશે, અને જો તે વળી એમ જાણતો હોય કે આ દુનિયામાં સહન-શક્તિથી તે પોતાનું જીવું કરજ પતાવી શકે છે એટલુંજ નહીં, પણ તેથી ખરેખર ભવિષ્યને માટે નીતિની મુડી બેગી કરી શકે છે, તો તેને બલવનસાધને રસ્તે ચાલવાનું પ્રયોજન મળે છે; અને તે પ્રયોજન જેટલું જોઈએ તે કરતાં વધારે સ્વાર્થ નથી. સાફ કે નરસું કાંઈ પણ કર્મ નાશ પામતું નથી એ નીતિ સામનો મત અને પદાર્થ સામનો બલસંસ્કારનો મત એ જે એકા મત છે. કશાનો નાશ થતો નથી એ બંનેનો આસપ છે. પણ

જ્યારે બૌદ્ધોએ નીતિ શાસ્ત્રના આ ગહન મતને તેના કેવળ પાર્થિવ અર્થમાં સ્વીકાર્યો, એટલે કે તેઓએ કાંઈ પણ ઇશ્વરી દેખરેખ વિના કાર્ય કરતી સત્તાને માની લીધી; ત્યારે વેદાંતીઓએ એમ બોધ કર્યો કે આપણા પૂર્વ ભવના કર્મોની અસર દુનિયાના સૃષ્ટિ તથા નિયંત્રા, ઇશ્વર ઉપર આધાર રાખે છે, કેમકે તેઓના મત પ્રમાણે આ જગતનાં બીજો બ્રહ્મામાં એક કલ્પથી બીજા કલ્પ સુધી, એક સૃષ્ટિથી બીજી સૃષ્ટિ સુધી, શ્રુત રહેલાં છે. તેઓની હમેશની રીતી પ્રમાણે અલંકારિક ભાષામાં તે કહે છે કે સારાં નરસાં કર્મોનાં બીજો આપણાં પોતાનાં વાવેલાં હોય છે. પણ જેમ સ્વાભાવિક બીજોનું ઉગવું વરસાદ તથા તડકા ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ તેમનું બીજા ભવમાં ઉગવું ઇશ્વરના હાથમાં છે. કાંઈ પણ નીતિના બોધની સત્તા વિષે અને તેની જી પ્રુરુષોના વર્તન ઉપર થતી અસર વિષે આપણે ગમે તેટલા શંકાશીલ હોઈએ, તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે આ કર્મ મત સૌથી વિશેષ રથજે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, અને તેથી લાખો મનુષ્યોનાં દુઃખ તોઈાં થયાં છે, અને તેમને પોતાનાં આ ભવનાં સંકેદો સહન કરવામાં તેમજ પોતાની ભવિષ્યની રિચતિ સુધારવામાં ઉત્તેજન મળ્યું છે.

આત્માની પૂર્વાસ્થા.

એક માન્ય કેટલીક વાર અધારામાં રહી જાય છે, તે એ કે જ્યારે આપણને આપણા આમજ્ઞા ભવનું સ્મરણ નથી, બલકે તેની હંધાતી સિવાય તે વિષે બીજું કાંઈ આપણે જાણતા નથી, ત્યારે આપણને શામાટે આપણા પૂર્વ કર્મોનું જી બોગ-

વતું પડતું હશે ? પણ જ્યારે આપણને આપણી વર્તમાન જીંદગીનાં પહેલાં જો, ત્રણ, ચાર વર્ષો યાદ આવતાં નથી, ત્યારે આપણને આપણો પૂર્વ ભવ કેવી રીતે યાદ આવે ? કવિ વડસરવર્ધનો નીચેનો મત હવે ધણું કરીને સામાન્ય રીતે સ્વીકારતો હોવો જોઈએ. તે લખેછે કે :—

ઉદય પામતો જીવન-તારો, નિજ સાથે સ્વ જનમથી;
અસ્ત થયો છે અવર સ્થળે તે, આવે દેશાન્તરથી.

પણ તેજ મત ઉપરથી એવો મત ફક્ત થાયછે કે આગલા જીવનમાં આપણો તારો આપણે જોવો ક્યો હોય તેવોજ આ જીવનમાં હોયછે; પણ તે મત ધણાને કાને હજી કદાચ અપરિચિત લાગશે. પણ કેટલાક વેદાંતીઓને એટલે સુધી લાગ્યું જણાયછે કે જે કમો માટે આ જીવનમાં આપણને સુખ દુઃખ ભોગવવું પડેછે તે આપણાંજ કમો હોવાં જોઈએ એમ જરૂરનું નથી, તે કમો ધણાનાં ભેગાં થયેલાં હોય. જેમ આપણે ખીજાનાં સારાં કૃત્યોનાં સારાં પરિણામોનો લાભ લઈએ છીએ, તેમ આપણને ખીજાનાં કરેલાં અનિષ્ટ કૃત્યોનાં પરિણામો પણ ભોગવવાં પડે. મનુષ્ય જાતિ એકે શરીર અથવા કુટુંબ છે. તેના કોઈ પણ અવયવ અથવા અંગીભૂતને દુઃખ થાય તો આખાને દુઃખ થાય, કેમકે આપણે એક ખીજાનાં અંગીભૂત છીએ. આ મત સ્વીકારવામાં આવે, તો તેથી અમુક કુળમાં અમુક ગુણનો ક્રમવાર સંચાર થવાનો, અથવા નવી સંપાદન કરેલી ટેવ પાછળથી દૃઢ થઈ જવાનો, ખુલાસો થાયછે. વળી તેથી પૂર્વજનો પાપનો બદલો તેમની ત્રીજી યોથી પેઢીનાં ધરનંદોને

શામાટે મળેછે તે પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

સામાન્ય હિતની, બધાકે મનુષ્ય જાતના ઐક્ય અગર દર સંધાનની, આ લાગણી વેદાંતીઓને સ્વાભાવિક રીતે યત્ન લેખે. દરેક મનુષ્યનું ખરૂં અસ્તિત્વ બ્રહ્મ છે એ સિદ્ધાંત ઉપર તેમનું આધુનિક દર્શન ચલ્યાયેલું છે. જો કે આ લાગણી મુખ્યત્વે કરીને ગઢન છે, તોપણ તેની પ્રસંગોપાત્ત નીતિ ઉપર અસર થતી જોવામાં આવેછે. આપણે જોણીએ છીએ કે આપણે આપણા પાડોશીઓને આપણા પોતાની પેઠે ચાહવા લેખે. વેદાંતી જોલેછે કે આપણે આપણા પાડોશીઓને આપણા આત્મા તરીકે ચાહવા લેખે, એટલે કે આપણે તેમને તેમનામાં જે કેવળ દૃશ્ય છે તે માટે નહીં, તેમની બહુમનસાઈ અગર સૌંદર્ય અગર બળ અગર મમતા માટે નહીં, પણ તેમના આત્મા માટે, તેઓ સર્વમાં રહેલા પરમાત્મા માટે, ચાહવા લેખે. દાખલા તરીકે, કર્પાનિપદોમાં, એક વૃદ્ધ ઋષિ, જ્ઞાનપ્રસ્થ થતી વેળા પોતાની બે સ્ત્રીઓની રમલ લેતી વખતે પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહેછે (વૃહદા, ૨, ૪) કે: “હૃદયિયે, તું પ્રિય શબ્દો જોલેછે. આવ, ખેસ, હું તને તે સમજાવું, અને હું કહું તે ઉપર બરાબર લક્ષ આપ. પછી તેણે કહ્યું: ‘ખરેખર, તમે ધણીને ચાહો તેટલા માટે ધણી પ્રિય નથી; પણ તમે આત્માને ચાહો તે માટે ધણી પ્રિય છે. ખરેખર, તમે સ્ત્રીન ચાહો તેટલા માટે સ્ત્રી પ્રિય નથી, પણ તમે આત્માને ચાહો તેટલા માટે સ્ત્રી પ્રિય છે.’ ”

આ પ્રમાણે દીકરાને, મિત્રોને, દેવોને અને તમામ પ્રાણીઓને ચાહવાં; તેઓની ઉપરથી દેખાતી આકૃતિ માટે નહીં,

પણ તેમનામાં રહેલા આત્મા માટે, તેમના અમર આત્મા માટે, જે પરમાત્માને આપણે સૌ અંશ છીએ અને જેમાં આપણે રહીએ છીએ, ફરીએ છીએ અને સ્થિતિ પામીએ છીએ તેને માટે, તેમને ચાહવાં. પૂર્વ દેશીય ધર્મનાં ધણાં સિદ્ધાંતોની પેઠે આ સિદ્ધાંતને પણ, એટલે કે આપણા પાડોશીઓને ચાહવામાં આપણે આપણા પોતાને ને પરમાત્માને ખરેખર ચાહીએ છીએ તે સિદ્ધાંતને પણ, કેટલીક વાર એટલી હદ સુધી લઇ જવામાં આવ્યો છે કે હસવું આવે. તોપણ આપણા પાડોશીઓને ચાહવાનું જે કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે-એટલે કે તેમને ચાહવામાં આપણે પરમાત્માને ચાહીએ છીએ અને પરમાત્માને ચાહવામાં આપણે આપણા પોતાને ચાહીએ છીએ-તે કારણ બુદ્ધિના ધણા મોટા પ્રયાસથી શોધી કાઢવામાં આવેલું જણાય છે. એમાં જે ગંભીર સત્ય ગુપ્ત રહેલું છે તે મારા જણવા પ્રમાણે કોઇ બીજા પ્રજાએ ખરેખર આવી પૂર્ણતાથી બતાવવા પ્રયાસ કર્યો નથી.

હવે તમારા જણવામાં આવ્યું હશે કે વેદાંત દર્શનની અધ્યાત્મ વિદ્યા ગમે તેટલી ગહન હોય તોપણ તેમાં નીતિનો અગત્યનો વિષય વિસારી મૂકવામાં આવ્યો નથી, પણ તેથી હલકું આપણે તેમાં નીતિ જ્ઞાન શરૂઆતમાં, મધ્યમાં ને અંતમાં જોઈએ છીએ. ત્રીજી એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે વેદાંતીઓ પરમાત્મા સંબંધી વિચારમાં એટલા તો ગરકાવ રહેતા કે દુનિયા, વિષય તથા બીજા સત્તાની સામાન્ય લાક્ષણિકતા તેઓ ભોગ થઇ પડે તેવા નહોતા.

સિંહાવલોકન.

તમારા મગજમાં વેદાંત દર્શનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ રહી જાય એમ હું ઇચ્છું. તેની તમામ હકીકત યાદ રહેવી મુશ્કેલ છે, પણ કંઈ નહીં તો તેનો સામાન્ય ઉદ્દેશ તો રહી શકે. “અરે, તત્ત્વજ્ઞાન મને બહુ ગહન લાગે છે” એમ કહેવું અથવા “પૂર્વ દેશીય તત્ત્વજ્ઞાન ગૂઢ અગર દુર્બોધ્ય છે” એમ કહી એ વિષયને પતાવી દેવો—એ બહુ ખરાબ આદત છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે વેદાંત દર્શનનો કોઈ પણ ભાગ કદિ ગૂઢ નહોતો, પણ સર્વને પ્રુલ્લો હતો. અને તે દર્શન અહીં હાજર રહેલા આપણામાંના હરકોઈથી કેળવણી અને સામાન્ય જ્ઞાનમાં ઉતરતા પુરોગોએ પ્રયાસથી ઉજી કંઈ છે. તેમને પગલે પણ શું આપણે નહીં ચાલી શકીએ? બે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્થાનના કાળી ચામડીવાળા વતનીઓએ જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે શું આપણા માટે બહુ ઉંચું અને ગહન છે? તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન દુર્બોધ્ય છે એમ જોએ કહે છે તેઓને કદાચ દુર્બોધ્ય શબ્દનો અર્થ માત્ર પણ આવડતો નહીં હોય. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે દુર્બોધ્ય તત્ત્વજ્ઞાન ઝાકળ, વાદળ અને વરાળથી ઢંકાયેલું હશે. પણ ખરું દુર્બોધ્ય તત્ત્વજ્ઞાન તો ઉનાળાના વાદળની પેઠે સ્પષ્ટ, ચક્રચક્રીત અને ઉજ્જ્વળતાથી ભરપૂર છે. દુર્બોધ્યનો અર્થ એટલોજ છે કે તે સમજવા માટે તૈયારી અને શુર મંત્રની જરૂર છે. દુર્બોધ્ય વસ્તુઓ એટલે અધારમાંજ પડી રહેલી ચીજો નહીં, પણ અધારમાંથી પ્રકાશમાં લાવેલી અને ચક્રચક્રીત, સ્પષ્ટ અને દૃશ્ય બનાવેલી ચીજો.

કોઇ પણ દર્શન પૂર્વાપર સંબંધ ધરાવતું, અને એક નાના બીજામાંથી ઉત્પન્ન થતી અવ્યયી વસ્તુ જેવું હોય, તે આપણે તેનું મધ્ય બિંદુ ચુકર કરી શકીએ, તેમાંથી નીકળતા સિદ્ધાંતો સમજી શકીએ અને વગર મુદ્દાની, અને અસંકાર તરીકે દાખલ કરેલી, હકીકતો એક બાજુ રાખીને, તેની દલીલ કઈ દિશામાં જાય છે અને તે કયે રથે પહોંચવા માગે છે તે જોઈ શકીએ.

એક વેદાંતીએ એક કુંડા કડીમાં વેદાંત દર્શનના સારનો અચ્છી રીતે સમાવેશ કર્યો છે, અને તેવીજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનાં બીજાં દર્શનનો સાર લખવામાં આવે તો કેવું સારું ! તે વેદાંતી લખે છે કે:—

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ ચતુર્થં ગ્રંથકોટિમિ : ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપર : ॥

“હજારો ગ્રંથમાં જે કહેલું છે તે હું તમને અર્ધા શ્લોકમાં કહેવા માગું છું:—બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે, જીવાત્મા બ્રહ્મજ છે, બીજું કશું નથી.” બીજા શબ્દમાં કહીએ તો “બ્રહ્મ સત્ય છે, દુનિયા ક્ષણભંગુર છે, માણસનો આત્મા ઈશ્વરજ છે. બીજું કંઈ નથી.” સાર પછી તે લખે છે કે:—

યજ્ઞામાન્નાપરો હામ : યત્પુત્રાન્નપરંપુત્રં ।

યજ્ઞાનાન્નાપરં જ્ઞાનં તદ્બ્રહ્મોત્પવધારયેન્ ॥

“જે હામ સિવાય બીજો કોઈ હામ નથી જે સુખ સિવાય બીજું કંઈ સુખ નથી, જે જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ જ્ઞાન નથી, તે બ્રહ્મ છે. એમ જાણવું.” ધરણીકે જે બ્રહ્મ જાણે છે, તે બ્રહ્મ છે, આ વાત વધારે પારંગિત શબ્દોમાં કહીએ તો એ છે કે “આખી દુનિયા જીવતાં પણ માણસ પોતાનો આત્મા ખુબે તો પછી તેને શું દાપડો ?”

સમાપ્ત.